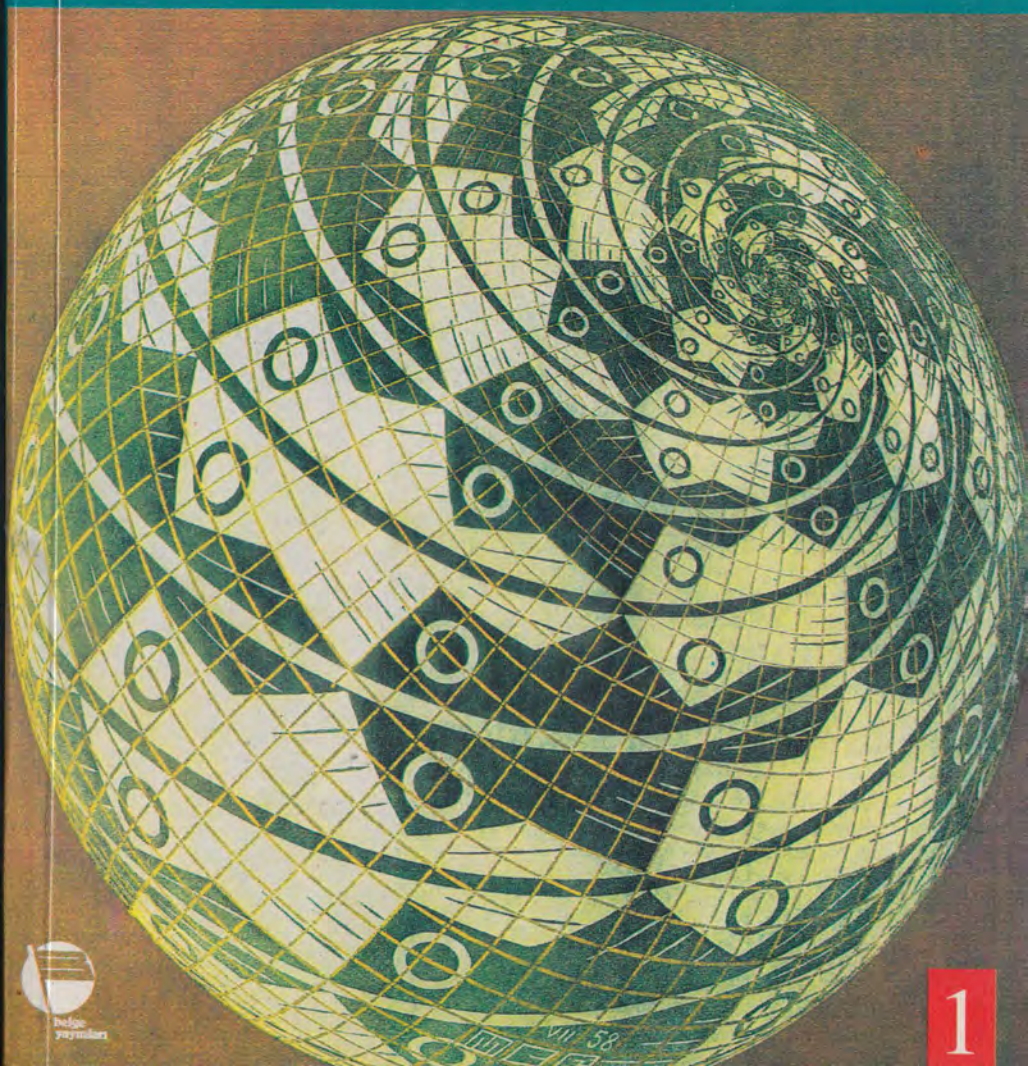
FİNANS KAPİTAL

RUDOLF HILFERDING

1

KURAMSAL DİZİ

Rudolf Hilferding (1877-1947), yüzyılımızın birinci çeyreğinde Viyana'da boygösteren parlak Marksist düşünürler grubunun en önde gelen kişilerinden biriydi. Almanya'ya geçtikten sonra, Alman Sosyal Demokrat Partisinin önderlerinden biri oldu ve Weimar Cumhuriyeti sırasında kurulan Alman hükümetlerinde iki kez Maliye Bakanlığı yaptı. 1932 yılında sürgüne gitmek zorunda kaldı ve 1941 Şubat'ında, işgal altındaki Fransa'da Vichy hükümeti tarafından Alman makamlarına teslim edildi. Pariste Gestapo'nun ellerinde öldü.

Finans Kapital, ***daha yayınlandığı dönemde, Marx'ın Kapital'inin devamı ve bu düşünceye yapılmış en büyük katkı olarak alkışlandı. Çözümlemeleri, Lenin ve Buharin'in emperyalizm yaklaşımlarının kuramsal temelini oluşturdu.*** *Finans Kapital* ***bugün de kuramsal-güncelliğini korumaya devam eden temel bir başvuru kaynağı olmaya devam ediyor..***

BELGE YAYINLARI: 229
Kuramsal Dizi

Orijinal Baskı:
Das Finanzkapital: Eine Studie über die jüngste
Entwicklung des Kapitalismus
Rudolf Hilferding, Viyana 1910
İngilizce Basım:
Finance Capital:
A study of the latest phase
of capitalist development
Londra, 1981

Türkçesi:
Yılmaz Öner

Dizgi: Yeten Kılıç
Düzelti: Şen Süer
İç Düzenleme: Mustafa Topal
Kapak: Tasarım: Ali Şimşek
Kapak Baskı: Ceylan Ofset
İç Montaj: Montajevi
İç Baskı: Ceylan Ofset
Birinci Baskı: Kasım 1995

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Caddesi Işık Sokak Ali Faik İşhanı
No: 6 Kat: 3 Daire: 5 Sultanahmet/İSTANBUL
Tel: (0212) 516 81 98
Faks: (0212) 638 34 58

Rudolf Hilferding

FİNANS KAPİTAL

BİRİNCİ KİTAP

Türkçesi:

Yılmaz Öner

İçindekiler

Türkçe Basıma Giriş/ ***Yılmaz Öner****, s. 7*
İngilizce Basıma Giriş / ***Tom Bottomore****, s. 15*
Önsöz / ***Rudolf Hilferding****, s.47*

I. BÖLÜM: PARA VE KREDİ

1. Paranın Gerekliliği, s. 55
2. Dolaşım sürecinde Para, s. 70
3. Ödeme Aracı Olarak Para-Parasal Kredi, s. 102
4. Sanayi Sermayesinin Dolaşımındaki Para, s. 111
5. Bankalar ve sanayi Kredisi, s. 131
6. Faiz Oranı, s. 157

II. BÖLÜM

7. Anonim Şirket, s. 171
8. Taşınır Deerler Borsası, s. 209
9. Meta Borsası, s. 239
10. Banka Sermayesi ve Banka Karı, s. 265

TÜRKÇE BASIMA GİRİŞ

Yılmaz ÖNER

Hilferding'ten önce *Marx*'ın (bak Hilferding'in göndermesi: *Kapital III*, s. 327) kapitalist sistemdeki tüm sermaye hareketinin kılavuzu olarak tanımlamaya yöneldiği *finans kapital*... Böyle "özel-görevli" bir parasal sermayeyi saptamanın gereği Marx'ın nereden aklına geldi? Kapitalist üretim ilişkilerinin odaklaştığı karar merkezlerinden fışkıran ve tüm sermayeye yön veren bu kararlı parasal sermayeyi gün ışığına çıkarmanın gereğini Marx neden duydu ve bu özel görevli sermayeyi *Hilferding* neden koskoca bir eserin konusu haline getirdi?

Dikkat edersek, Marx, her zaman yaptığı gibi, kapitalist toplumun (üretim ilişkilerinin) *determinizm*'inin, nereye yöneldiğini arıyor. Bu arayış içinde elbette şuna yöneliyor:

Toplumda üretilen tüm değerlerin "*toplam eşdeğer*"ini temsil eden parasal toplam sermayenin içinde dolandığı tüm döngüsel akış sürecinin bir bütün olarak geleceğe doğru —spiral benzeri— hareketi ne yöndedir? Nereden geldiği belli, ama nereye doğru gidiyor bu değirmenin suyu? Ne olacak bunun sonu? Daha doğrusu, döngüsel akış ya da dolaşım sisteminin içindeki toplam parasal sermayeyle birlikte, üretilen değerlerin toplam eşdeğeriyle birlikte bu akışı belirleyen, yönlendiren itici iç veya çekirdek mekanizmalar nelerdir?

Öyle ya, koskoca bir toplumsal değerler yığını, yani dolaşımdaki toplam sosyal sermaye, toplumun metabolizması içinde dolaşıp dururken, bu parasal yığınları kim, hangi iç veya karar (malî) mekanizmaları yönlendiriyor? Bu beyin mekanizmalarının ipleri kimlerin elindedir? Toplumsal toplam sermaye kapitalist kararlar altında nerelere doğru gidiyor?

Bu toplumsal toplam parasal sermaye —toplumun tüm ürettiği değerlerin dolaşımdaki eşdeğeri, tüm sosyal tarihsel hasılanın bu tek renkli ve para denen ve yanılgıya imkân vermeyecek kadar somut olan bu standart ölçek cinsinden ifadesi— kapitalistlerin iradesiyle bir yerlere, yeni tarihsel durumlara doğru itilirken, evet, toplumsal toplam parasal sermayenin bu toplu hareketi, dolaşım

döngüsü içinde birlikte bir bütün olarak geleceğe doğru ilerleyen bu tarihsel hareket, gücünü acaba hangi çekirdek mekanizmalardan alıyor? Marx'ın cevabı açıktır: *Özel görevli bir mekanizmadan, malî mekanizmadan ve bunun ardındaki özel-görevli zümreden!*

Bu özel-görevli mekanizma sanki kapitalist (üretim ilişkileri) organizmadaki karar-mekanizmalarının odağı ya da şifre merkezi rolünü oynuyor. Bütün bu değerler yığınını geleceğe doğru yönlendiren odur: Özel görevli küçücük bir mekanizma ve ardında bilinen takım!

Burada önemli nokta şudur: Sanayi ve ticaret sermayesinden dolaşım sürecinde *farklılaşan* ve salt parasal işlemlere özgü, yani özel işlevli parasal sermayenin, (1) tüm toplumsal sermayeyi yeniden-üretmek görevini yüklenmesi, (2) yani belli bir ekibi, sanki toplumsal üretim mekanizmalarının karar merkezi orasıymış gibi beslemesidir.

Bu merkez *cereme'nin kalıtımı* olan kâr'ın veya artı-emek üzerindeki talep hakkının üretimini "yeniden-üretme merkezi" rolünü oynuyor ve özel-işlevli parasal sermayeyle besleniyor. Böylece cereme'nin bir kalıtım (kâr) şeklinde üretildiği kapitalist sistem, bu parasal özel besinle beslenerek yeniden-üretiliyor. Sistem üretildikçe, onun ürettiği kâr denen üreme kalıbı/modeli de yeniden-üretilmiş oluyor.

Hilferding amacının ne olduğunu (bak 4.altbölüm) zaten açıkça söylüyor: "Değerlenme sürecinin çok ayrıntılı bir analizini *Marx Kapital*'in birinci cildinde yapmış bulunmaktadır. Bizim araştırmamız bağlamında söz konusu olan şey, sadece *değer*'in kökeni veya oluşmasını değil, onun *biçim değiştirmesi*ni irdelemektir". Başka bir deyişle, bu değerin, ileri kapitalizm çağına özgü sermayeleşmiş durumunun yeni biçimlerini, özetle *Marx* anlamında yüklendiği özel işlev yoluyla —parasal işlem sermayesi olarak— büründüğü yeni biçimleri, yani mobil banka sermayesini ve finans kapitali irdelemek...

Hilferding'in ünlü analizcisi *E. Maerz* şöyle diyor: "Bütün kapitalist üretim... kapitalist bir planlı ekonomik görünümü ortaya çıkıyor" ve şunları ekliyor "Sermaye, toplumun yaşam sürecine egemen olan bütünsel bir güç olarak beliriyor... Mülkiyetten doğrudan doğruya kaynaklanıyor ve doğrudan doğruya mülkiyetten doğarak canlı emeğin kullanma hakkı halini alıyor".

Aslına bakarsak işi daha başından ele almak gerekiyor. Önce mülkiyetin, daha genel bir kavram olan *üretim ilişkisi* içindeki yerini saptamak, sonra da üretim ilişkisi ile kullanım değeri arasındaki ilişkiyi açıkca ortaya koymak gerek.

Şöyle ki, *mülkiyet,* üretim ilişkisi diye tanımladığımız, şu birbirine kutupsal karşılıklı *riskler ile güvenceler* arasındaki dengenin bir ucunu, yani sınıfsal güvence denen kutbunu oluşturmaktadır.

Öte yanda, insanın üretim ilişkileri ---çevre denen üretim koşulları ile ilişkileri— onun, bu çevrenin içindeki nesnelerle olan (ve ihtiyaç sistemini tatmine yönelik) ilişkisini, kısaca Marx anlamında, *kullanım değeri*'ni içeriyor. Tıpkı eş-merkezli iki daireden büyüğünün küçüğünü içerme ilişkisi gibi...

Oysa bu son ilişki, yani kullanım değeri, canlı emeğin kullanılma süresinden başka bir şey değildir. Demek ki emeğin kullanılması veya kullanılma süresi , üretim ilişkisinin içinde baştan beri var. Bir kullanım değeri olarak, üretim ilişkisinin içinde kategorik olarak yer aldığı için var!

Bu kısa yapısal analizden şu sonuç hemen ortaya çıkıyor:

Üretim ilişkisi, daha doğrusu bu ilişkinin mülkiyet denen kutbu, "kullanılan emek sürelerinin eşdeğerlerinin meydana getirdiği birikimi" üzerinde çöreklendikçe, yani kendini bir güvence olarak yaratıp bunları kurumlaştırdıkça ve haklarını sürdürdükçe, kategorik olarak emeği kullanma hakkını de sürdürmüş oluyor. Bu sonucun yukarki tanımlardan çıkardığımız bir totoloji olduğu açıktır.

Üstelik üretim ilişkisi —yukarda yapısal veya kategorik olarak gösterdiğimiz— tarihsel kökeninde, *maddesel bir çekirdek* olarak içerdiği kullanım-değerinden veya emek-süresinden giderek uzaklaştı, dolayısıyla özgür üreticiye bu değerin yeniden-üretimi sırasında bindirilen risklerden, bunlarla somut temas halindeki bir ilişki olmaktan giderek soyutlandı. Yüzyıllardır artık söz konusu "birikim üzerindeki hak" denen soyut bir görünüme bürünmüş bulunuyor.

Nedir ki üretim ilişkilerinin içindeki maddesel çekirdek, bu ilişkiler ne kadar soyutlaşsa bile, onların tarihsel yörüngesini önceden belirlemeye yarayan maddesel ipuçları vermeye devam ediyor. Materyalist bilgi teorisinin başlıca nirengi noktaları bu dinamik momentlerdir.

Gerçekten de *tarihsel determinizm* arayışı içindeysek, bu arayışın birinci koşulu, giderek soyutlaşan üretim ilişkilerinin özündeki maddesel göstergeleri veya momentleri saptamak ve ilişkilerin dinamiğini bu göstergelerin yürüdüğü yolda aramaktır.

İşte Hilferding de bu maddesel göstergelerden birini *finans kapital*'de görüyor. Tarihsel Determinizm arayışı içinde Marx, bilginin ancak maddesel göstergelerden üretilebileceğine, önceki yüzyılların pozitivist yaklaşımı (*) paralelinde nasıl karar verdiyse, Hilferding de aynı yolu izliyor.

---

* Ancak burada, bu pozitivist yöntemin Marx'ı da sürüklediği belli olan bir soyutlama eğilimine burada yeniden değinmek istiyoruz. *Marx* üretim ilişkilerinin üretici güçlerce değiştirildiğini söylemekle birlikte, bu ilişkilerin "sınıfsal risklere karşı getirilen güvencelerle ancak, ama ancak bu yüzden ayakta durabilen" bir ilişki olduğunu "mülkiyet" kavramının tanımı çerçevesinde belirtmez. Üretim ilişkileri (Güvence ya da Mülkiyet ve karşısındaki Riskler) sanki "donmuştur". Ama başka açıklamalar çerçevesinde şunu belirtir: "*Mülkiyet*, egemen sınıfın böyle donmuş bir göstergesi ise, üretici güçlerin göstergesi de sadece *ihtilâldir*, buzları parçalamaktır... Oysa bizim açımızdan, güvenceler, fiilî yaşamda nasıl sürekli olarak hayat buluyor veya yeniden-üretiliyorsa, *riskler* de üretici güçler tarafından sürekli olarak yeniden üretiliyor! Kısacası, üretim ilişkisi, kendi (fiilî yaşamdaki risklerle güvenceler arası içten içe çatışma) doğası gereği için için kaynıyor. Üretim ilişkisinin *ayakta kalabilirliği*, ölümlü veya ömürlülüğü, yani *fenomenalliği* bu yüzden söz konusu oluyor. Üretim ilişkisi, donmuş ya da pozitivist anlamda olmuş-bitmiş bir sosyal gerçeklik değil! Tam tersine, güvence ve riskleriyle karşılıklı olarak her an, her sosyal fiilde *yeniden-üretilen* ve bu yüzden ancak süreç boyunca yaşanan bir sosyal "durum" niteliğini taşıyor üretim ilişkisi! Tarih, sadece uzun süreçlerin ardından bir ihtilâlden ötekine değil, sürekli yaşanıyor. Çünkü üretici güçlerin göstergesi, sadece uzun süreçler *sonundaki* ihtilâl değil, bu süreçlerin içindeki, onların yarattıkları *risklerdir*.

Üretim ilişkisinin, böyle risklerle güvenceler, yani karşılıklı iki gösterge veya moment arası sürekli çatışmalar boyunca *yeniden-üretilen bir denge arayışı* olduğu anlaşıldıktan sonra şunu söyleyebiliriz: Üretim ilişkisinin bir tarz oluşturacak biçimde *aynen-yeniden-üretilme olasılığı*, bize bu çatışmalar boyunca yaşanan durumun bir *üretim tarzı* olduğunu gösterir! İşte yaşanan süreç veya süregelen-durum, yani üretim tarzı, bize üretim ilişkisi denen ve yeniden-üretilegelen bir gerçekliği yansıtır ve tersine olarak yeniden-üretilmekte olduğu için *sosyal* dediğimiz bu gerçeklik, ancak şu *aynen-yeniden-üretilme olasılığı düzeyinde* bir gerçek olabildiği için de soyuttur!

Hilferding açısından görüleceği gibi, çekirdeğini "mobil (likit, akıcı) banka sermayesi"nin oluşturduğu finans kapital, *Marx*'taki "parasal işlem sermayesine" tekabül ediyor ya da ondan kaynaklanıyor. Bu maddesel gösterge, bize üretim ilişkisinin maddesel dünyadaki *pozitivist* (yani salt mülkiyet ağırlıklı olup risk faktörünü gözardı eden) yörüngesini çiziyor. Böyle olunca diyebiliriz ki, finans kapitalin —onu da içeren— toplam toplumsal sermayeye (sanayi sermayesi ve finans kapital) oranı, bize kapitalizmin yörüngesini tarihsel nicelikler düzeyinde pekâlâ gösterebilir ya da kapitalizmin tarihsel yörüngesini pozitivist anlamda çizebilir.

Söz konusu toplam toplumsal sermaye, içindeki çekirdek sermaye ile, yani finans kapital ile birlikte biliyoruz ki, temel dolaşım süreci içinde dolaşıyor. Ve bu süreç, bir bütün olarak tarih boyunca nereye ve nasıl yöneliyorsa kapitalizm de oraya ve öylece gidiyor.

Temel dolaşım süreci dediğimiz "sanayi ve ticaret sermayesinin dolaşım süreci", evet, bu süreç bir bütün olarak nereye ve nasıl gidiyor? *Marx* ve *Hilferding*'e göre, malî (parasal işlem) sermayenin önderliğinde ilerliyor bu süreç. Çünkü malî sermaye, temel dolaşım süreci içinde işlevi açısından dolaşımdaki toplumsal toplam sermayeden farklılaşmış özel işlevli bir sermaye, yönlendirici, tarihsel belirleyici bir sermaye rolünü oynuyor! Bu özel-işlevli sermayenin ve onun gelişiminin peşini kovalamak kapitalizmin tarihsel ilerleme yönünü belirlemek anlamına geliyor.

Gerçekten de ister biyolojik ister sosyal oluşumlarda olsun karşımıza hep şu soru çıkar: Bir oluşumun geleceğe doğru ilerlemesini belirleyen özgül karar mekanizmaları, onu geleceğe doğru ayakta tutan, kısacası yeniden-üreten mekanizmalar nelerdir? Başka bir deyişle, oluşumun geleceğe doğru ilerleyişi, onun iç yapısında olsun ya da çevresiyle birlikte oluşturduğu birleşik yapıda olsun, acaba hangi mekanizmalara bağlıdır? Bu demektir ki *determinizm* sorunsalıyla karşı karşıyayız!

Bilindiği gibi, bir oluşumun tarih-zaman boyunca yürüyüşünü, ona dışardan, yani çevresi içinde yer aldığı konumuna bakarak, onu sanki uzayın içinde ilerleyen bir gökcismi gibi —pozitivist sosyologlar, sosyalojistler bilvesile Darwinist biyologlar, biyolojistler benzeri— dışardan, kendi iç-dinamiğinden soyutlayarak belirlemek mümkün değildir. Yoksa bu durum, pozitivist fizikçilerin bugün modern fizik adına yaptıklarına, doğayı çözümleme yöntemlerine benzeyecektir. Gerçi bu yöntemler,

M.Planck ve de *Broglie*'den beri terk edilmeye zorlanıyor. Ve maddesel bir oluşumun iç-dünyasına girmeden, dış-dünyada nasıl hareket ettiği ya da davrandığının bilinemeyeceği modern fiziğin de aklına giderek yatıyor. Ama dışardan-bakan pozitivist determinizmin yerine, deterministik ilkelere "içerden bakabilecek" yeni bir boyut getirmenin bilgi-kuramsal ilkelerini saptamak hiç de öyle kolay değil.. (Bu yeni ilkeler konusunda bak. *Y.Öner*, Pozitivizmi Eleştirmek, 1985 Metis Yayınları, ikinci basım: Spartaküs Yayınları, 1995).

Burada determinizm sorununa neden "dışardan" bir örnek verdik? Ve neden şu "dışarlıklı" ya da pozitivist dediğimiz determinizmin, modern fizikte iflâs ettiğine burada değindik? Biyolojik ve sosyal oluşumların determinizmi açısından böyle "dışardan-bakıcı" yöntemlerin çoktandır terk edildiğini söylemek için!

Gerçi biyolojik oluşumlara "içten-bakıcı" deterministik arayışlar *Mendel* ile birlikte başladı, hatta 1945 sonrasında genetik şifre dediğimiz "belirleyici" veya "karar-üretici" mekanizmanın keşfi, bu tür oluşumlara iç-deterministik yöntemlerle bakma eğilimini hızlandırdı. Kısaca "dıştan-bakıcı" Lamarckist, Darwinist v.b. tüm determinizmlerin sonu gelmişti.

Peki, "hastaya dıştan bakan" bu *sanki* bilimsel yöntemlerin sonu sosyal oluşumlar açısından gelmemiş miydi? Bu pozitivist yöntemlerin sonunu, Marx, sosyal oluşumlara öteki oluşum dünyalarından çok daha önce getirdi.

Marx, kendi ortaya koyduğu üretim ilişkileri, kullanım değeri, mübadele değeri vb. gibi temel kavramlardan yola çıkarak bunları, yukarda değindiğimiz determinizm sorunsalı çerçevesinde kullandı —yani sosyal oluşumu ayakta-tutan yeniden-üretim mekanizmasının tarihsel ilerleyişi anlamında uyguladığı— kapitalizm denen özgül bir sosyal oluşumun iliğini cıcığını nasıl çıkardıysa, Hilgerding de buna benzer bir şeyi yapıyor ve Marx'ın iki yoldan yürüdüğü determinizm arayışını bu yolların birini de sürdürerek... Çünkü Marx'ın, kapitalist oluşumun tarihsel yürüşüyünü belirleme yöntemlerinden biri, *kâr oranının azalma eğilimi* idi, ötekisi ise sermayenin giderek *bürünmesi beklenen sınıfsal biçimlerini* (Geldhandlungskapital, Varenhandlungskapital) belirleme yöntemi, yani sermayelerin dönüşerek izledikleri tarihsel yörünge!

İşte *Hilferding* Marx'ın kapitalizm ve kapitalist determinizm analizindeki bu ikinci yöntemi sürdürüyor ve sermayelerin bir-

birlerine dönüşme ve yeni sermaye biçimleri yaratma süreci içinde Marx'ın önceden sezinlediği yeni bir sermaye kategorisi saptıyor: *Finans Kapital*. Ve Hilferding'in bu ünlü eseri bu yeni kategoriyi elle tutulur hale getiren tüm somut aşamaları sergileyerek, teknik ayrıntılara inmekten usanmaksızın büyük bir sabırla ilerliyor. Bu büyük sabrın ve titiz çalışmanın ardından çağının önde gelen tüm sosyalist analizcilerini de birlikte sürüklüyor. Çünkü "dönüşüm süreci içinde, sermayelerin büründükleri en son ve korkunç biçim", insanoğlunu görebileceği felâketlerin en korkuncuna sürükleyen bir görünüm sunuyor: *Finans Kapital*. İnsanoğlunun tepesine çöken nükleer belâyı andıran bir belâ, kapitalist sosyal oluşumların içinden çıkan "azman bir yaratık" olarak insanoğlunu tehdit ediyor, insanların kendi özgül kültürleriyle, siyasal, ekonomik ve sosyal bağımsızlıklarıyla yaşama hakkını..

Şimdi Hilferding'le birlikte kapitalizme bakarken, kapitalizmi incelendiği veya ulaştığı aşamadaki durumuyla görüyoruz ve Hilferding'in analizini, bu son aşamaya hasrettiğini ve bunu genelde ekonomizm (teknikleri) düzleminde yaygın bir gözlem gücüyle başardığını anlıyoruz.

Ve yine görüyoruz ki, kapitalist üretim ilişkilerinin ulaştığı aşamada artık kökenlerinden koparılmış, doğuş nedenleri unutulmuş görünen, kısacası kâr dediğimiz siyasal (güvenceye alınmış) moment bundan böyle kredi faizi, temettü, kurucu hissesi vb. gibi çeşitli kılıklara bürünüyor. Ve Marx'ın ikinci determinist yöntemi de aslında bu kılıkların gelişimini, birbirine dönüşümünü, ilerde bürünmeleri beklenen yeni kılıkların gerekçelerini saptamak şeklindedir. Demek ki ikinci Marksist yöntem, "kâr görünümündeki bir siyasal-ekonomik momenti" —bu görünümün ardında yatan "saiki", yani bizim *cereme* veya *güvence* dediğimiz (ama artık unutulmuş görünen) genetik momenti sorgulamaksızın— doğrudan doğruya doğumdan sonra alıp tarih boyunca girdiği kılıkları izleme yoludur. Gerçi bu yol, matematiksel anlamdaki bir benzerini birinci Marksist yöntem de (yani kâr oranının azalma eğiliminde) buluyor, ama özgül haliyle Hilferding'in analitik yönteminde ortaya çıkıyor, yani sermayelerin finans kapital çevresinde birbirine dönüşme ve odaklaşma eğilimi içinde... Hilferding ticari işlem sermayesinin öncülüğünü yaptığı bu dönüşme sürecini birinci cildin özellikle son iki altbölümünde çok güzel açıklıyor.

İNGİLİZCE BASIM'A GİRİŞ

Tom BOTTOMORE

Finans Kapital 1910' da ilk kez yayınlandığında herkesin düşündüğü şey, bu eserin Marksist ekonomi kurumuna büyük ve özgün bir katkı getirdiği niteliğindeydi. Ünlü *Der Kampf* (Mücadele) dergisinde [1] Otto Bauer, bu esere Kapital'in devamı gözüyle bakılabileceğini söylüyor ve şunları ekliyordu: Marx'ın gerek sermayenin merkezileşmesi gerekse kapitalist ekonominin hemen sonraki gelişme aşaması konusunda konusunda ileri sürdüğü kehânet, ölümünden sonraki olaylarla karşılaştırılacak olursa, bunun gerçeklik yörüngesine nasıl oturduğu artık açıkça kanıtlanmış oluyor.

Aynı şekilde Karl Kautsky de *die Neue Zeit*'e yazdığı [2] uzun bir incelemede, eseri Kapital'in devamı olarak niteliyordu : Marxist yöntemdeki bereketin parlak bir kanıtıydı ve yöntem, Marx'ın, özellikle *Kapital*'in bitmemiş ikinci ve üçüncü ciltlerinde sorgulayıp çözümlemesini sonuna vardıramadığı fenomenlere uygulanıyordu.

Çok geçmeden Lenin kendi emperyalizm teorisini [3] Hilferding'in "çok değerli kurumsal analizleri" doğrultusunda kuruyor ve emperyalizmin ana çizgilerini, Hilferding'ten esinlendiği belli olan —tekeller, finans kapital, sermaye ihracı, uluslararası kartellerin oluşumu, dünyanın bölgelere parçalanması gibi— kavramlara dayandırıyordu.

Bolşevik sosyal kuramcıların en yeteneklisi olan Nikolai Buharin bir dizi yazısında, özellikle ekonomi alanındaki birçok şeyi Hilferding'in eserine borçlu olduğu teslim etti [4]. Lenin'in ça-

---

1 *Der Kampf*, III (1909-10), S. 391-97.

2 K.Kautsky, "Finanzkapital und Krisen", *Die Neue Zeit*, XXIX (1911), S.764-72, 797-803, 838-46, 874-83

3 V.İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin Son Aşaması* (1916)

4 1912-14 yıllarında Viyana'da kaldığı süre içinde Avusturya Marksist okuluyla temas kuran Buharin, Avusturyalıların Marjinalist İktisat Teorisine saldıran ilk kitabını da orada yazdı: *Aylak Sınıfının İktisat Kuramı*. S.Cohen, *Buharin ve Bolşevik İhtilâli* adlı biyografik in-

lışmasından birkaç ay önce tamamladığı (ve sonradan Lenin'in de yararlandığı) *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* adlı eserinde Buharin. "çıkış noktası ve ana esin kaynağı" [5] olarak *Finans Kapital*'den hareket ediyordu. Ama Hilferding'in teorisini uzlaşmazlık teorisi biçiminde sunuyor, "finans kapitalin emperyalist siyasetten başka bir siyaset izleyemeyeceği"ni ve sonunda savaşa yol açacağını savunuyordu. Buharin, Hilferding'in kuramını genişletiyor, kapitalizmin yapısındaki değişmelerin "devlet kapitalizmi" sistemiyle sonuçlandığını ileri sürüyordu. Böyle bir sistemde ise devlet, müdahaleci bir devlet olarak yepyeni bir güç kazanıyor, tüm ekonomiyi düzenlemekle kalmıyor, üstelik "askerîleştiriyordu". Bu modern kapitalizm anlayışını savunmayı Buharin daha sonraki ünlü kitabı *Dönüşüm Döneminin Ekonomisi* (1920) nde de ayrıca sürdürür. Hilferding'in metninde de görüleceği üzere, Buharin'in tezleri Hilferding'in "*örgütlü kapitalizm*" anlayışıyla yakından ilgilidir, şu farkla ki, Buharin bu anlayışın siyasal içeriğini başka biçimlerde çözümlemektedir.

Hilferding'un eserinin son bölümünde sergilediği emperyalizm kuramının büyük etkileri, yalnızca Marksist düşünürleri harekete geçirmiş olmasından değil, Joseph Schumpeter gibi bir eleştirmen düşünürün, bu esere Avusturya Marksist Okulunu incelerken verdiği önem ve ağırlıktan da belli oluyor [6]. *Finans Kapital*, modern kapitalizmin doğası, sınıfsal yapısı, devlet ve Hilferding'in son yazılarında geliştirip gözden geçirdiği çalışan sınıflar siyaseti gibi daha başka birkaç kavramları kapsıyor. Ana konularını yakından incelemeye girişmeden önce, eseri, Hiferding'in yaşamı ve tüm çalışmalarının bağlamı içinde sunmak yararlı olacaktı.

II.

Rudolf Hilferding 10 Ağustos 1877'de Viyana'da doğdu. Bu tek

---

celemesinde şöyle yazar (S.21): Avusturya Marksizminin, özellikle Hilferding'in *Finans Kapital'nin* Buharin üzerinde kalıcı bir etkisi oldu ve Avusturya Marksistlerince reformist diye dışlandığı 1917'den sonra bile, Buharin, kin ve hasete rağmen teori alanındaki başarılarından dolayı kaçınılmaz bir hayranlık uyandırdı.

5 S.Cohen, a.g.e. S.25

6 bak J.A.Schumpeter. *Zur Soziologie der Imperialismen* (1919) ve *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942)

erkek çocuğun babası, köklü bir sigorta şirketi olan Allianz'da başveznedar olan Emil Hilferding, anası Anna Hilferding (doğ.Liss) dir. Viyana'da Leopoldstadt semtindeki devlet gimnazyumunu (klasik eğitimli lise) bitirdikten sonra Viyana Üniversitesinde tıp öğrenimine başladı, 1901'de tıp doktoru oldu. En son 1906'ya kadar hekim olarak çalışıp pratisyen doktor ünvanını aldıktan sonra (bu arada Dünya Savaşı'na da askerî hekim olarak katıldı.) vaktinin çoğunu ekonomi çalışmalarına adadı. Ekonomi onu daha onbeş yaşında Sosyalist Öğrenciler Derneği'ne katıldığından beri ilgilendiriyordu. Üniversitede iken ekonomik ve sosyal sorunlarla ilgili yazılar kaleme almaya başlamıştı ve ilk makaleleri 1899-1900'da *Le Mouvement Socialiste* (Paris) dergisinde yayınlandı. 1902'den başlayarak *Die Neue Zeit* (K.Kautsky'nin editörlüğünü yaptığı önde gelen Marksist kuram dergisi)ın ekonomi konularında sürekli yazarı haline geldi. Hele Böhm-Bawerk'in Marksist ekonomi teorisine [7] getirdiği eleştirilere verdiği cevaplar 1904'de yayınlanınca daha da tanındı.

Hilferding yine aynı yıllarda Max Adler'le birlikte *Marx-Studien* (1904-23 arasında düzensiz olarak yayınlandı) adı altında bir inceleme dizisi yayınlamaya koyuldular. Bu yayınlardan amaç Avusturya sosyalizmine söylem kapılarını açmak ve Marksist teorinin yeni yeni ortaya çıkan Avusturya Okulu'nu oluşturmaktı. Bu girişimlerinden bir süre sonra 1906'da sosyal demokratların Berlin'deki parti okuluna ekonomi dersleri vermeye çağrıldı, ama yabancıların öğretmen olarak atanması yasaklandığından bu görev gerçekleşemedi. Ardından *Vorwaerts* dergisinin dış ülkeler editörlüğünü üstlendi. 1907'den sonra da Avusturya sosyal demokratlarının yeni kurdukları aylık *Der Kampf* dergisine sık sık makale yazdı. O sıralarda da artık ünlü eseri *Finans Kapital*'i ta-

7 Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914). Avusturya marjinalist ekonomi okulunun önde gelen temsilcisi ve sosyalizmin inatçı bir karşıtıydı. Marksist ekonomiyi eleştiren incelemesini 1891'de *zum Abschluss des Marx'schen Systems* (Marx Sisteminin Sonu) adıyla yayınladı. Hilferding'in buna verdiği cevap, *Böhm-Bawerk's Marx-Kritik* adıyla 1904'te *Marx-Studien* dizisinin 1. cildinde Viyanada yayınlandı. Gerek Böhm-Bawerk'in eleştirisi gerek Hilferding'in bu eleştiriyi eleştirisi, P.Sweezy'nin derleyip sunuş yazısıyla yorumladığı İngilizce bir çeviride birlikte yayınlandı.

mamlamaya koyuldu. Hilferding 1904'de yine bir tıp doktoru olan Margarethe Hönigsberg ile evlenmişti. İlkin sosyalist öğrenci hareketi içinde tanıdığı karısından Karl Emil (1905-42) ve Peter (1908) adına verdikleri iki oğlan çocukları oldu, bir süre sonra boşanıp yeniden evlendi.

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde Hilferding, Alman Sosyal Demokrat Partisi içinde savaş kredilerini oya koymaya karşı çıkan azınlık grubuyla ortak ilişkiler kurdu. 1914'de hekim olarak Avusturya ordusuna çağrıldı, savaşın sonuna kadar İtalyan cephesinde çalıştı. Savaş biter bitmez Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi [8] liderleri onu Berlin'e parti gazetesi *Freiheit*'in yayın yönetmenliğine çağırdılar. Partinin III. Enternasyonal'de yer almasına karşı çıkarak "İkibuçukuncu" Enternasyonal'in [9] kurulmasına yol açan tartışmalara girdi ve partinin 1922'de yeniden birleşmesinden sonra Alman Sosyal Demokrat Partisi çoğunluğuna katıldı. 1920'de Prusya vatandaşlığına girdikten sonra Hilferding Alman Reich'ının Ekonomik Danışma Konseyine atandı ve ardından Gustav Stresemann'ın koalisyon hükümetinde 1923 Ağustos'dan Ekim'e kadar Maliye Bakanlığı yaptı, aynı bakanlığı Haziran 1928'den Aralık 1929'a kadar Hermann Müller hükümetinde de üstlendi. 1924'de Reichstag'a seçildi ve milletvekilliği 1933'e kadar sürdü. Bu dönemde *Die Gesellschaft* dergisini yayınladı. Bu dergiye yazdığı bir dizi makaleler yanında Sosyal Demokrat Partinin faaliyetlerinde etkin rol oynadı.

Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte Hilferding de yurtdışına çıktı ilkin Danimarka'ya, ardından Zürich'e geçti. Bu arada Çekoslovakya'da sürgünde bulunduğu sıralarda Sosyal Demokrat Parti'nin çalışmalarına yoğun biçimde katıldı, sosyalist basına durmadan makaleler gönderdi. [10]

8 Bağımsız Alman Sosyal Demokrat Partisi, bütün sosyal demokrat muhalefet gruplarının katıldığı Gotha Kongresinde Nisan 1917'de kuruldu. Liderleri arasında şunlar yer alıyordu: Hilferding, Hugo Hasse, Karl Kautsky, R.Luxemburg, K.Liebknecht, E.Bernstein, F.Mehring ve Kurt Eisner. Partinin kuruluşu ve dağılışıyla ilgili olarak bak. Julius Brainthal, *History of the International* . II.Cilt, S.59-61, 123-24. Geniş açıklamalar için bak Eugen Prager, *Geschichte der unabhaengigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*.

9 bak Braunthal, a.g.e. s.233-36.

10 Özellikle (*Zeitschrift für Sozialismus*, *Der Kampf* ve sonra çıkan *Vor-*

1938'de Paris'e geçen Hilferding orada arkadaşı Rudolf Breitacheid ile buluştu, ancak Fransa'nın 1940'da yenilgiye uğramasından sonra bu ülkenin işgal edilmemiş bölgesine kaçmak zorunda kaldılar, Arles'deki Forum oteline sığındılar. Hilferding burada, materyalist tarih anlayışının yeniden değerlendirilmesi çerçevesinde, *Das Historische Problem* (Tarihsel Sorun) adını verdiği yeni eserini yazmaya koyuldu. Nedir ki Alman işgal makamlarının ısrarlı taleplerine sonunda boyun eğen Pétain hükümeti Breitscheid ve Hilferding'i, Vichy hükümeti nezdindeki SS irtibat subayı Hugo Geissler'e teslim etti. Birlikte alınıp Paris'e götürüldüler. Hilferding orada ya intihar etti ya da daha büyük bir olasılıkla Gestapo tarafından işkence edildikten sonra öldürüldü. (11)

Yukarlarda belirttiğim gibi, Hilferding ekonomi sorunlarına ilişkin makalelerini 1902'den başlıyarak *Die Neue Zeit*'a yayınlıyordu, ama Marksist iktisat kuramına ilk önemli katkısı bu kuramı Böhm-Bawerk'in eleştirilerine karşı savunmasıydı (12). Bu savunmayı, Avusturya Marksist Okulu (13) düşünürlerinin felsefe ve sosyal bilimlerdeki (14) yeni düşünce akımlarının temsilcileriyle eleştirel tartışmalar açmak ve daha özelde, "revizyonistlerin" sosyalist hareket (15) üzerindeki etkilerini geriletmek istemeleri bağlamında ele almak gerekir.

---

waerts dergisine (Richard Kern takma adı altında).

11 Hilferding'in ne zaman ve nasıl öldüğü kesin olarak bilinemiyor. Benim saptayabildiğim şu ki, Almanya'da veya başka bir yerde olsun hiç bir örgüt bu konuda ne bir soruşturma açmış, ne de sorumluları adalete teslim etme çabasını göstermiştir.

12 *bak Dipnot 7.*

13 Bu okulla ilgili kısa bir açıklama için bak. T.Bottomore ve Patrick Goode, *Austro-Marxism* Giriş.

14 Otto Bauer. "What is Austro- Marxism?" bak Bottomore ve Goode.*Austro-Marxism*, S. 45-48. Bauer, Avusturya Marksistlerinin "Avusturya Siyasal Ekonomi okulu denen marjinalist okulla temasa geçmek zorunda kaldıklarına" özellikle değiniyor ki bu okuluna başlıca düşünürleri Böhm-Bawerk, Carl Menger (1840-1921) ve F. von Wieser (1851-1926) idi. Marjinalist okula karşı ilk ciddi eleştiriyi Gustav Eckstein yaptı: "Der vierfache Wurzel des Satzes vom unzureichenden Grunde der Grenznutztheorie". *Die Neue Zeit*, XX (1901-2), S.810-16.

15 Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism*, değerin marjinalist

Hilferding'in başlıca tezi, Marx 'ın değer teorisinin "toplum" ve "toplumsal ilişkiler" anlayışı üzerine dayandırıldığı şeklindedir, buna karşılık marjinalist kuramcılar bireylerden yola çıkmaktadırlar. Eserin birinci bölümünde Hilferding "meta analizinin Marksist sistemin çıkış noktasını meydana getirdiğini" belirttikten sonra, söylemini şöyle sürdürür:" meta terimi...karşılıklı bağımsız üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerin ifadesidir, çünkü bu ilişkiler malların aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. O bakımdan siyasal ekonominin nesnesi, metanın, yani toplumdaki karşılıklı bağımlılığın simgesi olarak malın toplumsal yönü veya çehresidir. Öte yandan, kullanım değerinden, yani eşyanın doğal niteliklerinden —ister kullanılabilir bir şey olarak bitirilmiş biçimiyle ister bu şeyin bir ihtiyacı tatmin etme işleviyle— yola çıkan her değer teorisi, insanların birbirleriyle toplumsal ilişkilerinden yola çıkacak yerde eşya ile insan arasındaki bireysel ilişkilerden hareket etmektedir. Oysa bu, toplumdaki *nesnel* bir ölçüyü bireyin *öznel* ilişkisinden türetmek gibi bir yanılgıyı içeriyor..."

İkinci bölümde, Hilferding, değer ve ortalama kâr konusunda Böhm-Bawerk'in. *Kapital* III. ciltteki kanıtlara getirdiği özgül eleştirileri cevaplamaktadır [16]. Böhm-Bawerk'e göre, ortalama kâr oranı ve üretim fiatları teorisi değer teorisiyle bağdaşmaz. Marx'ın sisteminde esaslı bir çelişki vardır... Ben burada Hilferding'in karşı-eleştirisini özetlemeye girişmek istemiyorum, ama sadece onun genel kanıtlarını vurgulayacağım: Değer, "kapitalist rekabetin doğurduğu özgül fiyat fenomenini açıklamak için gerekli bir kuramsal çıkış noktasıdır" ve "değer yasası" değerin uzun tarihsel süreç iiçinde fiyatlara nasıl dönüştüğünü belirliyor.

analizinin (İngiliz ekonomisti W.Stanley Jevons da bağımsız bir analiz getirmiştir) Fabian sosyalistleri üzerinde büyük etki yaptığını kaydeder. Ayrıca Eduard Bernstein da fikirlerinin birçoğunu onlara borçludur. Bernstein, Marksist ve marjinalist değer kavramlarının her birinde birer doğruluk payı olduğu inancına varmış olup, bu iki teorinin sentezlenmesi gereğine üstü kapalı olarak işaret etmişti, ama aslında marjinalist teoriyi gözü tutuyor ve şöyle diyordu: "Biz fiyat oluşumunun daha çok bugünkü yasalarını arıyoruz ve değer denen şu metafiziksel şeyin sarmaş dolaş ettiği dolambaçlı yollardan gitmek istemiyoruz" (Gay'in yaptığı alıntıdan. S.174).

16 Böhm-Bawerk'in eleştirisini yazma fırsatı 1894'de *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasıyla doğdu.

Son olarak üçüncü bölümde Hilferding kanıtlarını derleyip toparlayarak marjinalist okula kendi eleştirisini getiriyor: "Değer yasası. meta üretimine dayalı belli tipte bir toplumsal örgütlenme için bir hareket yasası haline gelir. Çünkü son çözümlemede, toplumsal yapıdaki bütün değişmeleri üretim ilişkilerindeki değişmelere bağlamak, yani üretici güçlerin evrimindeki değişmelere ve (üretici) emeğin örgütlenmesindeki değişmelere indirgemek mümkündür". Öte yandan "Siyasal ekonominin ruhbilimci okulunun temsilcisi (Böhm-Bawerk) bu toplumsal dokuyu göremiyor ve bu yüzden de kaçınılmaz olarak, ekonomik fenomenlerin toplumsal determinizmini açığa vurmayı özellikle amaçlayan bir teoriyi, yani çıkış ynoktası birey değil, toplum olan bir teoriyi yanlış yorumluyor."

Böhm-Bawerks Marx-kritik'in yayınlanması —bu kritik, P.Sweezy'in bir keresinde iddia ettiği gibi belki hâlâ "Öznel değer teorisinin Marksist açıdan en iyi eleştirisi"dir [17]— Modern kapitalizmin gelişmesine yönelik Marksist teoriyi irdelerken Hilferding'in attığı ilk adım oldu. 1904'ü izleyen yıllarda *Die Neue Zeit*'ta ekonomi sorunları üzerine sayısız makaleler ve eleştiriler kaleme aldı ve aynı zamanda da ana eseri olan *Finans Kapital* üzerinde çalışıyordu. Yazdığı önsözde de göreceğiniz gibi kitabı daha 1906'da tamamlamıştı.

Finans Kapital'de Hilferding, Marx tarafından *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerinde çok kısaca işlenmiş ya da işlendiği Marks'a *atfedilen* bir sürü sorunları kapitalist ekonomideki son gelişmeler ışığında yeni baştan irdelemekte ve analizlemektedir. Eserin, Marx'ın teorisine yeni birçok kavramlar getiren bir gelişme olarak kabul edilip öylece sunulmasının nedeni budur [18].

Hilferding, işe para ve kredi sorunlarını tartışarak başlamakta, ardından anonim şirketlerin ve kartellerin gelişip büyümesini irdelemekte, ekonomik bunalımları analizlemekte ve sonunda bir emperyalizm teorisinin ana çizgilerini ortaya koymaktadır.

Kitabın belki en az başarılı olan bölümü para teorisiyle ilgili bölümüdür. Ve bu bölüme sonraki yazarların pek azı önem vermişler. bu arada Schumpeter birkaç anlamlı sözle geçiştirmiş.

17 Paul M.Sweezy. *The Theory of Capitalist Development*, S. 2

18 bak; yukarda yazımızın başında anılan açıklamalar.

"daha çok eski model bir para teorisi" olmakla nitelemiştir [19]. Ama bu bölüm yine de en azından Hilferding'in analizlerindeki iki önemli karakteristiği ortaya koymaktadır. Birincisi, Marksist para teorisini geliştirme yolunda atılan pek az adımdan biri olmasıdır. Hilferding burada paranın sosyalist ekonomi içindeki rolüyle ilgili olarak kısa bir yorum da yapmaktadır [20]. İkincisi, "parasal kredi" analizinin, son dönem kapitalizminin gelişmesinde bankaların ağır basan konumunu açıklamakta Hilferding açısından temel bir giriş niteliği taşımasındadır [21].

Ancak bu para ve kredi analizlerinden sonradır ki Hilferding incelemesinin ana konularına girmeye başlar: Sermayenin büyük şirketlerde odaklaşma veya merkezileşmesi [22], kartel ve tröstlerin

---

19 J.A.Schumpeter, *History of Economic Analysis*,S.881. Hilferding analizinin bazı kesimlerini hiç kuşkusuz bugün yeniden ele almak gerek. Örneğin "salt kağıt para" nın olabilirliğini red etmesi, uluslararası alım-satımlarda altının gerekliliğinde diretmesi (bak metinde I.Bölüm, 2. alt bölümün sonu), tüketici kredilerinin rolünü küçümsemesi. Ancak paranın işlevindeki bu son gelişmeler *Hilferding*'in teorisine esas kabul ettiği ilkeleri sarsmıyor. Schumpeter'in yorumu özel bir eleştiri yöneltmemektedir, çünkü para teorileriyle ilgili kendi eleştirisinde (Bölüm 8) bile, Keynes'e gelinceye kadar kuramsal açıdan pek gelişme olmadığını söylüyor. Üstelik eleştirmek için seçtiği teorilerin bazıları (örneğin Knapp teorisi) önceden Hilferding tarafından eleştirilmiş bulunuyor. Ayrıca para teorisi bugün bile ekonomi kuramları içinde hala en yetersiz olanlardan biri ki, bunu enflasyon sorunlarına yansıyan karmaşa ve anlaşmazlıklarda açıkca görmek mümkün. Sanıyorum ki, tutarlı bir para kavramı oluşturmak için gereken şey, dar kapsamlı ekonomik bir teoriden çok sosyal bir teoridir. Hilferding analizinin çıkış noktasını oluşturan böyle bir teori elbette ki Marksizmdir. Bu açıya yakın bir teoriyi de George Simmel, *The Philosophy of Money*'de bulabiliriz.

20 bak metinde I. Bölüm, 4. altbölüm. Bu sorunun daha yeni bir tartışması için bak E.Mandel, *Marxist Economic Theory*, S.664-68.

21 4.Altbölümün başında yazdığı gibi "Bu bölümdeki yorucu söylemleri sabırla aşmak için okuyucunun, öyle sanıyorum ki, sonunda kapitalist kredi olarak toplum olayları üzerinde egemenlik kuran gücün aslında dolaşım süreçlerinin bağrından doğduğunu keşfetme umudundan başka çaresi yok."

22 Metne uygunluğu oranında "anonim şirket" yerine bazen sadece "şirket" demekle yetindim.

oluşması, bankaların rolü ve sonunda kapitalist ekonomideki bu yapısal değişmelerin ekonomik ve siyasal sonuçları. Şirketlerin büyümesindeki en önemli karakteristik: "sanayici kapitalistin sanayideki girişimcilik işlevinden uzaklaşması" [23].

Bu dönüşümlerin çeşitli sonuçları var. Birincisi, "*kurucu hissesi ya da kârı*"nın sahneye çıkması ki bunlar, yatırılmış sermayenin geliri, yatırım üzerindeki faizlerin carî oranından yüksek olduğu takdirde, yeni kurulmuş bir anonim şirketin hisselerini bu yatırılmış sermayeden daha yükseğine satma olanağından kaynaklanıyor [24]. Kurucu hissesi ya da kârı, anonim şirketlerin kuruluşunu teşvik etmekle kalmıyor, aynı zamanda önemli bir servet kaynağı oluyor ve sonraki yatırımlara hazır tutuluyor. Her iki biçimde de bu hisseler sermayenin odaklaşmasına yol açıyor, dev şirketlerin, hatta kartellerin ve tüm sanayi kollarını denetleyen tröstlerin türemesini sağlıyor [25].

Hilferding, modern kapitalizme özgü eğilimlere ilişkin analizinin, Marx'ın anonim şirketler konusundaki kısa açıklamalarının çok ötesine taştığını rahatça iddia edebilir. Çünkü temettüleri ve kurucu hisselerini ayrı ekonomik kategoriler olarak koymakta, üretimdeki mülkün sahibi olmak ile üretimde *denetimin sahibi* olmak (*Y.Ö.* 1) arasındaki farkın anlamını çok daha ayrıntılarıyla göstermektedir. Üretimdeki denetim, birkaç kişinin bir yığın şirketler üzerinde denetimi ele geçirmesine, kartel ve tröstlerin oluşumunu kolaylaştırıcı kişisel bağlar kurmalarına olarak sağlamaktadır [26]. Hilferding'in analizinde en çok eleştirilen özellik, bu süreçte banka sermayesine ağırlıklı bir rol atfetmekte oluşudur ki, kendisi bu görüşü şöyle özetlemektedir: "Altı büyük Berlin bankasını ele geçirmek büyük sermayenin en önemli dallarını elegeçirmek demektir " [27]. Bu teze daha kitap yayınlanır yayınlanmaz karşı çı-

---

23 bak metinde 7.altbölüm: Anonim Şirketler

24 bak metinde 7.altbölüm sonu.

25 Hilferding de, sermayenin konsantrasyon veya merkezîleşmesinin daha büyük sermaye yatırımlarını gerektiren teknolojik gelişmelerin geniş ölçüde etkisinde kaldığını belirtiyor. bak II. altbölüm.

26 bak metinde. 7.altbölüm. 2.kısım sonu.

27 bak metinde 25.altbölüm sonu.

kıldı [28]. Ve aralarında Eduard Heimann [29] ve Paul Sweezy [30] olmak üzere birçoklarınca yapılan eleştiri karşısında Hilferding, sonradan finans kapitali "kapitalizmin son aşaması" olarak değil, "örgütlü kapitalizm" in [31] doğum-öncesi koşulları olarak tanımlamak suretiyle tezinde bazı nitel düzeltmeler yapmışa benziyor. Ayrıca Hilferding'in, analizini sadece Almanya [32] ve Avusturya [33] gerçeklerine dayandırdığı, öteki kapitalist ülkelerdeki banka ve sanayi arası ilişkileri pek hesaba katmadığı ileri sürüldü. Fakat Eduard Maerz, *Finans Kapital*'in yeni almanca baskısına (1968) yazdığı Giriş'te şunları ileri sürüyor: Hilferding'in tezini eleştirenler, özel bazı noktalarda haklı olabilirler, ama bunlar tezin özünü etkilemiyor, çünkü bankalar sanayinin 19. y.yıl ortalarından sonraki gelişmesinde özellikle Orta-Avrupa'nın nisbeten geri kalmış ülkelerinde önemli bir rol oynadılar. Ve bu rol, sanayi ve

28 bak Jacob Riesser, *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration.*

29 Eduard Heimann, *History of Economic Doctrines* , S.165

30 Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, S.267-69. Sweezy diyor ki: "Hilferding kapitalist gelişmenin yalnızca geçici olan bir evresini kalıcı bir eğilim sayıyor" ve büyük tekelci şirketler, yerlerine birkez iyice oturdular mı, o zaman büyümek için kendi iç yapılarından ürettikleri fonlara güvenebilirler, böylelikle bankalara daha az bağımlı duruma geliyorlar. O nedenle Sweezy, kapitalizmin son aşamasını nitelemek için "finans kapital" (malî sermaye) yerine "tekelci sermaye" terimini öneriyor.

Kapitalist üretim ilişkilerinin tarih içindeki gelişmesinde motor rolünü oynaması açısından Sweezy'nin Finans Kapital yerine Tekelci Sermaye Örgütlenmesini motor olarak kabul etmesi önem taşıyor (*Y.Ö.*)

31 bak Hilferding, *Gesellschaftmacht oder Privatmacht über die Wirtschaft*, 1931.

32 Bu durum açısından birçok eleştirmen, bu arada J.Riesser (a.g.e.) önde gelen birçok Alman sanayi kuruluşunda banka sermayesinin hiç bir zaman egemen rol oynamadığına işaret ediyor.

33 Avusturya'da özellikle bankalarla sanayi arasındaki bağlar adamakıllı sıkıydı. Bunu Bernard Michel, *Banques et banquiers en Autriche au début du XX. siècle"* de doğruluyor. Ayrıca bak E.Maerz'in *Finans Kapital*'in (1968) Almanca baskısındaki Giriş yazısı. Yine burada kaydetmeye değer ki (21. altbölüm), Almanya ve İngiltere arasında bankaların rolleri açısından mevcut farklılığı Hilferding'in kendisi apaçık şekilde belirtiyor.

banka sermayeleri arasında kişisel ve örgütsel düzeyde yakın bağların kurulmasıyla gerçekleşti ki Hilferding'in "finans kapital" [34] olarak nitelediği şey de buydu. Son zamanlarda başka bir yazar, amerikan kapitalizmi açısından da (ki örneğin, Sweezy bunu Avrupa kapitalizmiyle karşıtlıyor) şöyle vurguluyor: Uzun yıllar ölçeğinde "en belirgin karekteristik ... hiç kuşkusuz yüksek finans imparatorluklarıydı ve bu imparatorluklarda bankalar yine kuşku yok ki ağırlıklı ve örgütleyici bir rol oynadılar" [35].

Hilferding'in 20. y.yıl başlarında tanımladığı durumun içerik değişikliğine uğraması belki ancak son zamanlarda oldu. E.Maerz'e göre, Batı Avrupada finans kapitalin gücünün 1945 sonrasında uğradığı zayıflama. Avrupa ülkelerinde birçok bankaların ulusallaştırılmasına ve devletin sanayiyi teşvik ve finanse etmedeki rolünün artırılmasına bağlanabilir [36]. Öte yandan Michael B.Brown'un gözlemlediği durum şöyledir: "Bankacıların rolü bugün daha çok dev şirketlerin finansman müdürleriyle ortaklık biçimindedir ve bankacılar, şirketlerle devlet arasında aracı olarak büyük önem kazanmışlardır. Finans grupları, özel sermayenin aksi takdirde anarşiye kapılacak bir piyasadaki hareketlerini eşgüdümlü hale sokmak için önceden ne yaptılarsa, bugün bankacılar da devlet fonlarının gûya plansız tahsisini ve uluslararası ticaret ve yatırımlardaki plansızlığı eşgüdümleştirme yolundalar" [37]. Bu yorum açısından bakarsak, müdahaleci devletin, kendi gücü ne kadar artarsa artsın yine de başka güçler —özellikle Çuş'lar (çok uluslu şirketler) ve bunlarla sarmaş dolaş olan bankacılar— ile işgörmesi kaçınılmaz oluyor. Ve finans kapitalin nüfuzu hiç de öyle ihmal edilecek düzeyde kalmıyor.

Hilferding'in, finans kapital analizinden ve sermayenin giderek merkezîleşme yolundaki genel eğiliminden çıkardığı sonuçlar kitabının son bölümünde şu iki başlık altında biraraya getiriliyor: Ekonomik Bunalımlar Teorisi ve Emperyalizm Teorisi! Bunalımların nedenlerini tartışırken [38] Hilferding olaya şöyle bak-

34 bak; E.Maerz, Giriş Yazısı (almanca ve türkçe baskılarda)

35 M.Barratt-Brown, *After Imperialism* 2. baskıya önsöz

36 bak; E.Maerz, Giriş Yazısı

37 Barratt-Brown, a.g.e.

38 bak; metinde 16. ve 17. altbölümler

tığını açıkca ortaya koyuyor: Bunalımları yaratan genel koşul, kapitalist üretimin temelinde yatan tüketimin sınırlı kalmasıdır, ama "metaların aşırı üretimi (*overproduction*) ve düşük tüketimi (*underconsumption*)" gibi söylemlerin de pek fazla açıklama gücü yoktur [39]. Bu nedenle Hilferding, *Kapital*'in ikinci cildinde Marx'ın ileri sürdüğü daha özel nitelikteki nedenleri irdelemeye girişir ve özellikle, sermaye malları ve tüketim malı sanayileri arasındaki uyumsuzluğu veya *orantı bozukluğu*'nu araştırır. "Orantı bozukluğu" veya tutarsızlığı teorisini [40] sergiledikten sonru Hilferding bunalımların karakterinde kartellerin büyümesiyle birlikte ortaya çıkan değişmeleri ele alır [41]. Kendi görüşü açısından, karteller orantısı bozuk ilişkilerin ortaya çıkmasını önleyemezler, ama bunalımın asıl yükünü kartelleşmemiş sanayilerin sırtına pek âlâ yükleyebilmekteler ve daha genelde, kapitalist ekonomiyi planlayıcı bir ölçü ve toptan denetim uygulamaya zorlarlar. İşte Hilferding'in "*örgütlü kapitalizm*" diye tanımladığı kavramın tohumlarını bu tartışmalar çerçevesinde görebiliyoruz ki bunu biraz ilerdeki bölümde irdelemek istiyorum.

Aslında emperyalizm teorisi [42] Hilferding'in eserindeki öbür bölümlerden daha çok dikkati çekti, onun siyasal fikirlerine genel bakışı sağlayan en önemli kısım sayıldı. Teorinin ana kanıtını duru bir biçimde koyuyor Hilferding. Tekellerin ve kartellerin gelişmesi yurtiçi pazarda dış rekabeti sınırlamaya ya da yok etmeye yönelik korumacılığın yeni bir biçim altında doğmasına yol açıyor. Buna karşılık tekelci fiatlar yurtiçi satışları düşürecek şekilde gelişiyor ve böylece, büyük sanayiyi korumak ve genişletmek açısından ih-

39 bak; metinde 16. altbölüm

40 Tugan-Baranowsky, "*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*" (Rusyada 1894, Almanyada 1901 baskısı), "orantı bozukluğu" nu ya da uyumsuzluğunu bambaşka bir açıdan açıklar. O ve Hilferding "ortodoks" (bolşevik) Marksistlerce hemen "revizyonist" ve "reformist" olarak şiddetle kınındılar (bak Sweezy, a.g.e., S.156-62). Nedir ki bu tür eleştirilerin, hele "ortodoks" Marksizmin bölünmesinden sonra pek "kıymeti harbiye"si kalmadı. Ama Hilferding yine de Tugan-Baranowsky ile niçin aynı kanıda olmadığını gerekçelendirdi (bak: Hilferding'in metinde 16. altbölümdeki dipnotu).

41 bak; metinde 20.altbölüm

42 bak; metinde 21. -25. altbölümler

racat giderek önem kazanıyor. Aynı zamanda sermaye ihracı yoluyla yeni tür bir yayılmacılık gündeme geliyor. Sermaye ihracı paralelindeki yayılmacılık ekonomik alanları ve üretimin çapını genişletiyor. Üretim, emeğin ucuz olduğu alanlarda ve bölgelerde geliştikçe kâr oranının yüksek tutulmasına hiç bir engel kalmıyor. Ancak böyle bir yayılma devletin desteğini ve fiilî müdahalesini gerektirmektedir, yani yeni ekonomik bölgelerde (çoğu zaman sömürgeci fetihler yoluyla) kontrolu ele geçirmek ve sürdürmek için... Ve bu eğilimin, duruma göre, yayılmacı ulusal politikalara ihtiyacı var ki o zaman da, büyük kapitalist devletler arasındaki anlaşmazlıkların yoğunlaştırılması kaçınılmaz oluyor. Ulusalcılık öğretisi, diyor, Hilferding, ulusal bağımsızlık, kültürel özerklik ve kendi kaderini belirleme doktrini olmaktan çıkıp dünyaya egemen olma fikrine dönüştü. emperyalizmin ideolojisi durumuna geldi.

Schumpeter, emperyalizmle ilgili ilk denemesinde [43] Avusturya Marksist teorisine [44] büyük değer veriyor ve yazısını şöyle bitiriyordu :

> Görüyoruz ki, büyük siyasal ağırlığı olan sosyal bir grubun (girişimcilerin) içinde, koruyucu tarifelerden, karteller ve tekelci fiatlardan, damping yapmaktan, saldırgan ekonomi politikası ve saldırgan dış politikalardan ve de savaştan öylesine güçlü ve yadsınamaz ekonomik çıkarları olanlar var ki bunlar tipik emperyalist karakterde bir yayılmacılık peşindeler.

Schumpeter aynı zamanda bunlara karşı çıkan eğilimlerden de söz eder ve emperyalizmin *"kapitalizm için zorunlu bir aşama"* olmadığını ileri sürer... Hilferding aslında bunu zorunlu —yani "kapitalizmin son aşaması"— olarak görmektedir, ama bu aşamanın önemini yorumlama biçimi öteki Marksistlerin yorumlarından adamakıllı farklıdır. Buharin'in tersine. o savaşı emperyalist rekabetin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmemiş, militarizmalara ve sosyalist hareketin kendi içinde ağır basan [45] savaşma eğilimine karşı

43 J.A.Schumpeter, *Zur Soziologie der Imperialismen* (1919)

44 Otto Bauer, *Die Nationalitaetenfrage und die Sozialdemokratie* (1907) adlı kitabında Hilferding'in de belirttiği önemli bir katkı getiriyor.

45 I. Dünya Savaşı konusunda Hilferding'in yanılsamalara saplandığı ileri sürülebilir. Ancak savaşın "kaçınılmaz" olduğu fikrini kabul etmezken. İngiltere ile Almanya arasında savaş tehlikesini de kuvvetle vurguladığını kaydetmek gerekiyor.

çıkan çeşitli güçlere işaret etmiştir. Onun sosyalizme geçiş konusundaki genel görüşü, Buharin'in "*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*"nde çizdiği (tekelci kapitalizm-emperyalizm-savaş-proletarya ihtilali) doğrultusundan [46] tamamıyla uzaktadır. Hilferding'in anlayışı "*Sermayenin Birikimi*"nde emperyalizmin tablosunu çizen Roza Luxemburg'un anlayışından da çok farklıdır. Luxemburg, kapitalizmin ekonomik genişlemesinin açıklamasını yaparken bu genişlemenin durduğu ve kapitalizmin ister istemez çökeceği noktaya parmak basmaktadır.

Hilferding açısından "*kapitalizmin çöküşü*" siyasal ve sosyal durumlarda olacaktır, yoksa ekonomik değil (*YÖ*.2). Gerek *Finans Kapital*'in son bölümünde gerekse sonraki yazılarında Hilferding bütün dikkatini, modern kapitalizmde ortaya çıkabilecek ekonomik değişmelerle ilgili çeşitli toplumsal ve siyasal eğilimlere çevirdi. İlkin şunu ortaya sürüyordu: Tekeller ve karteller, ekonomiye bir ölçüde düzenleme ve planlama getirdiler ve "*finans kapitalin gerçekleştirdiği bu sosyalleştirme kapitalizmin hakkından gelmeyi çok çok daha kolaylaştırdı*". Ekonominin sosyalleşmesi devletin büyük ölçüde artan rolüyle desteklenerek gerçekleşti. İşte burada, diyor, Hilferding "burjuvazinin devletle ilişkilerinde baştan aşağı bir değişme meydana geldi" ve devleti güçlendirme istekleri arttı. Müdahaleci devletin gelişmesiyle birlikte, diyor Hilferding, sosyalist hareketin devlete karşı tavrında da bir değişiklik ortaya çıkacaktır. Artık burjuva devletini katıksız bir baskı aygıtı diye "*yere çalmak*" söz konusu değildir. Konu, devleti üstlenmek ve sosyalleştirilmiş üretimi planlama ve denetlemekteki rolünü yaygınlaştırmaktır [47].

Hilferding "*altı büyük Berlin bankasını elegeçirmek... büyük sanayinin en önemli kollarını elegeçirmek demektir*" [48] derken biraz

46 bak; Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, S.27. Söz konusu farklılık burada açıkca sergileniyor.

47 Bu, Avusturya-Marksistlerinin genel görüşü haline geldi. Örneğin *Probleme des Marxismus* (1916) adlı denemelerinde savaş ekonomisinin bu eğilimleri nasıl güçlendirdiğini belirten Karl Renner şöyle yazıyor: "Bizim muhaliflerimiz... egemen devletin işlevinin artık patates ve davar satmak olduğunu duyunca şaşkına döndüler". "biz yeni görevler istiyoruz, muhaliflerimiz ise karşı çıkıyorlar".

48 Şunu belirtmek gerekir ki Hilferding bu eylemi sosyalizmin başarısıyla eş tutmamakla birlikte bunun sadece bir ilk adım olduğunu ifade eder.

abartmış olabilir. Ama II. Dünya Savaşı ardından kapitalist refah devletlerindeki gelişmelerin ekonominin bu anlamdaki "*komuta mevkileri*"nin [49] denetimini elegeçirmeye geniş ölçüde bağımlı kaldığı da bir gerçektir ve yine batı toplumlarında demokratik sosyalizme doğru ilerlemenin ancak bu yolu izlemekle mümkün olduğu da bir gerçektir.

Hilferding aynı zamanda, işçi sınıfının siyasal mücadele koşullarını sınıf yapısındaki değişmelerle ve emperyalizmle ilgili olarak sorguluyor. Küçük üreticilerin işçi sınıfına giderek düşman haline geldiğini kaydederken maaşlı memurların, burjuvazinin hâlâ sıkı fıkı müttefiki olduğu halde, ilerde tekelci fiatlardan ağızları yanmaya ve ulusal yayılmacılığı finanse eden yüksek vergiler altında inlemeye başladıkları zaman siyasal uşaklıklarından vazgeçebileceklerini söylüyor. İşçi sınıfı hareketinin kendisine orta sınıf içinde müttefikler bulma olanağını çok modern deyimlerle ve daha genelde tartışıyor [50]. Hilferding aynı zamanda maaşlı görevlilerin sayısındaki artışın, burjuva sosyal düzenini korumaya yardım eden yeni bir hiyerarşik sistem yarattığına işaret ediyor :

> Her görevlinin içinde mesleğinde sağlam bir yol tutturmaya olan ilgi, her türlü hiyerarşiyi körükleyen ilerleme tutkusu alevleniyor, dolayısıyla bunlar dayanışma duygularını bastırıyor. Herkes başkasından yüksek yere gelmeyi ve yarı-proleter koşullardan kurtulup kapitalist gelir düzeyinin yukarlarına doğru tırmanarak yolunu bulmaya çalışıyor [51].

Finans Kapital, sosyalist bir toplumun ekonomik önkoşullarını yaratsa bile, diye açıklıyor Hilferding, onun korumacı ve yayılmacı politikaları işçi sınıfı için kökünden yıkıcıdır, çünkü memur örgütlerinin gücüne ağırlık verir, geçim harcamalarını arttırır, ağır vergiler yükler, demokrasiyi güçsüz bırakır, zorbalığı öven ideolojilere destek çıkar. Genelde işçilerden başka kimsenin acı çekmediği kapitalist ülkeler arasında silâhlı çatışmaları kışkırtma ça-

49 Bu terim ilkin Otto Bauer tarafından *Faşizm* (1938) konulu bir denemesinde kullanıldı, 1945 sonrasında giderek yaygınlaştı.

50 Gerçekten de Hilferding'in "yeni orta sınıf"ın (ki bu terimden hiç hoşlanmıyordu) siyasal önemi ve işçi hareketiyle ilişkileri konusunda sonradan günümüze kadar uzanan tartışmaları başlatmış olduğu iddia edilebilir.

51 bak; metinde 23.altbölüm

basındadır. O nedenle işçi sınıfı politikaları militarizme ve savaşçı dış politikalara karşı amansız düşmanlığını açığa vurmalıdır. Hilferding'in analizinde, emperyalist savaşın kapitalizmi alaşağı etmek için fırsat olduğu yolunda hiç bir işaret yoktur. Tam tersine, işçi sınıfının sosyalist bir topluma ulaşma yolundaki en büyük şansı, yayılmacı politikalara ve savaş hazırlıklarına karşı verilecek başarılı mücadelelerde yatmaktadır.

Yüzyılımızın ilk onbeş yılında, Hilferding, Luxemburg, Buharin ve Lenin'in emperyalizm teorilerini kaleme aldıkları günlerden bu yana Marksist teorinin revizyonu açısından tutarlı hiç bir girişimde bulunulmadı. Oysa emperyalizmin karakteristikleri önemli ölçüde değişti.(*YÖ*-3). Temeldeki Marksist düşünce akınını bu konuda yakından izleyen yeni bir emperyalizm teorisinin bu karakteristikleri benimseyip benimsemiyeceği belli değildir. Çünkü kapitalist emperyalizmin —ya da sömürge imparatorluklarının çöküşünden sonra yeni emperyalizm denen şekliyle— hâlâ var olsa bile. kapitalist devletler arasındaki rekabet II. Dünya Savaşı sonundan beri yürütüldüğü biçimiyle artık çok ilerlere varmış ve başarılı da olmuştur. Ve kapitalist devletlerin birbirlerine karşı silâhlı çatışma tehdidinde bulunması insanlığın karşılaştığı tehlikelerin en hafiflerindenbiri olur. (*YÖ*-4). Öte yandan şurası da belli ki; yayılmacı politikalar artık kapitalist olmayan devletler tarafından izleniyor. Ve günümüzün en sert uyuşmazlıklarından birkaçı sosyalist olup Marksist öğretiye bağlı olduğunu ileri süren devletler arasında patlak verdi. O nedenle yirminci yüzyıl sonlarındaki durum, Schumpeter'in, emperyalizm kapitalizmin zorunlu bir karakteristiği değildir, görüşüne inanılırlık kazandırdığı gibi, Avusturya-Marksist okulundan özellikle Karl Renner'in formülleştirdiği sosyal emperyalizm ya da aşırı ulusalcılıktan gelme "*bütün bir halkın emperyalizmi*" görüşünü inanılır kılıyor: [52].

IV.

Öbür Avusturya Marksistleri gibi Hilferding de. kariyerinin daha başından beri parti politikalarıyla yakından ilgilendi, ilkin

52 Sonradan göreceğimiz üzere, bu fikir Hilferding'in son eserinde daha geliştirilmiştir.

genç yaşlarında Avusturya'da, sonraları Almanya'da [53]. Sosyalist öğrenci hareketine ve sosyal demokrat partiye katılıp Viyana'da *Marx-Studien* (Marks Araştırmaları) derneğini kurmaya yardım ettikten sonra 1906'da Berlin'de *Vorwaerts*'in dış yayın yönetmenliğini üstlendi ve etkinliğini Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) nin lider kadrosunda sürdürdü. 1914'e kadar ulaşan yıllarda SPD içinde başlıca üç grup vardı : "Revizyonistler", "Sol Radikaller" ve "Merkezciler". Hilferding merkezciler içinde yer alırken özellikle Karl Kautsky [54] ile ilişki kuruyordu. O nedenle 1904'lerde gelişen kitle grevleriyle ilgili olarak parti tartışmalarında merkezcilerin tavrını benimsedi : Siyasal kitle grevleri, gerek işçi sınıfının burjuva zorbalığına karşı kendini savunması gerekse sosyalizm mücadelesinin son aşamasında kullanılacak bir araç olarak ancak en sonunda başvurulması gereken bir silâhtır. Aynı zamanda seçim politikalarının ve parlamento faaliyetinin önemi de vurgulanıyordu [55].

Avusturya ordusunda hekim olarak görev yaptıktan sonra Hilferding Almanyaya döndü ve yukarlarda kaydettiğim gibi, Bağımsız Alman Sosyal Demokrat Partisinin (USPD) organı olan

53 Hilferding'in yaşamı ve eserleri konusunda şimdiye dek ayrıntılı bir çalışma yapılmış değildir. Yazdığım kısa açıklamada W.Gottschalch'ın "*Strukturveraenderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von R.Hilferding*" adlı eserine başvurdum. Bu kitapta Hilferding'in siyasal kariyerine ilişkin oldukça bilgi var, ama önemli noktalarda dipnotladığım ve bibliyografyada belirttiğim başka kaynaklardan da yararlandım. Ayrıca Prof. D.Spitz ve dul eşi E.Spitz'in lütufkârlıkları, bana İngilizce baskının çevirmeni M.Watnick'in çevirisine yazdığı önsözle ilgili zengin elyazması materyalden çok şeyler edinmemi sağladı.

Bu arada benim yazdığım giriş bölümüyle ilgili olarak Dr.P.Milford'un getirdiği yorumlardan faydalandım. Şunu vurgulamak isterim ki, söz konusu Giriş yazısı ve çalışmalarım açısından Hilferding'in burada belirttiğim siyasal görüşleri konusunda hiç bir sorumlulukları yoktur.

54 bak; Hilferding'in Kautsky'ye (1902-1937) mektupları (Amsterdam, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü).

55 bak; *Neue Zeit*'da yayınlanan makaleleri:
"Genel Grev Sorunu" (XXII, I, 1903-04), "Parlamentarizm ve Kitle Grevleri" (XXXIII, 2, 1904-05). Ayrıca Gottschalch'ın adı geçen eserinde S.70-81.

Freiheit gazetesinin yayın yönetmeni oldu. İşçi konseyleri [56] ve "sosyalleştirme" programına [57] ilişkin tartışmalara etkin biçimde katıldı. SPD'nin Kasım 1918'de kurduğu Sanayi Sosyalleştirme Komisyonu'nun onbir üyesi arasında yer aldı ve aynı zamanda, özellikle kömür ocaklarındaki sosyalleştirmeleri [58] üstlenen komisyonun da üyesiydi. Bu arada partinin bütünlüğünü korumak ve tüm işçi sınıfının siyasal hareketini yeniden birleştirmenin yollarını saptamak konusunda USPD içinde patlak veren şiddetli siyasal mücadelelere karıştı. Bu tartışmalarda III. Enternasyonal'e [59] bağlanacak yeni bir komünist parti kurma çabaları söz konusuydu. Ve 1921'de İkibuçukuncu Enternasyonal"in kuruluşuna katıldı : Bu enternasyonal, işçi hareketini yeniden birleştirme yolunda pek çok Avusturyalı Marksistin [60] kuvvetle desteklediği yeni bir girişimdi.

Hilferding'in siyasal yaşamında en etkin dönem Alman Reich'nda Ekonomik Danışma Kurulu üyesi olduğu 1920 yılından 1933'e kadar uzanan dönemdir. Bu sıralarda Reichstag üyesi (1924) olmuş. iki Alman hükümetinde maliye bakanlığı yapmıştır. Bugünkü bilgilerimizin ışığında Hilferding'i maliye bakanı [61] olarak politikasını veya başardıklarını değerlendirmek zordur. Gustav Stresemann hükümetinde Ağustos 1923 ortasından Ekim başına kadar sadece yedi hafta görev yapabildiğinden politikalarını uygulama fırsatı bulamamıştır. Ama Eylül'de hazırladığı para reformunda piyasaya altına dayalı Rentenmark (rant gelir ve vergilerine ilişkin özel tip Mark) sürmeyi planlıyor ve enflasyonu durdurmak için ba-

56 bak; "Şuralar Sisteminin Yapılandırılması" , *Freiheit* dergisi, 5 Şubat 1919

57 "Sosyalleştirme" konusunda bak Patrick [illegible]e. Karl Korsch, "*A Study in Western Marxism*" 2. bölüm ve F.L.Carsten "*Revolution in Central Europe*, 1918-1919", 5-7. bölümler.

58 Kömür Sanayiine ilişkin raporun Genel Komisyonun hazırladığı biricik eser olduğu anlaşılıyor.

59 Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'nin Halle (1920) Kongresinde Zinoviev'e karşı yaptığı konuşma "Devrimci Politika mı, yoksa İktidar Hayalleri mi. " başlığıyla yayınlandı.

60 İşçi Hareketinde Birlik'in önemi Otto Bauer tarafından sonradan yayınlanan "Avusturya Marksizmi nedir?" adlı bir deneme yazısında vurgulanmaktadır. Bak Bottomore ve Goode, a.g.e. S.45-8.

61 Hermann Müller kabinesinin tutanaklarına ilişkin son yayınlar Hilferding'in ikinci kez göreve gelişi konusunda değerli bilgiler veriyor.

şarıyla uygulanacak yeni bir para rejiminin bile, Ruhr havzasının [62] Fransız ve Belçika işgaline karşı pasif direnişinin körükörüne finanse edilmesinden vazgeçilmesine bağlı olduğunu vurguluyordu.

Temmuz 1928 ve Aralık 1929 arasında Hermann Müller hükümetinde yaptığı maliye bakanlığı sırasında ise Alman devletinin düştüğü malî sıkıntılar korkunç derecede artmıştı ve bu durum genelde önceki hükümetlerin beceriksizliğinden kaynaklanıyordu, Schumpeter'in yazdığı gibi, "şimdi sosyalist olmayan malî politikaların miras bıraktığı bir durumu onarmak ya da düzeltmek gibi istisnaî güçlüklerle karşı karşıya kalan sosyalist bir bakan var" [63]. Kamu maliyesinde daha köklü bir reforma girişmediği için Hilferding'i eleştirenler vardı, ama o onarım işini bitirmeden buna kalkışmanın olanaksız olduğunu söylüyordu. Öte yanda bu ivedi durumda vergileri arttırmanın gerektiğini açıkça görüyor, ama getirdiği öneriler kendi partisi içinde bile yoğun muhalefetle karşılanıyor ve onaylanıyor. Sonunda Aralık 1929'da maliye bakanının bir Amerikan bankacılar grubuyla borçlanma görüşmeleri yürüttüğü sıralarda Reichsbank başkanı Hjalmar Schacht bir muhtırayla dayatıp hükümetin politikasını şiddetle eleştirip ivedi önlemlerin alınmasını talep edince Hilferding görevinden ayrıldı.

Bu ve 1933'e uzanan yıllarda Hilferding ve öteki SPD liderleri, ekonomik depresyondan ve Nasyonal Sosyalist (Nazi) Partinin giderek şiddetlenen zorbalığından kaynaklanan çok ağır ve tehlikeli siyasal koşullarla başa çıkmak zorunda kaldılar. J.Braunthal'in 1928'de anlattığı gibi, "Alman Sosyal demokrasisigücünün doruğundaydı", 1928 Mayıs Reichstag seçimlerinde dokuz milyondan fazla oy almıştı, en güçlü parti olduğu maydandaydı, ama "iki yıla kalmadı ki Nazilerle bir ölüm-kalım savaşına sürüklendiler" [64]. Naziler 1930 Eylül seçimlerinde oylarını birdenbire arttırdılar ve Reichstag'da ikinci parti durumuna geldiler. SPD önderlerinin 1930 sonrasında Brüning hükümetini destekleyerek "kötünün iyisini" tercih eden politikalarına karşı o günden beri pek çok eleştiri getirildi. Gerçekten de Brüning hükümeti, Hitler'in dolaysız ya da dolaylı

62 Gottschalch, a.g.e. S. 21

63 J.A. Schumpeter, "Miras Vergisi" (1928), Gottschlach'ın adı geçen eserinde alıntı olarak.

64 Julius Braunthal, "*History of International*", Cilt II, 1914-1943, S.354.

olarak denetimine girebilecek ve tüm demokratik hakları çiğneyecek [65] bir hükümetin tek alternatifi olarak, Almanyayı olağanüstü kararnamelerle yönetiyordu. Ama en çok eleştirilen konu SPD önder kadrosunun 1932 Haziran / Temmuz olaylarından sonra izlediği politikaydı. Bu olaylar sırasında Hinderburg başbakan Brüning'i görevinden alıyor, *Reichstag'ı* dağıtıyor, SA ve SS gibi paramiliter Nazi örgütleri üzerindeki lâneti temize çıkarıyor, Berlin ve Brandenburg'da olağanüstü durum ilân ediyordu. Oysa SDP kadrosu hâlâ "yasal muhalefet" düşüncesini diri tutmaya bakıyor ve ümitlerini gelecek Reichstag seçimleri sonunda Nazilerin çökeceği olasılığına bağlıyordu.

Peki, alternatif neydi? Sosyal Demokrat liderler, diyor, Braunthal "içsavaşın yol açacağı insan kırımından ölesiye korktular. Demokrasinin ve *Weimar* Cumhuriyetinin bir içsavaşla yıkılayacağına ve işçi sınıfının ilerleyişine onyıllar boyu set çekileceğine yürekten inanmışlardı".

Hilferding'in de bu inancı tam olarak paylaştığına hiç kuşku yoktur, çünkü Avusturya Marksistleri de genelde böyle düşünüyorlardı [66]. Buna rağmen gerek Alman gerekse Avusturya sosyal demokrat partileri bazı durumlarda "savunmacı şiddet" uygulama fikrini benimsiyorlardı : Kitle grevleri ve silâhlı direniş.

---

65 Braunthal'deki tartışmaya bak, S. 356-60. Partinin *Der Klassenkampf* dergisi çevresinde gruplaşmış olan sol kanadı bu politikaya şiddetle karşı çıktı. Bu derginin yazarlarından biri olan Max Adler Avusturya Partisindeki sol kanat grubundandı. Almanyanın durumu konusundaki yorumları için onun "İşçi Sınıfının Başkalaşımı" (1933) adlı denemesine bakınız. İngilizce çeviri: Bottomore ve Goode, a.g.e.

66 Dördüncü Emek ve Sosyalist Enternasyonali'nde (1931 Temmuz) okuduğu raporunda Otto Bauer, kendisinin "savunucu şiddet" doktrinini, Almanya ve Avusturya'da tırmanan faşizm bağlamında şu sözlerle yeniden tekrarlıyordu:

"Biz sosyalizmi şu rezil iç savaşdan kurtulmak için istemiyoruz. Biz sosyalizmi, ülkeler ve uluslar arasında çıkacak yeni bir savaşın ürünü olsun diye istemiyoruz. Biz sosyalizmi uygarlığın yıkıntıları üzerinde kan dalgaları yükselsin, sosyalizm bu kan deryasından doğsun istemiyoruz. Biz sosyalizme giden demokrasi yolunu, sosyalizmi ulaşalım diye demokratik yöntemleri istiyoruz". bak Braunthal, a.g.e. S.364. Avusturya Marksist cephesinin bu yönünü Bottomore ve Goode, *a.g.e.* S.40-43'de tartışmıştım.

Braunthal ve başkalarının da düşündükleri gibi bu taktiklerin faşizmin tırmanışını [67] durdurmakta daha etkili olabildikleri ileri sürülebilir. SPD'nin nasyonal sosyalizme karşı daha şiddetle karşı çıkamamasını eleştirenler bunu dinamizm eksikliğine bağladılar ki bu eksiklik de, hiç değilse kısmen, yaşlı kadroların partideki genç kesime sorumluluk vermek istemeyişinden ve Alman gençliğinin [68] coşkun desteğini sağlamaktaki beceriksizliğinden kaynaklanıyordu. Bunların, Bracher'in [69] ileri sürdüğü başkaca etkilerle birlikte belirli bir ağırlığı olsa bile, asıl önemli faktör — özellikle Hilferding açısından — demokratik sosyalizme olan derin bağlılıktı ve şiddet yoluyla mücadeleyi göze almanın *Weimar* demokrasisini kökünden yıkmayı hızlandırmaktan başka bir işe yaramayacağı inancıydı. Bu görüşler, yasal bir rejimin fiilen oturtulabileceğine ve Hilferding'in Kasım 1932 seçimlerinde Nazi olaylarının geniş çapta azalacağı şeklindeki yorumuna aşırı inanç sağladı ve başbakan Von Papen'in istifası, SPD'nin hükümette tekrar yer alabileceği demokratik bir sistemin restorasyonuna doğru giden ilk adım olarak yorumlandı. Hilferding, sonunda *Gestapo*dan kaçmak üzere çarçabuk gizlenmek zorunda kaldığı 1933 Şubat başlarına kadar (artan umutsuzluğa rağmen) bu umutlara sarılmış gibi görünüyordu. Ve sonunda ülkeyi terk etmekten başka çaresi kalmayacaktı.

Yine de sanıyorum ki, Alman işçi sınıfı, SPD ile KPD (Alman Komünist Partisi) ve KPD'nin politikaları arasında bölünmeseydi Nasyonal Sosyalizme karşı etkin muhalefet çok daha önceleri ve iç savaş tehlikesi daha doğmadan başlatılabilirdi. KPD 1928'den beri zaman zaman *Komintern*'in (yani SSCB'nin) tamamıyla kölesi durumuna düşmüş olup, Stalin'in o sıralarda artık "sosyal faşizm"

67 bak; Braunthal, a.g.e. S. 372-5, 380 ve E. Matthias, "Social Democracy in the Weimar Republic". Yayıncılar: A. Nicholls ve E. Matthias, *German Democracy and the Triumph of Hitler*.

68 bak; örneğin, L.J. Edinger. *"German Social Democracy and Hitler's National Revolution of 1933"* (A Study in Democratic Leadership, 1953). Edinger, ileri gelen oniki Sosyal Demokrat Parti önderinin (bu arada Hilferding'in) yaş ortalaması 58 iken, oniki nasyonal sosyalist önderinkinin 37 olduğunu belirtiyor. Ayrıca K.D.Bracher, W.Sauer ve G.Schulz, *Nasyonal Sosyalistlerin İktidara Gelişi*. S.62'de Bracher'in "meşru muhalefet" sorunlarına ilişkin tartışmasına bakınız.

69 Bracher ve ötekiler, a.g.e.

diye adlandırılan sosyal demokrasiye karşı mücadeleyi şiddetlendirme yolundaki direktiflerini kılı kılına uyguluyordu. Eylül 1930'da Nasyonal Sosyalist oylardaki beklenmedik artış KPD önderlerinin hiç telaşa düşürmedi, çünkü onlar burjuva demokrasisi ile faşist diktatorya arasında temelde hiç bir fark olmadığı iddiasındaydılar. Hatta 1932 Nisan günlerine gelindiğinde bile Ernst Thaelmann başkanlık seçimi kampanyasında KPD'nin mücadelesini şöyle hedeflendiriyordu :"Mücadelemiz her şeyden önce karşı devrimci kitle partilerine, yani sosyal demokrat partiye ve Nazi partisine karşıdır ve bu mücadelede asıl saldırı sosyal demokrat partiye yöneltilmelidir..." [70]

Bu koşullarda, yine öteki Avusturya Marksistleri gibi, Sovyet diktatörlüğünü enerjik biçimde eleştiren Hilferding'in, bu diktatoryanın Almanya'daki yandaşlarına şu anlamda cevap vermesine [71] hiç şaşmamak gerekir:

Sosyal demokratların KPD önderlerine karşı mücadelesi SPD'nin Almanyada "başkanlık sistemi"ne son vererek demokrasiyi yeniden kurma mücadelesinden ayrı tutulamaz... Hilferding, SPD bakanlarının 1928 -30 koalisyon hükümetinden çekilmesine karşı çıkmış ve Kasım 1932 seçim sonuçlarını hükümete yeniden katılma yolunun açılması olarak yorumlamıştı.

Gottschalch [72] ise Hilferding'in Almanya'nın bunalım yıllarındaki sosyal ve siyasal durumunu yanlış yorumladığını ve kendisinin "örgütlü kapitalizm" teorisinin sonucu olarak siyasal yanılgıya düştüğünü ileri sürer. Bu yanılgılar, işçi sınıfının hareketinin, büyük kartellerin ve şirketlerin ekonomik ve siyasal gücünü mevcut devlet mekanizması sayesinde sınırlama ve kontrol yeteneğini, dolayısıyla sosyalizme doğru barışçı yollardan aşama aşama ilerleme gücünü abartmak şeklinde olmuştur.

Hilferding'in I.Dünya Savaşı ile Nazilerin iktidarı elegeçirmesi arasındaki yıllarda geniş boyutlu kuramsal çalışmalar yapmaya imkânı olmadı, ama güncel ekonomi ve siyaset sorunlarına ilişkin makalelerine ek olarak çeşitli önemli denemeler yazdı ve bunlarda Finans Kapital'de gölgelenmiş gibi gözüken fikirlerinin bazılarını,

70 Braunthal. a.g.e. S.369

71 Hilferding "Zwischen den Entscheidungen" (Tercihler Arasında) (1933)

72 a.g.e. 224.

özellikle "örgütlü kapitalizm" [73] kavramını geliştirebildi. Bu kavram üç ana öğeyi içeriyordu : Birincisi, ulusal düzlemdeki modern kapitalizm -gerek büyük şirketlerin ve bankaların ekonomik ağırlığı gerekse burjuvazi ile devlet arasında, devletin ekonomiye yaygın müdahalesine yol açacak şekilde değişen ilişkiler nedeniyle- ekonomik yaşama belli bir planlılık getirmiştir. İkincisi, bu planlılık bir ölçüde uluslararası ekonomiye de yayıldı ve sonunda kapitalist ulus şirketleri arasındaki savaş-sonrası ilişkiler Hilferding'e göre "gerçekçi pozitivizim" [74] biçimine büründü. Üçüncüsü, bütün bu gelişmeler işçi sınıfının devletle ilişkilerine değiştirdi (*YÖ*. 5). Bu son durumla ilgili olarak Hilferding özetle şunu belirtiyor: Weimar Cumhuriyetinin yeni demokratik sisteminde işçi sınıfının görevi demokrasiyi yaygınlaştırmaktı ve bunu, eğitim sisteminde, adalet mekanizmasında reformlar yaparak, devlet başkanının yetkilerini kısıtlayarak, halk kitlelerine siyasal yaşama fiilen katılma fırsatı sağlıyarak gerçekleştirmekti. Ve işçi sınıfı aynı zamanda siyasal gücünü, büyük şirketlerin örgütleyip planladığı bir ekonomiyi demokratik devletin planlayıp kontrol ettiği bir ekonomiye dönüştürme yolunda kullanacaktı

Hilferding, Weimar Cumhuriyetinin sadece bir "burjuva demokrasisi", hatta "real" ve "biçimsel" demokrasiler arasında basit bir anti-tez olduğu fikrini kökünden red ediyor, sosyalizmin daima demokratik hareketin çekirdeğini oluşturduğunu ve demokrasiden koparılamayacağını savunuyordu [75]. Yukarlarda sözünü ettiğim bir denemesinde [76] yine yılların siyasal analizlerinde rastlanan terimlerle, işçi sınıfı açısından "örgütlü kapitalizm" çerçevesinde iki alternatif söz konusu olduğunu belirtiyor : Ya daha etkili biçimde planlanmış ve yüksek maddesel yaşam düzeyi sağlayan, ama yine *hiyerarşik kapitalist sisteme asimile olmak ya da demokratik sosyalist bir topluma doğru ilerlemek* (*Y.Ö.* altını ben çizdim) ki son-

73 Hilferding bu terimi ilk kez "Arbeitsgemeinschaft der Klassen?" (Sınıflararası çalışma kollektifi mi ?) (1915) adlı denemesinde kullandı ve bu kavramı daha sonra "Probleme der Zeit" (1924) başlıklı yazılarında geliştirdi.

74 Hilferding "Realistischer Pazifismus" (1924).

75 Hilferding, "Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik" (1927).

76 Hilferding. "Sınıflararası Çalışma Kollektifi mi ?"

raları bu konuya yeniden dönecektir [77].

Hilferding'in "örgütlü kapitalizm" kavramını Gottschalch'ın yaptığı gibi, kapitalizmin 1924-9 döneminde ulaştığı tamamıyle geçici bir stabilleşme (istikrara yönelme) görünümü olarak yorumlamak elbette mümkündür [78] ve SPD'nin sonraki bunalım yıllarında saptadığı yetersizlik bu yanılgılı teorik analize pek âlâ bağlanabilir. Ama daha uzun bir perspektife doğru bakar ve 1920 ile 1970 arası döneme göz atarsak, bana öyle geliyor ki, Hilferding'in genel kuramını özünde yine doğru olarak kabul etmek gerekiyor. 1930'ların ekonomik bunalımında kapitalist devletlerin çoğu, önemli bir devrimci hareketin gelişmesine olanak sağlayacak derecede yoğun bir *instabillik* (istikrarsızlık) durumuna düşmediler (*YÖ*. 6). Ve bunalımın başlıca sonucu, devlet müdahalesini daha da genişletmek oldu. Roosewelt'in New Deal programında olduğu gibi, bu müdahale, "kapitalizmi kurtarma" ya, kapitalizmin 1945 sonrasında hızla canlanmasını sağlayacak koşulları yaratmaya ve "refah devletlerinin" ve de "karma ekonomilerin" gelişip saçılmasını mümkün kılmaya yaradı.

Hilferding'in siyasal yönde ciddi yanlışlara düşmesi açısından —ki aslında bu yanılgıları, onun kariyerini daha ayrıntılı biçimde incelemekle saptamak gerek— bütün bu yanlış değerlendirmeler, bana kalırsa, Almanyadaki durumun karmaşıklığı, bir bakıma da Hilferding'in analizindeki köklü yetersizlikten çok, uluslararası ilişkiler şebekesinin hepten elverişsizliği içinde düşülen umutsuzluklarla ilgilidir. Alman toplumunun kritik ölçülerdeki *otoriterlik ve ulusalcılık tutku ve çizgisinden* kaynaklanıyor bunlar ve 1918 devrimci hareketinin (Hilferding'in işaret ettiği gibi) kökünden silmeyi ya da hiç degilse geriletmeyi başaramadığı çizgilerdir. Çünkü SPD-sağ kanat liderleri, eski büyük arazi sahiplerinin ve askerî grupların gücünü kırmayı bile denememiştir.

77 bak; "Die Sozialisierung und die Machtverhaltnisse der Klassen" (1920) ve "Probleme der Zeit" (1924)

78 Gottschalch, a.g.e. 6. bölüm'de Siegfried Marck'ın Hilferding hakkındaki görüşünü aktarıyor: "kapitalist istikrar dönemindeki koalisyon politikalarının kuramcısıdır..." (S.207). Ama Gottschalch tartışmasının sonunda, Hilferding'in kapitalist gelişmenin uzun vadedeki kimi önemli eğilimlerini saptamakta başarılı olduğunu vurguluyor (S.265).

Köklü ve kararlı bir demokratik geleneğin yokluğunu da buna katmak gerek [79].

Sosyal ve kültürel koşullar, faşist bir hareketin [80] büyümesine elverişli bir ortam sağlamaktaydı. Öta yandan Weimar Cumhuriyetinin zayıf kırılgan demokrasisini ellerinden geldiğince ayakta tutmak sosyal demokratlar için bir "hayat-memat" meselesiydi.

V

1930'ların ortalarında Nasyonal Sosyalistler Almanyadaki egemenliklerini pekiştirdikten sonra (faşizm) Avusturya'da da zafere ulaşınca öteki Avusturya Marksistleri ve öbür SPD önderleri gibi Hilferding de daha devrimci bir politikaya gerek olduğunu fark ettiler ve faşizme [81] etkin biçimde karşı koyabilmek için kuvvet kullanmanın zorunluğunu anladılar. Bununla ilgili düşüncelere Hilferding'in, tamamlamaya ömrünün yetmediği son eseri olan *Das historische Problem*'de [82] açıkça rastlıyoruz. Bu eser, iki dünya savaşını, 1930'ların ekonomik bunalımını, faşizmin Almanya ve Avusturya zaferlerini ve SSCB'deki Stalin diktatoryasını kapsayan siyasal düşünce ve deneyimlerle dolu üç onyılın kuramsal bir değerlendirimidir. Burada Hilferding —öbür Avusturya Marksist eliyle [83] birlikte— batının sanayici ve demokratik toplumlarında

79 Alman liberal ve demokratik düşüncesinin sınırları Max Weber'in siyasal yazılarında başarıyla sergilendi. Bu yazılar herşeyden önce yoğun ulusalcı bir nitelik taşımaktadır. Weber'in görüşlerinin kusursuz bir özeti için bak W.Mommsen, *The Age of Bureaucracy*.

80 Bracher, a.g.e. giriş bölümünde, Nasyonal Sosyalizmin yükselişine ilişkin bu görüşlere ağırlık vermektedir.

81 Onun "Devrimci Sosyalizm" (1934) başlıklı ve sonradan (Richard Kern takma adıyla) *Neuer Vorwaerts*' de yazdığı makalelere bakınız. Bunlarla ilgili yorumlar L.J.Edinger tarafından *German Exile Politics* (S.183, 197) de yapıldı. Ve yine aynı yorumcunun belirttiğine göre Hilferding 1930'larda totaliter devlet organlarının —askerî ve benzeri— örgütlü gücü karşısında karamsarlığa kapılmış ve bu koşulları aynı dönemdeki yazılarında yansıtmıştır. Fransa'nın düşüşünden sonra sürgün hayatını daha uzaklarda bir yerlerde sürdürmek istemeyişinin nedenlerinden biri de bu olabilir.

82 Elyazmaları Benedikt Kautsky'nin bir önsözüyle ilkin *Zeitschrift für Politik*'te (1954) yayınlandı.

83 Özellikle Karl Renner'in "Probleme des Marxismus" (yukarda 47. dip-

giderek bağımsızlaşan bir öğe olarak gördüğü "devlet" konusundaki görüşünü sistemli olarak gözden geçirmeye girişmiştir. Bu bağımsız gücün (devletin) demokratik bir sistem içinde kullanılmaktan çok artık bir toplu baskı ve sindirme aygıtına dönüştürülebileceğini kavramıştır.

Hilferding'in yeni devlet analizi, sovyet toplum yapısını [84] tartıştığı "Devlet Kapitalizmi veya Totaliter Devlet Ekonomisi" (1940) adlı makalede özetlenmekte, *Das historische Problem*'de ise ayrıntılarıyla sunulmaktadır. Bu son çalışmasında şöyle diyor : "Toplumun siyasal üst yapısını kendi hukuk yapısı, kendi araçları, eğilimleri ve çıkarlarıyla başlı başına bir güçtür (*YÖ*. 7). Devlet gücünün gelişmesi modern ekonominin gelişmesine eşlik eder". Ve şöyle devam ediyor Hilferding :

> Savaş sonrası durumun siyasal sorunları, devletin toplumla ilişkilerinde, ekonominin devletin yapıştırıcı gücüne bağımlı kılınması yoluyla meydana gelen değişmelerden kaynaklanıyor. Devlet bu bağımlılaştırmanın gerçekleştiği ölçüde totaliter bir devlet haline gelir... [85].

Biraz ilerde şöyle belirtiyor.

> Tarihteki belli başlı tüm toplumsal süreçlerin devletin bilinçine, bilinçli iradesine bağımlı hale gelmesi, toplumsal yaşamın önceleri devletin nüfusundan bağımsız olan ve özerk yasalarla düzenlenen kesimlerine baskı uygulanması demektir [86]. (*YÖ*. 8.)

---

not) ve ölümünden sonra yayınlanmış "Wandlungen der modernen Gesellschaft" (1953) makalesine bakınız.

84 Son paragraflarda Hilferding, Marksistlerin devletin sosyalist bir toplumda ortadan kalkmasını beklediklerine değinerek şöyle diyor: Fakat tüm Marksistlerin en kusursuzu olan tarih bize bambaşka bir ders vermiştir. Engels'in beklentilerine rağmen, "nesneleri yönlendirmek ya da yönetmek" günün birinde "insanlar üzerinde sınırsız bir baskı" kurmaya dönüşebilir ki bunun sonu devleti sadece ekonomiden kurtarmaya varmaz, ekonomiyi devlet gücünü elinde tutanlara teslim etmeye kadar varır.

85 *Das historische Problem*, S.296

86 a.g.e. S.297 . Bu söylemler sonraları Polonyalı bir sosyoloğun yaptığı analize çok benziyor. Bu sosyolog totaliter devleti iki ayrı biçimiyle yaşamıştı: İlkin Nazi işgali sırasında sonradan Stalin rejimi döneminde. Ve sınıf yapısı konusunda şöyle yazıyordu: Sosyal yapı değişikliklerinin siyasal otoritelerin kararlarınca şu ya da bu ölçülerde

Hilferding bunun ardından, "Tarihin Marksist Yorumu" konusundaki eleştirel açıklamalarına geçiyor ve dikkatini özellikle Marx'ın devlet anlayışına yöneltiyor ve bu anlayışta "devlete bağımsız hiç bir güç atfedilmediğini" söylüyor [87]. Ayrıca "en zor sorun" olarak "sınır çıkarları ile sınıf bilinci arasındaki ilişki" sorununa yöneliyor. Burada özel çıkarların bilinçte dönüşüme uğradıkları ve "genel çıkarlar şeklinde yüceltildikleri (*süblimasyon*)" uzun ve karmaşık tarihsel süreci tartışıyor ve sonunda, bir grubun ekonomik ve sosyal taleplerinin toplumu bütüyle yönetme hak ve iddiası haline geldiğini belirtiyor [88] (*YÖ*. 9).

Hilferding'in elyazmaları, işçi sınıfının bilinçci sorunsalını ele almaya başladığı satırlarla sona ererken her şeyden önce şunu belirtiyor : "Sosyalist bilinç hiç bir yerde tüm işçi sınıfını kapsayamadı" [89]. Bu. açıkça görülüyor ki işçi sınıfı hareketinin. faşizmin patlak vermesine ve despotik bir devlet görünümünün yaratılmasına etkin biçimde *karşı çıkmaktaki başarısızlığının* nedenlerini tartışmaya çağrı niteliğindedir.

Finans Kapital Marksist teorinin klasik eserlerinden biridir ve burada göstermeye çalıştığım üzere, bugünün genç kuşakları için salt tarihsel olmaktan öteye bir değer ve anlam taşımaktadır. Hilferding'in burada söylemleştirdiği ve sonraki yayınlarında bazı sorunlar düzleminde daha da geliştirdiği fikirler —kartel ve tröstlerin gerek ulusal gerekse uluslararası rolleri, bankaların nüfusu, sos-

---

yönlendirildiği durumda. Sınıflar bireylerin spontan faaliyetlerinden oluşan gruplar ya da spontan olarak yaratılan sınıf örgütleri şeklinde birer sınıf olmaktan çok uzağız... Çünkü sınıf yapısını siyasal otoriteler fiilen ve göz göre göre değiştiriyor. Sosyal statünün temelinde yatan ayrıcalıklar, ulusal gelirden daha büyük paylar almak da dahil, hep siyasal otoritenin kararlarına bağlı... Toplumun büyük bölümü veya çoğunluğu bürokratik bir hiyererşidekine benzer bir katmanlaşmaya uğruyor. 19.yüzyıla özgü sınıf anlayışı çağdışına düşüyor ve sınıf kavgaları başka sosyal antagonizm biçimlerine doğru yol alıyor. (Stanislaw Ossowski, *Class Structure in the Social Consciuosness*, S.184.

87 *Das historische Problem*. S.315. Hilferding bu yorumun tüm tarih dönemleri için değil, ancak bazı dönemler için geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

88 a.g.e. S.320

89 a.g.e. S.324

yalist ekonomiye yönelme hareketi içinde "örgütlü kapitalizm", doğasında total bir güç sistemi olma potansiyeli taşıyan "müdahaleci devlet" ve emperyalizm politikaları— son yılların ve de günümüzün ekonomik ve siyasal eğilimlerini analizlemek açısından olağanüstü önem taşıyor, üstelik 1920'li yıllarda tartışıldığından çok daha geniş boyutlarda ele alınıyor, Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Hilferding'in eseri "kapitalist gelişmenin en son evresini... bilimsel açıdan kavrama" yolunda yapılacak her yeni girişim için, bunca fırtınalı yılların ardından bugünün tamamıyle değişen koşullarında bile örnek bir çabayı kanıtlıyor.

YILMAZ ÖNERİN YORUMLAYICI DİPNOTLARI

(YÖ.1) Hilferding burada insanın "üretim koşullarıyla ilişkilerinin *mülkiyet* anlamı"na geldiği (bak:*Grundrisse*, Berlin,1983, S.400) ilişki şekli ötesinde, bu üretim ilişkileri (mülkiyet sahipleri) arasında bankalar ve kurucu hisseleri aracılığıyla ama ayrıca bu üretim ilişkilerini *kontrol eden* bir takım *üst-bağların* ve ilişkilerin kurulmasını söz konusu ediyor. Ancak üretim ilişkilerinin kontrol edilmesinin yalnızca kapitalizme, dolayısıyla finans kapitale özgü bir karakteristik olmadığını hatırlatmakta yarar var, sanıyorum. Gerçekten de Osmanlı merkezi yönetimi de üretim ilişkilerinin kapitalistleşmemesine ve pseudo-feodal karakterine rağmen, bu ilişkileri "nesnel olmayan bir kullanım değeri" haline getirerek kontrol ediyordu. Daha doğrusu, erken -Osmanlılar, *kontrol edilebilir türden üretim ilişkilerini* seçtiler ve bunları zamanla yeniden-üreterek yaşattılar. Modern kapitalizm da benzer şekilde hareket ediyor : Üretim ilişkileri arasında üst-ilişkiler ya da bağlar kuruyor, "kontrol edilebilir bir üretim ilişkileri kategorisi" yaratmış oluyor ve kategoriyi yeniden-üretmenin yollarını bularak ayakta kalabiliyor. Bu yollar artık sadece sermaye ve kredi ihracı biçiminde değil, askerî ve ekonomik *risk yaratma* biçimde yaratılıyor. Osmanlı merkezinin nasıl tımarlı sipahilerin tüm işlev ve servetini elinden alma olanağı varsa, finans kapitalin de güçsüz demokratik kapitalist rejimlerin ellerinden demokrasinin tüm işlevlerini gasp etme ve yerine diktatoryalar atama olanakları var. Merkezî otorite tımar çiftliklerinin kaynaklarını ağır vergilerle nasıl kuruttuysa finans kapital met-

ropolleri de güçsüz demokrasilerin kaynaklarını kendine öylece transfer ediyor.

(YÖ-2) Ya da biz şöyle diyelim : Kapitalist ekonomi, ancak siyasal -hiç kuşkusuz ki finans kapital ağırlıklı- mekanizmaların desteğiyle yaşayabiliyor; bu destek ya da finans kapitalin yönlendirdiği siyasal bir düzenleme olmasa, yani kendi başına kalsa çöker. O bakımdan, önce kapitalizmin siyaset ve sosyal ideolojisinin çökmesi gerekir ve beklenebilir. Kapitalist ekonominin "siyasetsiz" olarak, yani tek başına bırakıldığında nasıl çöktüğünü kanıtlayan matematiksel bir Marksist analiz için bakınız : *Y.Öner*, "Bunalım Teorisinin Matematiği", *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, 1983, Belge Yayınları.

(YÖ-3) Geri kalmış ülke kaynaklarının sömürüsünü kredi ihracı ve faizleriyle üstlenen IMF ve Dünya Bankası v.b. politikalarının eksiksiz uygulandığı 1980'li yıllarda, hatta daha da önce çok uluslu şirketlerin Asya, Güney Amerika, Afrikanın geri kalmış kıyı ülkelerinde çöreklendiği 70'li yıllarda, ardında hâlâ banka ve uluslararası şirketlerin ve USA'nın yer almadığı bir finans kapital desteğinden söz edebilir miyiz? Bunlar, Hilferding tipi bir emperyalizmin yine de geçerli olduğunu kanıtlamıyor mu? Değişen karakteristikler belki, yukarki karakteristiklerin, artık toptan bir dünya savaşına yol açmadan yerel ve militarizmler aracılığıyla sürdürülmesi biçiminde kendini gösteriyor.

(YÖ-4) Bottomore, emperyalizm derken, yalnız kapitalist ya da sosyalist dev güçler arasında dünya hegemonyası ufkunda patlak veren rekabet ve savaşları anlıyor gibidir ve böylece sınırları Hilferding ve —tek yanlı olarak— Buharin ve Lenin tarafından çizilmiş "klasik" emperyalizm anlayışını sürdürüyor. Ana "daha da yeni" emperyalizmi niteleyen şey, bilindiği gibi, "devler" arası" savaşlar değil, devlerin aralarında uzlaştıkları bölgelerde, geri kalmış ülkelere karşı başlatılıp yerel kapitalist veya non-kapitalist diktatoryaların desteğiyle kazanılmak istenen "barışçı -özgürlükçü" *iç-savaşlardır*. Emperyalizm artık devletler arası klasik (Hilferding-Buharin-Leninist) savaşlara yönelmekten çıkmış, *devlet-içi* savaşlara yönelmiştir. Ve bu, eşitsiz güçler arasındaki (tek-yanlı)

bağımlılığı siyasal ve askerî parktların ardını gizleyerek olmaktadır. Banka ve sanayi liderleri arası kişisel ve örgütsel ilişkiler şimdilik yüzeyde de olsa yerlerini artık (Rogers örneğinde olduğu üzere) uluslararası General ve general ilişkilerine bırakmaktadır.

(YÖ-5) Hilferding'in, eserin metni içinde de para ve kredi analizinden başlayarak sık sık rastlanacağı üzere, "toplum için gerekli" (*gesellschaft-licotwendig*) üretim değerlerini sürekli olarak "devlet" gibi bir siyasal kontrol ya da karar mekanizmasının —ki bu mekanizmanın, *Das historische Problem*'de "kendi hukuk yapısı, kendi araçları ve çıkarlarıyla başlıbaşına bir güç olan siyasal bir üstyapı" haline getirildiğini görüyoruz— işlevsel düzenleyiciliğine bırakması ve sonunda doğrudan üretici sınıfın gelişmesini yine onun devletle olan ilişkileri paralelinde görmesi, bize, Osmanlı-Cumhuriyet eklemlenmesi çerçevesinde Türkiye'de de karşılaştığımız "kerim devlet" ideolojisinin bir başka verziyonu olarak görünüyor.

Bu benzerliğin nedenlerini çökmekte olan Avusturya ve Osmanlı devletlerinin siyasal yapılanmasında aramak gerekir. Bu tartışmalar Türkiyede şimdilik Osmanlı-Cumhuriyet halkasındaki en önemli belirleyici olan Kemalist İdeolojinin solunda ve sağında yürüyor. ideoloji dışındaki ekonomik yapı değişikliği hâlâ sürdüğü için olacak ki, bu son düzleme tüm nesnelliğiyle pek yansımıyor. Öte yanda teslim etmek gerekir ki, ihtilâl-öncesi Rusya'nın merkeziyetçi ve devletçi siyaset geleneğinden gelen Stalin'in ve *Komintern*'in de Hilferding'in devlet kapitalizmi çizgisinden pek kopamamış olmaları işte hep 19.yyıl sonlarına doğru kontinental Avrupa ülkelerinde Osmanlılar dahil had safhasına varan devletçi düşüncenin tarihsel kökeninden kaynaklanıyor. Sosyalizme ulaşma sürecini kuşkusuz ki bu klasik "devlet" fonksiyonlarından kopma süreçi de belirliyecektir.

(YÖ.-6) *İnstabillik*, aslında belli bir üretim tarzının (yani üretim ilişkilerinin belli bir *olasılık* düzeyinde aynen-yeniden-üretilme tarzının) çürümesi, kısacası ilişkilerin yeniden-üretilme olasılığının azalması, yani üretim tarzının zayıflaması süreci içinde bu "tarz"ın indiği *minimal düzey* olarak tanımlanabilir!

Bu minimal düzey, kuşkusuz ki, *kâr oranındaki azalmanın* du-

rakladığı bir ölü-noktaya tekabül eder. Karma ekonomi de işte bu noktayı devlet desteği ile aşmaya yarayan —görünürdeki ekonomik kılığına rağmen— aslında burjuvazinin belirlediği siyasal bir yapılanmadır; işçi sınıfını siyasal katılımdan çok ekonomizme yöneltir. Kısacası bu sınıfı, Hilferding'in yukarda öngördüğü birinci alternetife, yani burjuvazinin vesayetinde *asimile* olmaya iter! Siyasal katılımdan dışlanmış, salt ekonomizmden yana bir işçi sınıfı yaratır. Türkiyede 1970-80 işçi sendikalarının ortak karakteri de burada yansıyor. Başka bir deyişle, SPD'nin, Nazizm öncesi yıllarda yaşadığı ve sonradan uğradığı yenilgiyi, yani siyasal katılımın ufuklarını genişletemeyen, *salt ekonomist* kaderini Türkiye 1970-80 arasında kendi başına yaşadı. Bu dönemi izleyen siyasal koşulların yüzeyde Nazi koşullarıyla kıyaslanamıyacağı söylenebilir.Ancak *Nazilere finans kapitalin verdiği desteğe* benzer bir desteği veren güçlerin arka plandaki varlığı siyasal katılımı daha derinlerde etkiliyor. Üstelik bugün, finans kapitalin kendi içindeki bileşimi ve yapılanması —kiHilferding'in bunu açıkca belirtmediğini görüyoruz — sadece sivil kesimde oluşmuyor. Sivil olan ve olmayan kesimlerin finans kapitalin bileşimi içinde birlikte örgütlenmesi Hilferding'in açıkca tahmin edemediği bir olgudur ve *asimilasyon ya da ekonomizm* teziyle bugün finans kapitale ödün verilmiş olmaktadır. Bu bileşim içindeki non-sivil kesimler işçi sınıfının başına giderek belâ kesilmektedir. Nazi hareketi, hemen hemen sadece sivil finans kapitali ardına alıp SPD'nin asimilasyon teziyle ödüllendirilirken, bugün buna benzer bir hareket, ardına ham finans kapitalin yeni bileşimindeki iki kesimi birden alıyor hem de kendisini asimilasyon politikası, daha doğrusu depolitizasyon yöntemiyle ödüllendirecek partiler ve anayasalar saptıyor.

(YÖ-7) Hilferding'in devleti, toplum için toplumdan bağımsız bir araç ya da kendi başına toplumsuz olarak işleyen ya da başka bir gezegenden gelen yaratıkların çalıştırdığı bir makineyi andırıyor. Hiç bir tarihi, yeryüzündeki toplumların koşullandırdığı hiçbir gerçeği yok!

(YÖ-8) Hilferding devleti burada da yine toplumdaki üretim ilişkilerinin değişme süreci içine dışardan monte edilen, tarihsiz ya

da bu süreçte nasıl "imâl" edildiği bilinmeyen mekanik bir düzenleyiciye benzetiyor, gibi ... O bakımdan diyebiliriz ki, sosyalist düşüncenin daha başta ayaklarını yere basması için devleti böyle tarihsiz ve talihsiz biçimde yorumlamaktan vazgeçmesi gerekir.

(YÖ-9) *Bottomore*'un özellikle alıntıladığı bu pasaj gerçekten önemli, çünkü "egemenlik" anlayışının ardındaki "yöneticilik" hak ve iddiasının oluşumuna psikolojik düzlemde de olsa bir açıklama getiriyor. Ancak yönetme "hak ve iddiası" gerçi bir grubun ekonomik ve sosyal "taleplerinden" kaynaklanıyor gözükse bile, bu taleplerin toplumun içinde nesnel hale gelmesinden "çok daha önce" grubu içeren "toplumun" kendini yeniden-üretme zorunluğu söz konusudur ve de üstelik bu yeniden-üretim, mümkün olduğu kadar az risk altında gerçekleştirilmelidir!

Üretim ilişkilerini belirleyen faktörler de, işte bu riskler ile onlara karşı toplumun ve belli bir kesimin ürettiği *güvenceleridir*. Daha doğrusu, üretim ilişkileri belli bir çevrede, yani belli üretim koşullarındaki *risk-güvence dengelerinden* oluşarak ortaya çıkar ve nesnellik kazanır. Toplumdaki belli bir kesimin ve grubun salt ekonomik ve sosyal talepleriyle değil, ilkin bu amaçla yarattığı güvenceler ölçüsünde yerine oturur üretim ilişkileri ... Sonuç olarak, toplum için ekonomik ve siyasal güvence sağlamakta öne geçen grup, bu öncelliğiyle toplumun içinde üretim koşulları açısından sınıfsal bir *tercih*, dolayısıyla bir *hiyerarşi* yaratmaktadır. Grup böylece hem *tercih edilen olarak hem de güvence sorumlusu* olarak yaptığı işlevi ya da rolü sayesinde "yönetme", hatta "üretimi kontrol etme" hakkı kazanır?! Başka bir deyişle, "hak", en başta üretim koşullarının güvenliğini ya da çeşitli risklerin giderilmesi işlevini gerçekleştirmek gibi, birincil toplumsal faaliyette bulunanların primus inter pares olarak ortaya çıkabilmelerinin sonucudur. O bakımdan, "yönetme hakkı", "talep" v.b. gibi, toplumda henüz nesnellik ve onay kazanmamış öznel kılıklı olgu ve kavramlarla değil, "Yeniden-üretimi, karşılaşılan ekonomik ve siyasal risklere karşı güvenceye alma" gibi, üretim ilişkilerinin oluşma sürecini fiilen "başlatan" olgu ve kavramlarla tanımlanmak zorundadır.

ÖNSÖZ

Burada kapitalizmin son yıllarda yaşadığı gelişmeler doğrultusunda yer alan ekonomik olayları bilimsel olarak kavramlaştırmaya çalışacağız. Bu demektir ki, söz konusu gelişmeleri, klasik ulusal ekonominin *W.Petty* ile başlayan ve *Marx*'da en olgun söylemine ulaşan kuramsal sistemi içine yerleştirmek istiyoruz. "Modern" kapitalizmin karakteristikleri aslında merkezileşme veya yoğunlaşma olgusu tarafından çizilmektedir ki bu olgu, bir yandan karteller ve tröstler oluşturarak "serbest rekabetin rafa kaldırılması"nda göstermektedir kendini, bir yandan da banka sermayesiyle sanayi sermayesi arasında giderek pekişen içli dışlı ilişkilerde. İşte bu içli dışlılık yoluyla sermaye, ilerde daha yakından sergileyeceğimiz gibi, Finans Kapital biçimine bürünmektedir, yani sermayenin en olgun ve en soyut görünümüne.

Sermaye ilişkilerini saran mistik görünüm burada artık bu ilişkilerin içine sızmayı olanaksız hale getiren en kalın perdelerle örtünmektedir. Finans Kapitalin hareketi sadece bir hareketin yansıması olduğu halde sanki kendi başına gerçek bir hareketmiş gibi gözükmektedir. Bu hareketin gerek büründüğü biçimler, gerekse kendini sanayi ve ticaret sermayesinin hareketinden koparıp kendi başına buyruk duruma gelmesi, bütün bunları çok daha öncelikle incelemek gerekiyor. Kısacası bu olayların analizini, hızlı büyüme olayından ve finans kapitalin günümüz kapitalizminde yarattığı giderek güçlenen etkilerden çok daha önce yapmak gereği doğuyor. Çünkü finans kapitalin yasalarını ve fonksiyonlarını tanımadan ne bilimsel nitelikte bir ekonomi ve siyaset mümkündür ne de günümüzdeki ekonomik eğilimleri kavramak.

Söz konusu olayların kuramsal analizi, anlaşılıyor ki, bizi finans kapitalin büründüğü biçimler arasındaki bağıntılar nedir sorusuna ve böylece banka sermayesine ve bunun öteki sermaye

biçimleriyle olan ilişkilerine götürüyor. İrdelenmesi gereken şu ki, sınai girişimlerin kuruluşlarında yatan hukuksal biçimlerin özgül ekonomik anlamları nedir, örneğin bir anonim şirketin ekonomik teorisi ardında hangi söylemler vardır? Aslında banka sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki bağıntılarda belli bir takım basit bağıntıların sadece olgunluk düzeyini ya da aşamasını görebiliriz. Buna karşılık bu basit bağıntılar, parasal sermayenin ve üretken sermayenin yalın biçimlerinde yer alıyorlar. Cevap bekleyen bir başka soru, yani kredilerin rolleri ve niteliği sorusu da, burada paranın rolü açıklığa kavuşturulduğu zaman ortaya çıkıyor. Bu soru, Marx'ın para teorisine ilişkili söylemleri ardından, özellikle para ekonomisinin Hollanda, Avusturya ve Hindistan'da aldığı biçimlerde somutlaşan bir dizi yoğun problemlerin ortaya atılması nedeniyle daha da önem kazandı.

Çünkü şimdiye kadarki para teorisi bunlara bir çözüm getirecek durumda değildi. Bu durum, modern para olaylarındaki sorunsalı incelikle kavrayan *Knapp*'ı tüm ekonomik çözümleri bir yana itip bunun yerine hukuksal terimler kullanma çabasına sürüklemiştir. Böyle bir çaba, gerçi bir çözüm değildi, soruna bilimsel bir açıklama getirmiyordu, ama olayı hiç değilse önyargılara dayanmadan tasvir eder gibi görünüyordu.[a]

Bir değer kavramının doğruluğunu parasal sorunlarla ampirik olarak kanıtlamaktan çok bu sorunların daha köklü biçimde incelenmesi zorunluydu. Çünkü değer teorisi her ekonomik sistemin temelleri arasında yeralır. Ve kredinin rolünü, dolayısıyla banka ve sanayi sermayeleri arasındaki bağlantıların basit biçimlerini ancak paranın doğru dürüst analiziyle saptamak mümkündür.

Elinizdeki analitik çalışmanın özünde yatan eklemler böylece kendiliğinden ortaya çıktı. Paranın analizi ardından kredilerin incelenmesi geliyor. Bunu anonim şirketler teorisi ve banka sermayesinin sanayi sermayesi karşısındaki konumuna ilişkin analizler izliyor. "Sermaye piyasası" olarak değerli-kağıtlar borsasını inceledikten sonra, emtia pazarı, parasal sermaye ile ticari sermaye arasında bu borsa çerçevesinde somutlaşan ilişkiler bağlamında ele alınıyor. Sanayinin odaklaşması ge-

a G.F.Knapp. *The State Theory of Money*.

liştikçe banka ve sanayi sermayeleri arasındaki bağıntılar giderek içiçe geçiyor. Karteller ile tröstlerde odaklaştığı biçimiyle odaklaşma sürecinin ve gelişme eğilimlerinin incelenmesi gerekiyor. "Üretimi Düzenleme"yi, böylece kapitalist sistemin süreklileşti- rilmesini amaçlayan tekelci ittifakların oluşum süreciyle eklemlenme beklentileri ve bu beklentilerin, ticari krizler açısından taşıdığı büyük önem, krizlerin ve nedenlerinin analizini de gündeme getiriyor.

Ancak kuramsal olarak çerçevelemeye çalıştığımız bu gelişmeler, aynı zamanda toplumun sınıflar halindeki eklemlenişini geniş çapta etkilediğinden, son bir bölümde burjuva toplumundaki büyük sınıflar halindeki eklemlenişini geniş çapta etkileyen başlıca faktörlere eğilmek de zorunlu oldu.

Marksizm ekonomik teorisini sürdürmeyi ihmal etti diye sık sık suçlanageldi, ama bunun belli bir kapsamda nesnel haklılığı olmadığı kesin. Ama teslim etmeli ki bu ihmalin nedenlerini açıklamaya gerek bile yok. İncelenecek olayların sonsuz derecede dallanıp budaklanmışlığı nedeniyledir ki ulusal ekonomi kuramı da kuşkusuz en zor bilimsel girişimler arasında yer alır. Ancak Marksistlerin durumları gariptir. Bilimsel araştırmalar için gerekli zamanı balışeden üniversitelerden dışlanmış oldukları için, bilimsel çalışmaların, onlara siyasal müçadele için zaman bırakan boş saatlerine sığdırmaya zorlanmışlardır. Ama harcadıkları emeğin verimliliğine olan saygılarını yitirmedikçe, onlardan bilimin yapısını örme işçiliğini sessiz bir duvarcı ustasının çalışma hızıyla sürdürmelerini beklemek haksızlıktır.

İktisat politikasını ele alış biçimimiz, son yıllarda yöntemle ilgili pek çok tartışmalara bakarsak, haklı gösterilmeye ihtiyacı olmasa bile kısa bir açıklamayı gerekli kılıyor. İddia edildi ki, politika bir normlar öğretisidir ve son kertede o da bir takım değerlendirmelerle belirlenmiştir. Ve bu tür değer kavramları bilimin işi olmadığı için politika araştırmaları da bilimsel çerçevenin dışında kalır. Normlayıcı bilimlerle açıklamacı (yasalcı) bilimler arasındaki, hatta teleoloji ile nedenselcilik arasındaki ilişkileri burada bilgi-kuramı açısından tartışmanın

b Max-Adler, *Kausalitaet und Teleologie im Streite um die Wissenschaft* (1904).

olanağı elbette yoktur. *Max Adler*, Marx-İncelemelerine [b] ilişkin birinci kitabında sosyal bilimlerdeki nedensellik sorununu ayrıntılarıyla araştırdıktan sonra, ben artık bir daha bu sorunun üzerine gitmeyi düşünmüyorum. Burada yalnız şunu söylemek istiyorum ki, politikaya Marksist açıdan bakmanın temelinde yalnızca nedensellik bağlamının keşfedilmesi söz konusu olabilir. Meta üretici bir toplumun yasalarına ilişkin bilgiler, aynı zamanda toplumdaki sınıfların karar veya iradelerini belirleyen determinantları da gösteriyor. Sınıfsal kararların, Marksist görüş açısından, nasıl belirlenmekte olduğunu ortaya çıkarmak bilimsel politikanın, yani nedensel bağlamları sergileyici politik analizin görevidir. Marksist teori gibi Marxist politika ve pratik de değer kavramlarından bağımsızdır.

Marksizmi sosyalizmle düpedüz özdeş tutmak "kapıların ardında ve de önünde" yapıldığı gibi pek yaygın olmakla birlikte aslında yine de pek yanlış bir görüş. Çünkü tarihsel etkileri bir yana, mantık açısından yalnız bilimsel bir sistem olarak ele alındığında Marksizm toplumun sadece hareket yasalarını açıklayan bir teoridir. Marksist tarih anlayışı bu yasaları genel terimlerle formüllendirmektedir. Marksist ekonomi ise bu yasaları meta üretimi çağına uyguluyor. Buradan varılan sosyalizm sonuçlaması meta üretici bir toplumda gelişen eğilimlerin sonucudur. Marksizmin doğruluğunu, dolayısıyla sosyalizmin gerekirliğini de görmek ve kabul etmeyi içeren bu bakış muhakkak ki değer kavramlarını terk etmek demek değildir, ne de pratik davranışlara rehberlik işini görür. Çünkü bir zorunluluğu görmek başka bir şeydir, kendini bu zorunluluğa adamak başka bir şey. Birinin sosyalizmin kesin zaferine inanması, ama onunla mücadeleye kalkışması pekâlâ mümkündür. Toplumun Marksizmde yansıyan hareket yasalarını kavramak, onları benimseyen birine üstünlük kazandırır ve sosyalizmin düşmanları içinde en tehlikeli olanları elbette bu bilginin meyvalarından en fazla nemalananlardır.

Ama öte yandan Marksizmin sosyalizmle niçin özdeş tutulduğunu anlamak da kolay. Sınıf egemenliğinin süregelmesi bu egemenliğin kurbanı olan insanların onun (sosyalizmin) gerekliliğine inanmış olması koşuluna bağlıdır. Bu egemenliğin gelip geçiciliğini bilmek onu aşmanın nedenlerinden biridir. Egemen sınıfın Marksizmin sonuçlarını görme konusundaki kaçınılmaz

tiksintisi de buradan kaynaklanıyor. Marksist sistemin dallanıp budaklanmışlığı üstelik öylesine bir çalışma gerektiriyor ki, bu çalışmaya ve zahmetine ancak Marksist sonuçların kısırlığına ve zararlılığına kafasını önceden takmamış olanlar katlanabilirler. O nedenle, değer yargılarından arınmış, nesnel ve mantığıyla bilimsel bir bilgi olarak Marksizm, tarihsel konumuyla belli bir sınıfın sözcülerinin ve zafere bu yöntemi sözcüleriyle bulup araştırarak ulaşan bir sınıfın mülküdür. Proletaryanın ancak bu anlamda bilimidir ve burjuva ekonomisinin karşısında yer alır. Her bilim gibi, sonuçlarının nesnel olarak genel-geçerliliğini savunmaktan bir adım geri kalmaz.

Elinizdeki bu çalışma genel çizgiler çerçevesinde daha dört yıl öncesinden hazırdı. Elde olmayan nedenler onun tamamlanmasını boyuna geciktirdi. Ama şunu belirtmeme izin verin ki, para sorunlarıyla ilgili alt bölümleri *Knapp*'ın eserinin yayınlan- masından önce tamamlamış bulunuyordum ve sadece önemsiz bazı değiştirmeler yanında vurgulayıcı kimi eklemeler yapma gereğini duydum. Söz konusu alt bölümler okuyucuya biraz güçlükler çıkarabilir, çünkü para konusunda sadece iç rahatlığı değil, aynı zamanda kuramsal anlayışlarımız da çabucak yitirmeye alıştığımız şeylerdendir. Gerçekten de *Fullarton* bundan karamsarlıkla söz eder:

"Büyük kitleye etkin ve doğrudan hitap etme olanağı olmayan bir konu varsa o da gerçeğin kendisidir. Öyle ki düşüncenin gerçekler yoluyla ilerlemesi daima çok yavaş olmuş ve de daima öyle olacaktır." [c] Ve o zamanda bu yana hiç birşey değişmedi. O bakımdan başlangıçtaki sorunları aştıktan sonra sabırsız okuyucuların artık ilerdeki tartışmaları anlamakta güçlük çekmeyecek- lerine inanıyorum.

Berlin-Friedenau, 1909 Noel *Rudolf Hilferding*

c J.Fullartan, *On the Regulation of Currencies* (1845).S.5

I. Bölüm

PARA VE KREDİ

I.Altbölüm: Paranın Gerekliliği

Üretici bir insan topluluğunda düzen ilk olarak iki türlü kurulmuş olabilir. Birincisi, topluluk bilinçli olarak düzenlenmiştir. Üretimiyle kendine yeterli olan ataerkil aileler, komünist boy (kabile) ya da sosyalist toplum bu çerçeveye girer. Toplum, toplumsal bilincin temsilcileri olan organlar yaratır ki bunlar üretimin türünü ve hacmini saptarlar ve elde edilen toplumsal ürünü topluluğun üyeleri arasında bölüştürürler. Doğal ve yapay (insanyapısı) üretim koşulları bir veri olarak kabul edildiğinde, yeni ürünlerin nasıl, nerede, ne kadar ve hangi üretim araçlarıyla üretileceğine aile babası pater familias) ya da komün görevlileri, sosyalist toplumun bölge veya ulusal komiserleri karar verir. Çünkü bunlar ailenin ihtiyaçlarını ve yardımcı kaynaklarını kişisel deneyimleriyle tanırlar veya toplumun ihtiyaçlarını örgütlü üretim ve tüketim için istatistik araçlarıyla kavrarlar. Böylece ihtiyaçlarda bilinçli biçimde temsil edilen ve yine ihtiyaçların bilinçle yönlendirdiği toplulukların tüm ekonomik yaşamına bilinçli öngörüş ve önlemler yoluyla, kısacası ihtiyaçlar doğrultusunda şekil verirler. Bu şekilde örgütlenen bir topluluğun insanları üretim sırasında birbirleriyle bir üreticiler topluluğunun üyeleri olarak ve bilerek ilişkilere girerler. Bu insanların çalışma düzeni ve ürünlerinin dağıtımı veya bölüşümü merkezin denetimi altındadır. Üretim ilişkileri doğrudan toplumsal niteliktedir. Bireyin ilişkileri ise ekonomik yaşam düzeyinde, toplumsal düzen tarafından belirlenmiş olup kişinin özel isteklerini geriye iten toplumsal ilişkilerdir. Üretim ilişkisi doğrudan doğruya topluluğun bütünü tarafından bilinçle istenerek oturtulmuş bir ilişki olarak kabul edilir.

Bu tür bilinçli bir örgütlenmeden yoksun bir toplumda düzen de farklıdır. Toplum birbirinden bağımsız kişiler halinde çözülmüş veya dağınık durumdadır. Kişilerin üretimi artık toplumun işi değil, kendi özel işleridir. Giderek işin bölümlenmesi yüzünden birbirleriyle ilişki kurmaya zorlanmışlar ve özel mülk sahibi haline gelmişlerdir. Bu ilişkileri kurarken yaptıkları fiil (edim) ürünleri mübadele etme fiilidir. Özel mülkiyet ve işin bölümlenmesi sonucunda atomlarına parçalanan toplumda bağımdaşlık ilkin bu fiille oluşturulmaktadır. O bakımdan *mübadele*, toplumsal ba-

ğımdaşlığın aracısı olarak kuramsal-ekonomik analizin konusu haline gelir. Çünkü mübadele sosyalist bir toplumda da gerçekleşebilir, ama bu toplum tarafından irade ve bilinçle normlanmış bir tahsis şeklinde olur. Bu arada mübadeleden kasıt, toplumsal tahsisin kişisel düzeltimidir, yani özel bir fiil olup öznel keyif ve tasarımlara bağlıdır, ekonomik analizin nesnesi değildir. A ile B'nin oyuncaklarını değiş-tokuş etmelerine benzer. O nedenle babanın oyuncakçı dükkanında yaptığı alışverişten tamamıyle farklıdır. Çünkü bu *mübadele* toplumun bir üreticiler topluluğu olarak gerçekleşmesini sağlayan tüm mübadele fiillerinin toplamı içinde yer alan bir öğe'dir. Üreticiler topluluğu böyle her mübadele ediminde kendi ifadesini bulur. Çünkü iş bölümü ve özel mülkiyetle parçalanmış bulunan toplumun kendi bütünüyle bağlantısını kuran (faktör) budur.

Marx'ın bir ara söylediği gibi, mübadele ilişkisi çerçevesinde, bir elbise, bu ilişkinin dışında olduğundan nasıl daha fazla bir şey ise, belli bir toplumsal bağımdaşlık (Zusammenhang/ context-*y.ö.*) veya bağlam içinde diyebiliriz ki, mübadele ilişkisinin kendisi de, başka [1] bir bağımdaşlık içinde olduğundan daha fazla bir şeydir.

Mübadele ancak orada, kısacası toplumsal bağlam veya bağımdaşlığı sağladığı yerde, yani bireylerin özel mülkiyet ve iş bölümüyle hem birbirlerinden koptukları hem de birbirlerine muhtaç oldukları bir toplumda toplumsal bir *belirlilik* kazanır. Ve toplumsal yaşama sürecini ayakta tutma işlevini yerine getirmek zorundadır. Bu toplumda mümkün olan bütün mübadele fiillerinin gerçekleşmesiyle her şey, yani komünist dediğimiz bilerek düzenlenmiş bir toplumda toplumun merkezi organı tarafından bilinçle belirlenen herşey gerçekleşmiş olmalıdır: Neyin ve ne kadar üretileceği, nerede ve kimler tarafından üretileceği. Kısacası mübadele *meta* üreticilerine hangi mesajı veriyorsa sosyalist bir toplumun üretimi bilinçle düzenleyen, çalışma düzenini belirleyen v.b. yetkilileri de sosyalist toplumun üyelerine aynı şeyi mesaj olarak bildirmelidirler.

Kuramsal ekonominin görevi, böylece belirlenmiş olan

1 Mübadele fiilinin doğası çok farklılıklar gösterdiğinden çok farklı toplumsal formasyonlardaki mübadele fiilleri için aynı yasaları aramak saçmadır.

mübadelenin yasasını bulmaktır. Meta üretici toplumlarda üretimin nasıl düzenleneceği de yine bu yasadan çıkartılmalıdır. Aynı şekilde, sosyalist makamların kararname ve talimatnamelerinden bu doğrultuda çıkarsanmalıdır. Ancak bu yasa, insanın üretimdeki davranışını önceden doğrudan bilinçle çizmiyor, tam tersine bir doğa yasası gibi etkisini "sosyal gerekirlik" ile ortaya koyuyor.(2)

Üretimin, bağımsız bir zanaatçı mı ya da bir kapitalist girişimci tarafından mı yapılması gerektiği sorunu yine mübadele fiilinin cevaplaması gereken bir sorudur. Bu, mübadele ilişkisinde, meta üretimi çerçevesinde basit üretimden kapitalist üretime doğru gelişmeyle meydana gelen değişmenin ne olduğu sorusuna verilecek cevaptır. Ancak mübadele farklı toplumsal formasyonlarda nitel olarak farklıdır, örneğin sosyalist formasyonlardaki mübadelenin niteliği meta-üretici formasyonlarda olduğundan çok farklı... Oysa meta-üretici bir toplumda mübadelenin niteliği aynı, ama yalnız mübadele edilen metaların nicel oranı farklıdır. Meta üretimi açısından mübadelenin temelinde nesnel bir toplumsal moment var ki bu mübadele ilişkisine egemen bir momenttir: Mübadele edilen şeylerde cisimleşmiş bulunan toplumsal gerekli çalışma süresidir bu... Komünist toplumlarda ise temeldeki moment sadece öznel bir eşitleme, eş-yönlendirilen iradedir. Mübadele burada raslantısaldır, yani kuramsal ekonomik incelemeler için uygun bir nesne değildir. Kuramsal analizi yapılamaz, sadece psikolojik olarak kavranabilir. Oysa mübadele iki şey arasındaki nicel bir ilişki olduğundan halk aradaki inceliği hiç fark edemez (3).

---

2 Karner (Dr. Karl Renner), "Hukuk Kurumlarının Sosyal Fonksiyonu", *Marx-Studien*, I. Cilt, II. kitap, S. 108. Burada çok özel türden yasalar söz konusudur, yani belli bir toplumsal bağımdaşlıktan doğan ve bunlarla birlikte yok olan, ama aynı bağımdaşlık çerçevesinde nedensel etkileri olan yasalar. Bu yasaları bulmak kuramsal ekonomik analizin görevidir.

3 "Onların (meta-üreticilerinin) toplumsal ilişkisi mübadele fiilindeki kişisel (özel) ilişkiye indirgenmiş olmaktadır. Ama mübadele bu haliyle ilkin sadece özel bir ilişkidir. İki insanın bir şeyi mübadele etmeleri için, o şeyi ellerinde bulundurmaları ve onu başka bir şeyin yerine ellerinden çıkarmak istemeleri yeterlidir. Bu durumuyla mübadele, tüm toplumsal formasyonlara özgü bir olaydır, çünkü

Mübadele fiilini, toplumsal *metabolizmanın* aracısı şeklinde anlamak, onu toplumsal metabolizmanın gerekliliği ile belirlenmiş hale getirmek demektir. Tek tek mübadele türleri birer raslantı gibi görünüyor olsa bile, kitle içinde ve sürekli olarak ancak toplumsal metabolizmayı gerçekleştirdiği, toplumun üretim ve yeniden-üretimini güvenceye aldığı sürece, meydana gelebilir. (*y.ö.* tersine bir deyişle) Toplumun üretimi, böylece toplumla ancak mübadele fiiliyle bağlantı kuran ve toplam sosyal üretimin sonuçlarından bu fiil yoluyla pay alan bireylerin, mübadele fiilinde bulunmaları için bir koşul haline gelir. Toplumun toplum üretimiyle bireylerin bu ilişkisidir ki tek tek mübadele fiillerini raslantısal, keyfî ve öznel olmaktan çıkarır, düzenli, zorunlu ve nesnel duruma getirir. Bu fiilleri toplumsal *metabolizma*'nın koşulu haline sokar, dolayısıyla bireysel yaşamın gerekli koşulu haline getirir. Çünkü *özel mülkiyet* ve *işbölümü*'ne dayalı bir toplum ancak birbirleriyle mübadelede bulunan bireylerin ilişkileriyle mümkündür. Bu toplum, ancak topluluğun ekonomik açıdan tanıdığı biricik toplumsal süreç olan mübadele süreci sayesinde "toplum" haline gelmektedir.

Mübadele fiili ancak bu "toplum" içindedir ki özel bir analiz konusu olmaktadır ve analiz şimdi şu soruyu gündeme getiriyor: Toplumsal metabolizmaya aracılık eden veya onu sağlayan mübadele fiilinin niteliği nedir?

Böyle bir mübadele fiili içinde mal artık *meta* veya *şey* durumuna dönüşmüştür, artık bireysel ihtiyaca göre belirlenmiş değildir, oluşumunda ve yok oluşunda bu ihtiyaçların ne oluşturucu ne de yok-edici bir rolü vardır. Tam tersine toplum için belirlenmiştir. Ve alnındaki yazgı Odysseus'un yazgısından çok daha zengin bile olsa, toplumsal metabolizmanın zorunlu koşullarına bağımlıdır. Öyle ya.. Tepegöz Polyphem'in bugün New York'daki camgöz gümrük memuru ya da güzel Kirke'nin Al-

mülkiyet tüm toplumsal formasyonlarda biliniyor. Gerçekten de, okul sıralarında kalemle tebeşirin, sosyalist bir toplumun iki üyesi arasında binek atıyla otomobilin mübadele edilmesi kişisel bir olaydır. Ve bunun kuramsal ekonomiyle hiç ilgisi yoktur. Mübadeleyi salt kişisel bir fiil olarak analiz etmekle kapitalist toplumun yasalarını yakaladığını sanmak, marjinal fayda kuramının kuruntusudur". Hilferding. "K. Marx'da teorik ekonomi sorunlarını konumu". *Neu Zeit*, 1904/05, I. Cilt, s. 106.

man veteriner polisi karşısında ne kadar önemi olabilir?

Mal artık meta olmuştur, çünkü bu malı üretenler birbirleriyle öylesine belirli bir toplumsal ilişki içindedirler ki bu ilişkilerde birbirlerinin karşısına bağımsız meta üreticileri olarak çıkarlar. Bu çerçevede mal ilkin doğal ve sıradan bir şey olarak toplumsal ilişkiyi ifade eder duruma gelir, böylece toplumsal bir özellik kazanır. Emek ürünü olması onun artık doğal özelliği değil, toplumsal bir olgudur. O zaman bu toplumun bir üreticiler ve emekçiler topluluğu olarak yasalarını bulma vakti gelmiştir. Bu yeni bakış açısı altında bireyin yaptığı çalışma (iş), bu üreticiler topluluğunun elindeki toplam emeğin bir parçası olarak belirir. Emek ancak bu bakış açısı altında değer - oluşturucu bir çalışma olarak ortaya çıkar.

Mübadele fiili, yalnız bireysel bir ihtiyaç olduğu için değil, aynı zamanda bu ihtiyacı hem kendi aleti durumuna getiren hem de onu kısıtlayan toplumsal bir zorunluk olmaktan dolayı analize açıktır. Bireysel *ihtiyaç* ancak toplumsal zorunluğun elverdiği ölçüde doyuma ulaşabilir. Bu bir önkoşuldur, çünkü bireysel ihtiyaçlar doyurulacak olmasa insan toplumu da söz konusu olamaz. Ancak mübadele, kollektivist toplumda olduğu üzere bireysel ihtiyaçların fonksiyonu değildir. Tam tersine, bireysel ihtiyaçlar, ancak mübadelenin bu bireyin (*y.ö.* ihtiyaçlarıyla) toplumsal üretime katılmasına izin verdiği ölçüde doyuma kavuşur. İşte mübadeleyi belirleyen şey de budur. Mübadele bu yüzden iki şey[4] arasındaki nicel ilişki olarak ortaya çıkar. Bu nicelik belirlendiği zaman *mübadele* de belirlenmiştir.

Mübadele içinde asıl devredip duran nicelik toplumsal üretimin niceliğinin (miktarının) bir bölümünden ibarettir ki bu da, toplam ürünün yaratılması için toplumun harcaması gereken çalışma süresiyle nicel olarak belirlenmiştir. Toplum burada ürününü işgücünün tümünü harcayarak üreten bir birim şeklinde

4 Bu şeylerin meta üretici bir toplumda birbirleriyle bir ilişki içine girmesi gerekiyor ve bu, toplumda gereken çalışma süresinin ifadesini yansıtıyor. Bu şeylerin toplumsal çalışma ürünleri, yani toplumsal ürün olmaları, değer teorisinin özünü oluşturur. Ama bu çalışma süresi, mübadelede bulunan iki taraf için de her zaman aynı kalmaz. Bu, ikincil bir momenttir ve sadece en basit meta üretimindeki mübadele ilişkisine belirler.

düşünülmektedir. Burada birey toplumun sadece bir organı olarak çalışmaktadır. Ve böyle bir organ olarak birey, kendi işgücü toplum işgücünün *ortalama*'sına denk düşecek şekilde ürüne katkıda bulunmuş olmaktadır. Toplam işgücü, yoğunluğuna ve üretkenliğine göre verilmiş olarak kabul edilmelidir. Eğer biri işini çok ağırdan almış ya da yararsız bir şey —aslında bunun da yararlı olması, ama toplumsal metabolizma için gereğinden fazla üretilmiş bir şey olması gerekir— üretilmiş ise, yapılan çalışma *ortalama-çalışma*'ya (toplumsal gerekli çalışma süresine) indirgenir.

Toplam ürün için harcanan toplam çalışma süresi verildiğinde mübadelenin de bu olguyu yansıtma zorunluğu vardır. Bu olgu, en basitinden, metaların mübadele sırasındaki nicel ilişkisini, bunların üretimine harcanan "toplumsal gerekli çalışma süresinin" nicel ilişkilerine denk düşürecek biçimde ifade edilir. O zaman metalar kendi değerleri üzerinden mübadele edilmiş olurlar.

Ve bu ilişki şu durumlarda gerçekleşir: Meta üretimine ve meta mübadelesine ilişkin koşulların toplumun tüm üyeleri için sosyal bakımdan eşit olması durumu. bütün bu üyelerin üretimde kullandıkları ve pazarda ürünleriyle mübadele ettikleri üretim araçlarının *tek başına* sahipleri olmaları.. Bu ilişki en basit ilişki biçimidir ve kuramsal düşüncenin hareket noktası sayılır. Tek tek mübadele fiillerinin biçimi ne olursa olsun, bu fiillerin hepsinin toplam üretimi dolaşım boyunca devrettirme koşulunu sağlayan "ımodifikasyonları" ancak bu hareket noktasından yola çıkmakla anlayabiliriz. Söz konusu modifikasyonları, toplum üyelerinin üretimdeki konumlarının farklılığından doğuyor, çünkü toplumdaki bağımdaşlık yalnız mübadele fiilinde ortaya çıkıyor ve sadece üretimin değil, üreticilerin de bağımdaşlığı biçiminde... Toplumdaki bir kesimin mülksüzleştirilmesi ve başka bir kesimin üretim araçları üzerindeki *tekel*'i, doğal olarak mübadeledeki bağımdaşlık durumunu da değiştirir, çünkü toplum üyelerinin *eşitsizliği* ancak mübadele sırasında gün ışığına çıkabilmektedir.

Ama mübadele fiili bir *eşitleşme* ilişkisi olduğundan burada eşitsizlik artık *değerlerin eşitlenmesi* sırasında değil, *üretim fiyatının eşitlenmesi*, yani harcanan emeğin kâr oranı aynı kalmak üzere eşitsizliği (aynı zamanda kapitalistin başkasının eme-

ği şeklinde harcanan emeğe karşı kayıtsızlığı) olarak ortaya çıkar. Eşitlik kapitalist bir toplumda karar verici momentin sermayeden başkası olmadığını ifade eder ve o nedenlerdir ki tek tek mübadele fiillerinde şu koşul gerçekleşmez: Eşit emeğe eşit emek... Tam tersine, geçerli olanlar şudur: Eşit sermayeye eşit kâr. Emek eşitliğinin yerini kâr eşitliği almaktadır ve ürünler kendi değerleri üzerinden değil, üretim fiyatları üzerinden satılır.

Mübadele toplum tarafından bir kez bu şekilde belirlenince toplum da her üyesi gibi kendi yasasını da sadece yürürlükteki bu mübadele deneyiminden kazanır. Çünkü bireyin emeği, her şeyden önce yalnız onun bireysel olarak başardığı, bireysel iradesinden, kişisel çalışmasından kaynaklanan bir kazanımdır, toplumsal emek değildir. Bireysel emeğin toplumsal metabolizmanın koşullarıyla, yani içinde sadece bir parça olarak yer aldığı koşullarla çakışması, bu koşul parçacıkları ancak birbirleriyle kıyaslanabildiği ve toplu olarak toplumsal metabolizmanın koşulları toplamını yerine getirdiği zaman mümkündür.

Metalar gerekli toplumsal çalışma süresinin cisimleşmiş biçimleridir. Ama bu süre, merkezî otoritenin toplumsal geçerli çalışma süresini her ürün için doğrudan tek tek saptadığı, *Rodbertus* tipi bir toplumda olduğu gibi doğrudan doğruya ifade edilemez. Söz konusu süre, bir nesnenin başka bir nesneyle mübadele içinde eşitlenmesi sırasında ortaya çıkar. Bu mübadelede nesnenin değeri, onun toplumsal üretim süresi sekiz-ononiki saatlik çalışma süresi olarak değil, başka bir nesnenin belirli bir miktarı cinsinden ifade edilir. Bu başka şey, bütün doğal özellikleriyle nasılsa öylece, başka bir şeyin değerini ifade etmeye yarar, yani onun *eşdeğeri* rolünü oynar. Örneğin "bir elbise=20 metre keten" gibi bir eşitlikte bu 20 metrelik keten, elbisenin eşdeğeridir. Çünkü toplumsal gerekli çalışma süresinin cisimleşmiş biçimidir bu keten ve bütün metalar bu şekilde birbirlerine eşittirler.

Değer dediğimiz bu toplumsal ilişkinin başka bir nesne aracılığıyla ifade edilmesi —yani değeri ifade edilecek metanın *kullanım değerinden* farklı bir kullanım değeri tarafından ifadesi— meta üretiminin direkt olarak kendi doğasından kaynaklanıyor ve bu doğadan koparılamaz. Çünkü birinin malı meta haline ve böylece başkasının malı haline gelmekte, toplumun

üyeleri arasında böylelikle meta üretimine özgü toplumsal ilişkiler oluşmaktadır. Kısacası üyeler kendi mallarını mübadele eden kişiler olarak birbirleriyle ilişki kurmaktadırlar. Mübadele olup bittikten sonra üretici, kendi metasının toplumsal ihtiyacı gerçekten karşılayıp, karşılamadığını fark edemiyor ve çalışma süresini yerinde kullanıp kullanmadığını öğrenemiyor. Meta üretici toplumun işlevlerini yerine getirmiş olması böylece onaylanmış oluyor. Ama bu onay, toplum adına konuşan, yaptığı işi — ustabaşı gibi— eleştiren, beğenen ya da beğenmeyen biri tarafından verilmiyor. Onun bu toplumsal becerisini ancak ve sadece kendi malı karşılığında mübadele yoluyla elde ettiği mallar doğruluyor. Çünkü toplum kaderini eşyaya bağlamıştır (Ve *Stirner*'in sandığının tersine, toplumdaki anarşi de buradan kaynaklanıyor), yoksa kişilere ve toplumun kollektif bilincine değil. Üreticileri bu duruma inandırmak, toplum adına konuşabilmek için belli bir meşrulaştırmaya ihtiyaç vardır. Bu meşrulaştırma, tıpkı öbür organlar için olduğu gibi, meşrulaştırıcıların ortak eylemiyle gerçekleşiyor. İnsanlar, nasıl bir araya gelip içlerinden birini kendi adlarına belli eylemlere girişmeye yetkili kılıyorlarsa metaların da kendilerini meşrulaştırmak için öylece biraraya gelmeleri gerekiyor.

Metaların biraraya gelebildiği biricik şekil onların mübadele edilmesidir. Çünkü sosyalist bir toplumda toplumsal bilinç ne ise metaların pazardaki toplumsal eylemi de kapitalist bir toplum için odur. Burjuva dünyasının bilinçli piyasa raporlarına indirgenmiş durumdadır. Bireyler toplumsal bütünün yasasını ancak mübadele başarıyla gerçekleştirildikten sonra öğrenilir. Birisi toplumsal gerekleri yerine getirmiş olduğunu ancak mübadele fiilini becerdikten sonra kanıtlayabilmektedir. Ve üretimi ancak ondan sonra yeniden başlatabilir. Tüm öteki metaların değerini ifade etmek üzere metaların -biraraya gelmekte- ortak eylemiyle meşrulaştırılmış bulunan şey ise PARA'dır. Meta mübadelesinin gelişmesiyle birlikte bu özel metanın meşrulaştırma veya yetki kazanması da paralel olarak gelişir.

A ve B, meta sahipleri olarak ürünlerini mübadele etmek suretiyle bir ilişkiye giriyorlar. İlişki, elbise yirmi metrelik kumaşla mübadele edildiği zaman fiilleşmiş oluyor. Meta üretimi genelleştiği zaman terzinin tüm ihtiyaçlarını mübadele yoluyla karşılamış olması gerekir, ama kumaş dokuyucusundan başka

ilişkilere de giriyor. 1 elbise 20 metre kumaşın değerinde olabilir, ama 5 kg şeker veya 10 kg ekmek değerinde de olabilir v.b. Ancak bütün meta üreticileri böyle birçok ilişkilere girmekte olduklarından metaların birbirlerine denk veya eşit tutulduğu, değerlerin birbirleriyle ölçüldükleri sayısız mübadele denklemleri ya da eşitlem- leri elde ediyoruz. Ancak bunlar birbirleriyle karşılıklı olarak ölçüldükleri için kendi değerlerini de belli bir meta cinsinden giderek daha sık ölçülendirmiş oluyorlar ki bu meta böylece genel bir *değer ölçüsü* kazanmış oluyor. 1 elbise = 20 metrelik kumaş şeklinde basit bir değer ifadesi bile toplumsal bir ilişkiyi ifade ediyor, ama bu rastlantısal ve tikel bir olay da olabilir. Bunun gerçekten toplumsal bir ifade olması için değer eşitlenmesinin tikel olmaktan kurtulması gerekiyor. Oysa çalışanların toplumsal bağımdaşlığının ve toplumsal metabolizmanın bir sürü mübadele olayında, dolayısıyla değer eşitlemelerinde gerçekleştiğini görüyoruz ki bu da meta üretimi toplumsal üretimin genel biçimi haline gelir gelmez ortaya çıkıyor. Bireyin, özel veya bireysel ve somut çalışma süresini değer oluşturucu genel, toplumsal gerekli ve soyut çalışma süresine dönüştüren şey metaların mübadele içindeki ortaklaşa eylemidir. Mübadele içindeki metalar birbirlerini karşılıklı olarak ölçülendirmeleri suretiyle kendilerini aynı zamanda belli bir meta cinsinden giderek daha sık ölçülendirmiş oluyorlar. İşte bu belirli metanın *para* haline gelmek üzere değer ölçeği olarak saptanması açısından salt bu alışkanlık yetiyor.

Kısacası toplumsal üretime ve yeniden-üretime olanak sağlamak için değerlerin mübadelesine gerek var. Özel emek ancak bu şekilde sosyal nicelik kazanmış biçimiyle "ölçeklenir" nesnelerin birbirleriyle (*y.ö.* ölçeklenme) ilişkileri böylece onları üretenlerin toplumsal ilişkileri durumuna gelir. Mübadele nasıl cereyan ederse etsin, ister doğrudan metanın mübadelesi (*y.ö.* takas) ister paranın aracılığı biçiminde olsun, daima *eşdeğerlerin mübadelesi* sayılır. Başka bir deyişle, para değer olarak öbür metalar gibi bir metadır. Ve paranın değer sahibi olmasının zorunluluğu doğrudan doğruya meta üretici toplumun karakterinden kaynaklanmaktadır [5].

5 Bu önermenin, kağıt para rejiminin modern biçimlerine göre ne ölçüde değiştirilmesi gerektiğini daha sonraki bölümlerde göreceğiz.

Para anlaşılıyor ki tüm öbürleri gibi bir metadır ve o yüzden de değerin cisimleşmiş biçimidir. *Para*'nın öteki metalardan farkı tüm öteki metalar için *eşdeğerliğini* korumasıdır, yani tüm öbür metaların değerini ifade edebilen bir meta oluşudur. Paranın bu özelliği onun tüm mübadele süreçlerinin bir sonucu olmasından kaynaklanıyor [6]. Para bu şekilde bir değer ölçeği halinde meşrulaşıyor. Parasal meta, tüm doğal özellikleriyle belirli cisim şimdi değerin ifadesidir. Sadece meta üretiminin toplumsal koşullarından ve bu üretimin nesnel ifadesinden kaynaklanma özelliğinin ifadesidir. Aynı zamanda her türlü metanın değer olarak ifadesini bulduğu ortak *bir değer ölçeğinin gerekliliği* mübadele sürecinden nasıl kaynaklanıyor görüyoruz. Kısacası bu gerekliliğin, metaların aralarında devamlı eleştirilmesi gerekliliğinden geldiğini anlıyoruz.

Demek ki *para* bir yönüyle metadır. Öte yandan bu metanın daima eşdeğer denen özel bir tutumu vardır. Bu tutum, para-metayı kendilerinin biricik ve genel eşdeğeri olarak meşrulaştıran tüm öteki metaların eylemiyle su yüzüne çıkar.

Tüm metaların mübadele değeri para-metanın kendisinde toplumun kabul edeceği biçimde ve onun kullanım değerinin belli bir miktarı cinsinden ifadesini buluyor. Kendilerini böyle bir metada ölçekleyen öteki tüm metaların karşılıklı eylemi sonunda para -meta, *toplumsal gerekli emek* (çalışma) *süresinin* doğrudan cisimleşmesi olarak karşımıza çıkıyor. "Para, metaların özel türden koşullanmış bir meta olarak mübadele değeridir" [7]. Bütün metalar paraya dönüşmek suretiyle toplumsal düzeyde ölçeklendirilmiş olurlar.

Ernst Mach'a göre, *ego* (Ben), dünyanın görünümünü ören ağı oluşturmakta olan sonsuz sayıdaki duyum ipliklerinin kavuştuğu bir düğüm noktası ise, para da meta üretici toplumsal bağımdaşlıkların ördüğü ağın içinde bir düğüm noktasıdır. Ve bu

---

6 Her meta, toplumsal gerekli emek (çalışma) süresinin cisimleşmiş biçimi, yani meta üretim sürecinin sonucu olarak değer sahibidir. Meta, mübadele sürecine bir değer taşıyıcısı olarak girer. *Marx* bu anlamda şöyle der: "Mübadele süreci, para birimine dönüştürdüğü metaya değerini değil, onun özgül değer biçimini kazandırır, yani genel eşdeğer biçiminde bir değer..". *Kapital* I., S. 105.

7 Marx, "Zur Kritik der Politischen Ökonomie". MEW 123, s. 34.

ağ, tek tek mübadele fiillerinin yarattığı sayısız ipliklerden meydana gelmektedir. Paranın kendisinde aynı zamanda insanların toplumsal ilişkisi de bir nesne haline gelmekte, sırlarıyla parıldayan bir şeye dönüşmektedir. Bu şeyin akıl karıştıran pırıltısı, gözlerini yummak istemedikleri zaman bir yığın iktisatçının gözlerini de köreltmekten geri kalmıyor.

Mübadele sürecinde birbirleriyle ilişkilere girmekte oluşları nedeniyle metalar toplumsal gerekli emek süresinin ürünleri durumuna indirgenmiş ve böylece hepsi eşitlenmiş oluyorlar. (Çünkü *y.ö.*) Bir kullanım değeri olarak metayı bireyin özel ihtiyacına iliştiren bağ mübadele sürecinden kopmaktadır. Mübadele sürecinde meta sadece mübadele değeri rolünü oynar ve mübadelenin tamamlanmasından sonra yeniden kullanım değeri haline döner. Ve böylece başka bir bireyin ihtiyacıyla yeni bir ilinti kurulmuş olur. Meta, paranın kendisinde, yani kullanım değeri toplumsal gerekli emek sürecinin cisimleşmesinden (kısacası mübadele değerinden) başka bir şey olmayan parada doğrudan doğruya mübadele değeri olarak ifade olunmaktadır. Metanın mübadele değeri böylece parada kendi kullanım değeriyle olan bağlarını koparmış olarak karşımıza çıkıyor. Ancak paranın metaya dönüşmesidir ki bu metaya, mübadele değeri artık paranın içinde kaldığı için, bu kez kullanım değeri olarak gerçekliğini kazandırıyor. Meta dolaşım sürecinden kullanım değeri olarak çıkıp tüketimin kucağına atılıyor.

Para bir meta, yani mübadele değeri olduğu için *eşdeğer* rolünü ancak genel düzeyde oynayabilir. Ama mübadele değeri olarak her meta geri kalan tüm metaların değerleri için ölçüdür. Bütün metalar birbirlerine karşı eylemleri sırasında belli bir metayla ilişki kurduklarından bu özel meta mübadele değeri için elverişli bir varoluş biçimi olup çıkar ki bu, mübadele değerinin genel düzeydeki eşdeğerinin varoluş biçimidir.

Bütün metaların birer mübadele değeri taşıması, yani üreticilerin işbölümü ve özel mülkiyet yoluyla atomlarına parçalanmış olup ortak bilinç sahibi olmasa bile, bir üreticiler topluluğu olan toplumda birbirleriyle sadece kendi nesnel ürünleri aracılığıyla ilişki kurmaları karşımıza şimdi şu manzarayı çıkarıyor: Bu üreticilerin emek ürünleri birer mübadele değeri olarak aynı nesnenin —paranın— sadece değişik miktarlarını temsil

ederler. Genel emek (çalışma) süresi, kendi açısından üreticiler topluluğunun ekonomik ifadesi, dolayısıyla bu topluluğun kendi fiilî gerçekliği olmak bir yana, şimdi özel bir şey, öteki bütün metaların yanında ve dışındaki bir meta olarak ortaya çıkıyor.

Mübadele sürecinde meta bir kullanım değeri olduğunu gösterdi. İhtiyaçları, üstelik toplumun talep ettiği çapta karşıladığını kanıtladı. Bunu kanıtlar kanıtlamaz, aynı koşulu yerine getiren öteki tüm metalar için mübadele değeri haline geldi. Bu durum metanın paraya, yani mübadele değerinin genel temsilcisine dönüştüğünü açıklıyor. Para haline gelmekte öteki bütün metalar için mübadele değeri haline gelmiş oluyor. Meta toplum genelinde ancak o zaman ifade edilebildiği, yani hem kullanım değeri hem mübadele değeri halinde ikisinin birlikte olarak ancak o zaman açıklanabildiği için, para haline gelmek zorundadır. Bütün metaların kendilerini kullanım değeri biçiminde *dışavurarak* paraya dönüşmeleri sonucu para öteki tüm metaların dönüştüğü varoluş biçimine dönüşür ve tüm öteki metaların böyle paraya dönüşmesi sonucu olarak, para geneldeki emek süresinin doğrudan nesnelleşmiş biçimidir, yani bireysel emeklerin her yönden veya evrensel olarak dışavurarak yabancılaşma ve tutuklanması (Aufhebung)nın ürünüdür.

O halde paranın gerekliliği, yasalarını, *toplumsal* (toplumun kendini aynen yeniden üretimi için- y.ö) *gerekli emek süresinin ürünleri* olan metaların mübadele sürecinden edinen, meta üretici toplumun bu niteliğinden kaynaklanıyor, yani üreticilerin toplumsal bağımdaşlığının onların ürünlerinin fiyatı cinsinden ifade edilmesinden ileri geliyor. Öyle ki bu fiyat üreticilere üretimdeki ve ürünlerinin dağılımındaki paylarını da göstermektedir.

Bu toplumun, metaların mübadele aracı olarak yine bir metaya gerek duyan fiyat yasasıyla düzene sokulması özgül bir düzenlemedir, çünkü toplumsal gerekli emek süresinin cisimleşmesini ancak böyle bir düzenleme sağlayabiliyor. Mübadele aracının değer taşıması zorunluğu, doğrudan doğruya toplumun malları meta haline getirici karakterinden ve bunların meta olarak mübadele edilmek zorunda bırakılmasından kaynaklanıyor. "Malı meta haline getiren süreç metayı da para haline getiriyor".

Toplumsal bağımdaşlığın bilinçli olmayışı, bu bağımdaşlığın

metaların mübadelesiyle oluşturulması veya üretilmesi ve bu oluşumun, ancak bu ilkin mübadele sürecinde gerçekleşen, aslında toplumsal bağımdaşlığı önceden belirlemiş olan üretim sürecinin artık tamamlanıp değiştirilemez duruma gelmesinden sonra, toplumsal bir doğru olarak kabul edilmesi, bütün bunlar kapitalist üretim tarzının düştüğü anarşiyi gösteriyor. Çünkü üretimi *amacına uygun* biçimde önceden yoluna koyan bilinç ortada yok. Tam tersine, toplumsal bağımdaşlık, toplumun değil yalnızca kendilerinin bilincinde olan üyelerini bir doğa yasası gibi zorluyor, ki bu yasa, bağımlı kıldığı öğelerinin iradesinden bağımsızdır ve onların bilincinde olmadıkları toplumsal bir eylem olarak mevcuttur. Kısacası bu eylem, bilinçte gerçekleşmiyor ve toplumsal bağımdaşlığı tesis etme amacını taşımıyor, tam tersine bireysel ihtiyaçların tatminine hizmet ediyor.

Bu anlamda diyebiliriz ki, mübadeleyi para aracılığıyla, yani kendisi değer taşıyan bir maddeyle yapma zorunluğu meta üretici toplumdaki anarşiden ileri geliyor.

Para böylece bir yandan meta mübadelesinin zorunlu ürünü haline gelirken, öte yandan da meta olarak ürünlerin mübadelesinin genelleşme koşulu haline gelmiş bulunuyor. Metalar değer ölçeği olurken onları birbirleriyle doğrudan kıyaslanır hale getirmektedir. Bunun nedeni, değer olarak metayla aynı şey iken değer biçimi altında metanın karşıtı—eşdeğeri olarak yer almasıdır, yani değeri ifade eden *kullanım değeri* olarak.

Demek ki para mübadele trafiği içinde doğmakta ve bunun için de bu trafikten başka bir koşula gerek duymamaktadır. Mübadele trafiği, para haline gelmeye kendi doğal özellikleri yüzünden en yatkın olan metayı para haline getiriyor. Parayı paranın maddesi haline getiren şey de böyle elverişli bir metanın, örneğin *altın*'ın kullanım değeridir. Altın anadan doğma olarak para değildir (ancak belli bir toplumsal yapılanma sonucunda öyle oldu), ama para anadan doğma altındır. O bakımdan devlet ya da hukuksal düzen durup dururken ne paranın karakterini ne de paranın maddesini belirleyebilir. Devlet ve hukuk düzeni parayı ilkin maddesel para olarak yapar. Değiştirirse o da ancak altın miktarının oranını değiştirir. Bu miktarlar ilkin ağırlığa göre ölçülendirildi ise şimdi keyfî, ama bilinçli bir mutabakata dayalı bir ölçeğe göre ölçülendiriliyor. Meta üretici toplum en ileri ve bi-

linçli örgütlenme biçimini devlette bulduğu için, devletin de bu mutabakatı, ona genel düzeyde geçerlilik kazandırmak üzere yaptırımlı hale getirmesi zorunlu oluyor. Başka ölçeklerin, örneğin uzunluk ölçüsünün saptanmasında da durum aynıdır. Ancak burada bir değer ölçeği söz konusu olduğundan, değer, üretim süresine bağlı olarak kendini daima bir nesnede ve her nesnede ortaya koymakta, devlet de aynı zamanda nesneyi, paranın maddesini ilân etmek zorunda kalmaktadır. Mutabakata varan çevrelerde, örneğin devlet çerçevesinde geçerlidir bu ölçek. Devletin sınırları dışında geçmez. Dünya piyasasında para olarak [8] altın ve gümüş geçerlidir ve ağırlıklarına göre ölçülendirilmiş olarak. Belli bir para üzerinde mutabakata varılması, devlet özel kişilerin, örneğin kent tüccarlarının etkisiyle herhangi biri müdahalede bulunmadığı zaman mümkündür. Ve o zaman yine yalnız devlet denen çevreler için geçerlik kazanır [9].

---

8 Hiç değilse altının tek başına egemenlik eğilimi tamamıyle yerleşmediği sürece.

9 Hamburg Bank'ın 1770'den sonraki parası buna bir örnek sayılır. Para (satış) tranferleri Hamburg Giro Bank'taki havale hesabında yapılıyordu. Teminat gümüş ödeme karşılığında veriliyordu. Paranın maddesi gümüş olup, birim olarak kaliteli gümüşten Köln Markı kullanıyor, karşılığında alacak olarak 27.75 Mark banka hesabına kaydediliyordu. Hamburg tüccarlarının 1872'ye kadar yararlandıkları mevduat (banka) parası damgalanmamış gümüştü. O bakımdan gümüş banka mahzenlerinde saklanıyormuş veya karşılığında piyasada sadece tasarruf senetleri (kağıt paradan farklı) dolaşıyormuş hiç fark etmezdi. Karşılığı olan "kağıt para", senet sahibinin bankaya yatırdığı metalleri belgeleyen bir makbuz olarak salt teknik bir araçtı ve metalin aşınmasına karşı bir koruma aracı işlevi görüyordu. Böylelikle para dolaşımıyla ilgili tüm yasalar, bankadaki gümüşler kağıt kılığına bürünmüş gibi, sanki geçersiz kalıyordu... Yukardaki metinde, devletin oynadığı biricik rolden söz ediliyor. Böylece Knapp'ın, paranın ilkin devletin kararnameleriyle ortaya çıktığı şeklindeki iddiası boşlukta kalıyor. Aynı zamanda paranın aslında dolaşımın içinden kaynaklandığını da görüyoruz. Kısacası para en başta bir dolaşım aracıdır. Ancak değerlerin genel ölçüsü ve metaların genel eşdeğeri haline geldikten sonradır ki genel ödeme aracı şeklini alıyor. Bu sözleri Knapp'ın "Paranın Devlet Teorisi", s. 3'teki söylemlerine karşı belirtiyoruz.

Demek ki altın, devlet tarafından herhangi bir şekilde bölümlendiriliyor ve her parçası devletin damga matbaasında işaretleniyor. Bütün fiyatlar artık bu ölçek çerçevesinde ifade ediliyor. Devlet fiyatların ölçeğini işte böyle saptamış bulunuyor. Değerlerin ölçüsü olarak da altın işlev görüyor, çünkü o metadır, yani *toplumsal gerekli emek süresinin* cisimleşmiş şekli olarak değer taşıyor. Bu şekliyle altının değeri onun üretim süresinin değişmesiyle birlikte değişmektedir. Fiyatların ölçeği olarak altın eşit ağırlıklı parçalara bölümlenmiş olup bu bölümlenme kendi açısından değişmez. Altının damgalanması, damgalanmış paranın para-maddesinden ağırlıkça belirli bir miktarı, örneğin altın miktarını içerdiğini onaylamak anlamına gelir. Üstelik bu önemli bir teknik kolaylıktır. Altının artık tartılmaya değil, sadece sayılmaya ihtiyacı kalır. Ayrıca mübadelede gerek duyulan her değer miktarını böylece kolaylıkla ortaya çıkarma olanağı doğmaktadır.

2. Altbölüm: Dolaşım Sürecinde Para

Dolaşım sürecinin biçimi şöyledir: *Meta-Para-Meta*, kısacası M-P-M. Toplumsal metabolizma bu süreç içinde tamamlanır. A kendisi için kullanım-değeri taşımayan metayı satmakta ve kendisi için kullanım-değeri taşıyan başka bir metayı satın almaktadır. Bu sürecin içinde para bir ispatlama aracı rolünü oynuyor: Metanın bireysel üretim koşullarının onun toplumsal üretim koşullarına denk düştüğünü ispatlayan bir araç.

Öte yandan bu sürecin anlamı (amacı-*y.ö*) bireyin ihtiyaçlarını tatmin etmektir ki bu tatmin ancak metaların çeşitli yönlerde el değiştirmesiyle mümkün olmaktadır. Metanın değeri yerini başka metanın değerini bırakır. Meta tüketiliyor ve böylece dolaşımın dışına atılıyor. Meta böyle durmadan dolaşım dışına atıldıkça para da sürekli olarak bu dolaşımın içinde kalıyor. Metanın boş bıraktığı yeri aynı değerde bir para parçası alıyor. Metanın *döngüsel* M-P-M dolaşım süreci böylece paranın dolanımını belgeliyor.

Şimdi dolaşım için gerekli para miktarı nedir, sorusu ortaya çıkmaktadır. Burada para ile metanın birbirleriyle gerçek olarak yüzleşmeleri söz konusudur. Dolaşım aracının miktarını ilkin metaların fiyatlarının toplamı belirler. Metaların miktarını veri olarak kabul edersek, dolaşımdaki para kitlesi, fiyat değişiklikleri ister gerçek değer değişikliklerine ister piyasa fiyatlarının dalgalanmasına bağlı olsun, metaların fiyatlarındaki dalgalanmalarla alçalıp yükselir [10]. Satışlar ve alışlar aynı zamanda veya yanyana yürüdükleri sürece bu böyledir. Ama satışlar ve alışlar zaman içinde ardışık bir dizi halinde sıralanıyorsa o zaman şu eşitlik geçerlidir:

(Meta fiyatlarının toplamı bölü bir para biriminin dolaşım sayısı) = (Dolaşım aracı işlevini gören toplam para miktarı)

Dolaşım aracının miktarının, dolaşımdaki metaların fiyatları toplamıyla ve para dolaşımının ortalama hızıyla belirlenmesini sağlayan bu yasa şöyle de ifade edilebilir: Metaların gerek değerlerinin toplamı gerekse bunların geçirdiği başkalaşmanın ortalama hızı birer veri ise, dolaşımdaki paranın ya da para-

10 Marx, *Kapital I*, s. 132.

malzemesi şeklindeki değerli metalin niceliği bu metalin kendi değerine bağımlı olur [11].

Paranın ne olduğunu gördük: Bir nesne cinsinden ifade edilen toplumsal bir ilişki. Bu nesnenin, değeri doğrudan doğruya ifade eden bir işlevi vardır. M-P-M ilişkisi içinde metaların değerleri yerlerini başka bir metanın değerine bırakıyor. Kısacası para cinsinden bir ifade yok olup gidiyor. Böyle bir ifade, salt teknik bir yardımcı araç olarak karşımıza çıkıyor, ama bu araç kaçınılması mümkün de olsa bazı masraflara yol açıyor. Parayı saf dışı bırakma çabası parayla birlikte artıyor [12]. Metaların dolaşım süreci içinde para ilkin katı bir değer kristali olarak ortaya çıkmaktadır, oysa meta bu kristal durumuna dönüştükten sonra yine ergiyor ve kendi *eşdeğer* biçimine (kullanım değeri haline - *y.ö*) dönüşüyor [13].

Kristalleşmiş değer olarak para gerekli, ama eşdeğer olarak fuzulîdir. Gerekli görülmesinin nedeni, metanın değerinin toplumsal olarak ancak bu şekilde geçerlik kazanabilmesi ve metanın gerisin geriye başka metalara yine para aracılığıyla dönüşebil- mesidir. Ama metanın para cinsinden ifadesi geçerli bir ifade olduğundan (tıpkı M-P-M süreci ortasından koptuğunda para uzun ya da kısa bir süre saklandıktan sonra sürecin geri kalan P-M kesimini nasıl tamamlaması gerekiyorsa onun gibi) paranın sadece toplumsal yönü söz konusu edilebilir ki bu yönü ya da özelliği açısından, para değer olarak metayla eşittir. Toplumsal özellik paranın maddesinde, örneğin altın parada nesne cinsinden ifade edilmiştir. Aynı özellik dolaysız olarak da ifade edilebilir: Toplumun bilinçli düzenlemesiyle ya da, devlet meta üretici toplumun bilinçli organı olduğundan, devletin

11 a.g.e. s. 136.

12 Wilson, *işsiz* (ya da Almanca'da, "enkaz"-*y.ö.*) durumundaki paranın toplum açısından bir kayıp olduğunu söylerken, burjuva toplumu açısından yargıda bulunuyor. O zaman bütün dolaşım mekanizmasının, bir değer harcaması ifade ettiği anlamında daha çok *faux frais* oluşturduğunu da söyleyebiliriz. Hatta gelişmiş burjuva düşüncesi açısından altın bile, dolaşım aracı olması bakımından, üretken olmayan (kâr getirmeyen) bir araç rolünü oynuyor ki merkantilist sistemin en korktuğu şey de buydu zaten (bak. James Wilson, *Capital*, Currency and Banking, London 1847, s. 10).

13 Marx, *Kapital I*, s. 126.

düzenlemesiyle.... Devlet, paranın temsilcisi olarak belirli simgeler, işaretler, karakteristikler —örneğin karakteristik kağıt makbuzlar— saptayabilir.

Bu simgesel karakteristikler belli ki, dolaşımın iki meta arasındaki aracısı rolünü oynamaktadır, o bakımdan başka amaçlar veya paranın başka işlevleri için hiçbir işe yaramazlar, yalnız dolaşımın içinde yer alırlar. Öyle ya, paranın değer olarak varoluşu dolaşım mekanizması içinde daima geçicidir, çünkü (P-M süreciyle -*y.ö.*) yerini daima metanın değerine bırakıyor. Nedir ki bu dolaşımın hacmı tamamiyle kararsızdır, çünkü, bilindiği üzere, paranın dolaşım hızı sabit kaldığı sürece bu hacim fiyatların toplamına bağımlı oluyor. Sene içindeki periyodik dalgalanmalar, örneğin hasat ürünleri dolaşıma girdiği ve fiyatlar toplamını şişirdiği zaman ya da refah/depresyon döngüsü içinde fiyat dalgalanmaları özel bir rol oynadığı zaman, fiyatlar toplamı durmadan değişiyor. Kağıt para hacmı o bakımdan daima dolaşım için gerekli para hacminin minimumu altında kalmalıdır. Öte yandan bu minumum yerini kağıt paraya bırakabilir [14] ve bu da dolaşım için gerekli olduğundan yerini altına bırakmasına gerek yoktur. Devlet bu kağıt paraya zorunlu bir rayiç uygulatabilir. Paranın toplumsal ilişkisinin nesnel ifadesi dolaşımdaki minimal hacim çerçevesinde yerini bilinçle düzenlenmiş toplumsal bir ilişkiye bırakır. Bu mümkündür, çünkü metal para da bir eşya kılıfı içine gizlenmiş bile olsa toplumsal bir ilişkidir. Kağıt paranın niteliğini kavramak istiyorsak bunu da hesaba katmak gerekiyor[15].

14 Burada şu yasa söz konusudur: "Kağıt para emisyonu simgesel olarak temsil ettiği altının ya da gümüşün gerçekte dolaşmak zorunda kalacağı miktarla sınırlıdır." (Marx, ***Kapital I***, s. 14).

15 Knapp, ilkin paranın "köken açısından" belli ağırlıkta bir metal parçası olduğu hayaline kapılıyor, sonra da sadece toplumda geçerli bir simge haline gelmesine şaşırıp kalıyor. Paranın ancak toplumsal bir ilişkiyi nesne cinsinden ifade etmekte olduğunu fark etseydi —ki bugün, ekonomistleri kapsamlı bir para teorisi yaratmaktan alıkoyan da budur— bu nesnel ilişkinin, belli bir çevrede,ama toplumda geçerli olacak biçimde, bilinçle düzenlenmiş bir mutabakat yoluyla ifade edilmekte olduğunu ve bunda, bilmecemsi hiçbir yan olmadığını görecekti. Üstelik bu mutabakatın da, devletçe zorunlu rayice bağlanmış kağıtlarda ifadesini bulduğunu fark edecekti.. Burada köklü bir sorunun söz konusu olduğu doğrudur, kısacası dev-

Meta üreticisi toplumun nasıl anarşik bir toplum olduğunu ve paranın zorunlu olarak bu anarşiden doğduğunu görmüştük. Dolaşımın minimal düzeyinde bu anarşi sanki ortadan kalkmış gibi görünüyor, çünkü belli bir değerdeki metaların minimal bir miktarının ne pahasına olursa olsun devredilmesi gereklidir. Altının yerini salt değer simgelerini bırakma olanağı sayesinde anarşik üretimin etkileri de son bulabiliyor.

Nedir ki bu bilinçli düzenleme dolaşımın minumum düzeyinde belli bir sınıra ulaşıyor. Parasal simge paranın tam temsilcisi olarak ancak bu sınırlar içinde işlev görüyor, kağıt para altının simgesi oluyor. Dolaşımdaki miktar daima dalgalanmakta olduğundan dolaşımın içine kağıt paranın yanında daima altın paranın akıtılması veya içinden çekilmesi gerikiyor. Bu mümkün olmadığı zaman, kağıdın nominal değeri gerçek değerinden sapıyor, kağıt para devalüasyona uğruyor.

Bu olayı anlamak için ilkin salt kağıt para düzenini ele alalım (devletin daima zorunlu rayiç uyguladığı varsayılmaktadır). Diyelim ki belli bir anda dolaşım için talep olunan miktar 5 milyon Mark olsun ve bunun için yaklaşık 36,56 pound altına ihtiyaç var. Bu durumda toplam dolaşımın tablosu şöyledir: *M* (meta) olarak 5 milyon Mark, *P* (para) olarak 5 milyon Mark, *M* olarak 5 milyon Mark. Altının yerini kağıt para aldığında, bunların üzerindeki nominal değerlerin toplamı metaların değerleri toplamını göstermelidir, yani bu toplam 5 milyon Marka eşit olmalıdır. Aynı türden (birbirinin aynısı) 5.000 tane kağıt para basılmış olsa her birinin 1.000 Marka eşit olması lâzım. 100000 tane basılmış olsa her biri 50 Marka eşit olacak. Paranın dolaşım hızı sabit kalmak üzere, meta fiyatlarının toplamı iki kat artar ve kağıt para miktarı değişmezse, kağıtların değeri 10 milyon Marka yükselir.

Tersine olarak fiyatlar toplamı yarısına düşerse kağıtların değeri de 2,5 milyon Marka düşer. Başka bir deyişle: Zorunlu (yasal) rayiçe bağlı kağıt rejiminde dolaşım hızı sabit kaldıkça, kağıt paranın değeri, dolaşım içinde devretmesi gereken metaların fiyatlar toplamıyla belirlenmektedir. Kağıt para böylece

---

letin yaptığı, yani bilinçli toplumsal düzenlemenin sınırları sorunu.. Ancak Knapp bu ekonomik sorunu gözardı ediyor.

altının değerinden tamamıyla bağımsızlaşır ve metaların değerini şu yasaya göre doğrudan doğruya yansıtır ve bütün kağıt para miktarı hep şu değeri temsil eder:

(Metaların Fiatları Toplamı) / (Para Biriminin Dolaşım Sayısı).

Açıkça görüyoruz ki kağıt paranın sadece *değer kaybı* değil, *aşırı değer kazanması* da söz konusu oluyor.

Para simgesi olarak yalnız kağıt para değil, değeri kendisinde olan bir madde (örneğin gümüş) de aynı işlevi görüyor. Üretim harcamalarının azalması sonucu gümüşün değeri düştüğü zaman metaların gümüş cinsinden fiyatları yükselecektir, ama öteki koşullar aynı kaldığı sürece altın cinsinden fiyatları değişmeye- cektir. Ancak gümüşün değer kaybı, onun altınla mübadele oranına yansıyacak ve bu orana göre ifade edilecektir. Söz konusu kayıp, gümüş para kullanan ülke ile altın para kullanan ülke arasındaki kambiyo rayicine yansır. Serbest para basan bir sistemde yasal ödeme gücü olan gümüş paranın değer kaybı basılmamış metallerin değer kaybına aynı ölçüde yansır. Ama serbest basımına son verildiği zaman [16] durum değişir.

Verdiğimiz örnek çerçevesinde, dolaşan metaların fiyatlar toplamı 5 milyondan 6 milyon Marka yükselir ve dolaşımdaki gümüş sikkeler metal değerlerine paralel olarak 5,5 milyon Marka ulaşırsa, dolaşımdaki gümüş sikkelerin de toplam değerleri 6 milyon Marka varacak şekilde değer kazanırlar. Böylece gümüş sikkenin para olarak değeri metal değerini aşar. Bu açıklamalardan yola çıkarsak, *Lexis* ve *Lotz* gibi saygın para kuramcılarının, Hollanda ve Avusturya gümüş sikkelerinin (Gulden), daha sonra Hint Rupi'sinin aşırı değer kazanmasında bir türlü açıklayamadıkları faktör kendiliğinden ortaya çıkar [17].

16 Serbest para basımı derken, bilindiği üzere şunu kast ediyoruz: Özel bir kişinin para metalinin istediği miktardaki parçalarını bir devletin darphanesinde belli ölçülere göre sikke olarak basma hakkı... Basım işine ancak ülkenin hükümetince engellendiği zaman son verilir.

17 Açıkca söylemek gerekirse, bütün bu yazarlar açısından paranın aşırı değer kazanması diye bir sorun yoktu. İngilizlerin kağıt para emisyonuyla ilgili kısıtlamalarının etkisi altında kalan bu yazarlar, kağıt para yasalarını metal sikkelere uygulamakla benzersiz bir saflık gösterdiler (bak. William Blake, *Observations on the principles which regulate the course of exchange* v.b. London, 1810, s.

Kağıt paranın değerinin dolaşımdaki metalar toplamının değerleriyle belirlenmekte oluşu, değerin salt toplumsal karakterinin kanıtıdır. Çünkü kağıt gibi aslında değeri olmayan birşey salt toplumsal bir işlev görmektedir, yani dolaşımı sağlıyor ve öyle bir değer kazanıyor ki bu, kendi yok denecek kadar küçük değeriyle değil, metalar toplamının değerini kağıtlara yansıtan değeriyle belirlidir. Ay nasıl çoktandır ısısını yitirip ancak *Güneş*'ten aldığı ışıkla aydınlık yaratıyorsa kağıt paranın değeri de öyle, yani metaların değerlerini emeğin toplumsal karakterinden alınalarından kaynaklanıyor Güneş'in, Ay'ı aydınlatıcılığını temsil eden yansımış ışığı gibi, para da emeğin değerinin yansımasıdır. Kağıdı para haline getiren işte bu yansımadır. Para, değerin kağıt olarak görünümü, yani metanın değerinin gürüntüsüdür, tıpkı Ay'ın Ay olarak görünürken aslında Güneş'in ışığını aktarmakta oluşu gibi.

Avusturya'da 1859'dan beri konvertibl olmayan kağıt para vardı. Gümüş guldenler (sikkeler) kağıda oranla fark yaptılar. Kağıt para dolaşımın gerektirdiğinden daha çok basıldı. Böylece yukarda belirttiğimiz durumlardan biri ortaya çıktı:

Bir gulden'in ne kadar meta satın alabileceği artık gümüşün değerine değil, dolaşımdaki metalar toplamının değerine bağlıydı. Dolaşımdaki metalar toplamının değeri 500 milyon gulden ise 600 milyon kağıt gulden basılmıştı. Böyle olunca kağıt gulden ancak önceleri 5/6 gümüş guldenin satın alabileceği kadar meta satın alabiliyordu. Böylece gümüş guldenin kendisi meta haline geldi. Kağıt gulden olarak daha çok para ödeniyor, gümüş gulden ise ülke dışında satılıyor ve karşılığında 5/6 kağıt gulden alınıyordu. Gümüş gulden cinsinden önceki borçlar böyle ödeniyordu. Sonunda gümüş dolaşımdan kaybolup gitti.

Gümüş Gulden ile kağıt Gulden arasındaki oranda herhangi bir değişiklik şu iki şekilde ortaya çıkabilirdi: Birincisi, meta dolaşımının gelişmesi sonucunda gümüş guldenin değeri değişmez

---

40): "Açıkça belli ki, aşırı kağıt para basımı sonucu metaların nominal fiyatı arttıkça, bu kez dolaşımın gerektirdiği doğal ölçünün altına doğru yine aynı nedenlerle başlayan daralma nominal fiyatları aynı oranda azaltmaktadır... Külçe şeklindeki altın bu kez piyasada sikke şeklindeki altından daha düşük değerde olacaktır ve tüccar kâr sağlamak için, bunları sikke haline getirecektir".

iken metaların *devir* (ciro) miktarı artabilir. Yeniden kağıt para basılmadığı sürece ve dolaşımdaki metalar toplamı ciro edilmek üzere 600 milyon gulden gerektirdiği zaman kağıt gulden yeniden eski değerine ulaşabilir. Ama şu da olabilir: Metalar toplamı sürekli artarken kağıt gulden başlangıçtaki değerini aşar. Metalar toplamı 700 milyon gulden gerektiriyor ve dolaşımdaki kağıt gulden 600 milyon düzeyinde kalıyorsa, bu kez kağıt gulden 7/6 gümüş guldene değerine ulaşır. Gümüş sikke basımının serbest olduğunu varsayarsak, özel kişiler gümüş sikke basmaya devam edeceklerdir. Ve bu basım, dolaşıma o kadar çok gümüş gulden girinceye kadar, yani kağıt gulden ile gümüş gulden birlikte 700 milyon guldenlik metanın dolaşımına yetecek hale gelinceye kadar sürer. Bu koşullarda kağıt ve gümüş guldenlerin değerleri eşitlenir ve serbest sikke basımına devam edildiği zaman, kağıt guldenin değeri artık metanın değeriyle değil, gümüşle belirlenmiş hale gelir. Kağıt para yeniden gümüş simge olarak işlev görmeye başlar.

Benzer durumlar şu şekilde de ortaya çıkabilir. Diyelim ki meta dolaşımında ilkin bir değişiklik yoktur, kağıt paranın değeri 5/6 gümüş gulden'in biraz üstünde dolaşıyor. Ancak gümüşün değerinde 1/6 kadar bir düşme olursa o zaman gulden'in satın alma gücüyle kağıt guldeninki eşitlenecektir, yani gümüşün verdiği prim kaybolur ve gümüş dolaşımın içinde yerini alır. Diyelim ki gümüş daha çok, örneğin 2/6 kadar düştü. O zaman gümüş satın almak ve Avusturya'da bastırmak daha kârlı olacaktır. Bu basım faaliyeti, kağıt ve gümüş guldenlerin toplamı, satın alma gücünü 2/6 oranında yitirse bile, dolaşım için yeterli oluncaya kadar devam edecektir. Dolaşımda 500 milyon guldenlik (başlangıç değeri olarak) metanın ve 600 milyon kağıt guldenin yer aldığını kabul etmiştik ki kağıtların değeri baştaki gulden değerinin 5/6'sı kadardı. Şimdi bu sürece eskisine oranla 4/6 değerindeki gümüş guldenleri de katıyoruz. Metaların dolaşım yapabilmesi için şimdi (6/4).500 milyon gulden ya da 750 milyon guldene ihtiyaç var ki bu da 600 milyon kağıt ve 150 milyon yeni basılmış gümüş guldenden oluşacaktır. Ancak devlet parasının değerinin düşmesini önleme çabasındadır ve bunun için serbest gümüş basımını kaldırmak yeterlidir. Gulden'in değeri o zaman gümüşün fiyatına bağımlı olmaktan kurtulacak, eskisi gibi 5/6 oranına yükselecek-

tir. Gümüşün değerindeki düşüş gümüş paranın kendisine yansımayacaktır.

Bu analiz, gümüş guldenin ne olursa olsun sadece 1/45 pound'luk bir gümüş parçası olduğu ve o nedenle yine de aynı değeri koruması şeklindeki geleneksel teoriyle çelişiyor. Ama gümüş basımının yasaklandığını ve paranın değerinin aslında toplam metaların dolaşımına giren değerini yansıttığını hatırlarsak bu çelişkiyi kolayca çözmüş oluruz. Varsayım gereğince gümüş 2/6 oranında, ama Avusturya Gulden'i başlangıç durumuna oranla sadece 1/6 oranında değer yitirdiği için dolaşımdaki gümüş Avusturya Gulden'i, aynı miktardaki gümüşün fiyatından yine de 1/6 kadar üstünde bir değer taşımaktadır. Böyle bir durum Avusturya'da 1878 ortalarında gerçekten de meydana geldi. Bunun nedeni bir yandan, dolaşımdaki sürekli gelişme sonucu kağıt gulden'in değer kazanmasıydı ki bu da, kağıt para toplamının aynı oranda artmamasından doğuyordu. Öte yandan gümüşün değeri düşüyor ve bu da, Londra'daki gümüş fiyatlarının düşüşünde su yüzüne vuruyordu.

Bu analiz şematik de olsa gerçekliğe tamamiyle uygun düşüyor. Serbest sikke basımına Hollanda'da 1873 Mayısında son verildi. Gümüş metali altına oranla değer yitirirken Hollanda gümüş sikkesi önemli bir değer yükselişine tanık oldu.

> "1875 yılının başlarına doğru Londra gümüş fiyatları 57,5 Peni'ye doğru gerilerken Hollanda parasının İngiliz parası karşısındaki değeri yükseldi. Şöyle ki 1 Sterlin önceleri 12 Gulden dolayında iken sonra 11,6 gulden düzeyine indi. Bu durumda Hollanda Gulden'i kendi içindeki gümüş miktarına oranla yüzde 10 değerlenmiş oluyordu" [18] 10 guldenlik altın paralar ilkin 1875'de yasal ödeme aracı olarak kabul edildi. "Gümüş Guldendeki gümüş miktarı 1879'da ancak 96,85 Kreuzer değerindeydi, sonra 1886 yılında 91,95 ve 1891 yılında 84,69 Kreuzer düzeyine indi" [19].

Avusturya parasının geçirdiği değişiklikleri kısaca şöyle dökümleyebiliriz:

> "Monarşinin parası 19 Eylül 1857 ve 27 Nisan 1858 tarihli im-

18 Bak. Helfferich, *Das Geld*, s. 77.

19 A.g.e. s. 80.

tiyaz beratlarıyla kabul edildi. Ve ilkin 1 Kasım 1858'de yasal olarak kullanmaya başlandı. Bu gümüş para 1 kg saf gümüş = 90 Gulden şeklindeki standart birimlerden oluşuyordu. Para ihraç bankası bunların karşılığında gümüş ödemeyi kısa bir süre (1858 sonuna kadar) sürdürdü. Ayrıca kritik siyasal ve malî koşulların devamı nedeniyle (ki yeniden kağıt para basımına yol açtı) gümüş 1878'e kadar kağıt para karşısında prim kazandı. Ve gümüş paralar giderek piyasadan çekildi. Bu gümüş primleri gümüş fiyatının dünya piyasasında birdenbire düşmesi sonucu gerilemeye başladı. 1875'den sonra gümüş fiyatı öylesine baş aşağı gitti ki sık sık yasal değerine (kg başına 90 gulden) yaklaştı ve 1878'de bu değere eşitlendi. Londra kambiyo rayicinin Viyana borsasıyla ilişkisi açısından, gümüşleri sikke yapmak üzere Viyana ve Kremnitz darphanelerine göndermek daha kârlı hale geldi. Gerçekten de Avusturya - Macaristan gümrüklerince ithal edilen gümüş miktarı 1878'de çok büyük boyutlara ulaştı. O ve ertesi yıl basılan gümüş sikke miktarı önceden hiç rastlanmadık bir düzeye ulaştı." (20)

Paranın değer yitirmesini önlemek için 1879 başlarında serbest sikke basımına son verildi. Gümüş basımına son verilmesinin etkileri şöyle oldu:

Avusturya Gulden'inin satın alma gücü, gümüş fiyatlarının mekanik baskısından kurtuldu, dolayısıyla bu güç gümüş Avusturya guldenindeki gümüş miktarının değerinden hemen hemen bağımsızlaştı. Londra gümüş fiyatlarının ve Londra kambiyo rayiçlerine bağlı olarak 100 gümüş gulden'de (florin'de) mevcut saf gümüşün ortalama değeri şöyle gerçekleşti:

1883	97 Fl'Gulden)	64 kr
1887	91	-
1888	86	08
1889	82	12
1891	84	70

Aynı koşullarda 100 gümüş florinin altın gulden (florin) cinsinden değeri şöyle sıralanmaktadır (21):

20 Spitzmüller, Die österreichisch-uhngarishe Waehrungsreform. *İktisat. Sosyal Politika ve Yönetim Dergisi*, XI, 1902, B. 339.

21 Altın Gulden, ticarî sikke olarak basılmış, ama yurtiçi dolaşımda kullanılmayan 8-guldenlik paranın sekizde biridir. 8-guldenlik sikke altın içeriği bakımından 20 franklık sikkeye eşittir.

1883	82 Fl.	38 kr.
1887	72	42
1888	69	34
1889	69	38
1891	73	15

Buna karşılık 100 Avusturya Florininin altın gulden cinsinden fiilî rayiç değeri aynı yıllarda ortalama olarak şöyleydi (22):

84,08
79,85
81,39
84,33
86,33

Başka bir deyişle, Avusturya gümüş guldeni söz konusu yıllarda aşırı değer kazanmıştı, yani satın-alma gücü gümüşün satın alma gücünden yüksekti. Gerçekten de 100 gümüş gulden için aradaki fark altın gulden cinsinden şöyleydi:

1883	1 Fl.	70 kr.
1887	7	43
1888	12	05
1889	14	90
1891	13	18

Bu tablodan görülüyor ki, gümüş guldenin rayiçi (fiyatı), gümüş fiyatından *Spitzmüller*'in dediği gibi sadece "yaklaşık" değil, tamamıyla bağımsız olarak hareket etmektedir.

Spitzmüller bu tür parayı "parasal kredi" (veya kredi-para) olarak niteliyor, ama onun rayiçini belirleyen sorusunu cevaplamıyor. Diyor ki:

> "Bu durumda Avusturya gümüş bilvesile altın guldeninin satın-alma ve mübadele (kambiyo) gücü 1879-91 döneminde para metalinin değeriyle belirlenmekte değildi. Hatta Avusturya Gulden'i bu dönemde, *Karl Menger*'in isabetle vurguladığı üzere (bak. Neue Freie Presse, 12.12.1889) mübadele (dolaşımdaki) değerinin efektif hiçbir sikkenin içindeki asıl değeri tarafından belirlenmediğini göstermiştir.
>
> "O bakımdan Avusturya parası fiilî olarak bir gümüş para değildir, aslında ona iğdiş edilmiş gümüş para bile denemezdi.

22 A.g.e. s. 311.

Bu para bir kredi-para idi ve uluslararası değeri Avusturya-Macaristan ödemeler dengesine bağlı olup yurt-içi değeri ise üstelik Avusturya-Macar gümrük birliği içindeki fiyat belirleyici başka faktörlerce (işin doğrusu bu!) belirleniyordu (s. 341)"

Spitzmüller'in kararsızlığı aşağıdaki satırlardan açıkça anlaşılıyor:

"Ama Avusturya parasının kredi karakterinin gümüş piyasasındaki fiyat oluşumlarından tamamiyle (!) bağımsız olduğunu sanmak yanıltıcı olur: Tam tersine, 1879-81 geçiş döneminde gümüşün aşırı değerlenmesi, bir bakıma özel kişilere tanınmış olan gümüş sikke basım hakkının yönetsel bir kararnameyle yeniden yürürlüğe konulması olasılığına bağlanabilir. Çünkü devlet bütçesi için sikke basma ihtiyacı hâlâ sözkonusuydu. Yukardaki faktörler paramızın tamamiyle belirsiz geleceği açısından hiç kuşkusuz ki belirli (!) bir rol oynadılar. Özellikle 1885-88 arasında gümüş fiyatlarında meydana gelen son düşüşler bizim döviz (kambiyo) rayiçlerimizin büyük ölçüde yükselmesine paraleldir (s. 311)".

Paranın geleceğinin herhangi bir andaki belirsizliğine ilişkin söylemleri matematiksel olarak belirlenen rayiç artışı ve azalmaları biçiminde dile getirebilmek kuşkusuz ki ilgi çekici olacaktır. Gerçekten de söz konusu öznel etkilerin bu süreçte hiç biri rolü olmadı. Tam tersine belirleyici olan şey toplumsal taleplerin dolaşım sürecinde nesnel olarak biçimlenmesiydi.

Helfferich daha doğru bir açıklama getiriyor, şöyle ki:

"Sikkenin (basımın yasaklandığı para rejiminde) sağladığı prim (artık-değer -*y.ö.*) para olarak basılıp sikkeleştirilmemiş metalin değil, sadece sikkeleştirilmiş metalin işlev görebileceği olgusundan ve devletin, talep karşısında metali sikke haline getirmekten kaçınmasından kaynaklanıyor.

"Konvertibl-olmayan kağıt paranın değeri de yalnız bu paranın, devletçe yasal ödeme aracı olarak ilân edilmesine, mevcut borç yükümlülüklerini yerine getirmek için kullanılmasına ve devletin ona, paranın iktisaden kaçınılmaz işlevleri açısından ayrıcalık tanımasına dayanır.

"Bu iki tür paranın değerleri, ne yapılarındaki metallerin değerinden ne de konvertibl paralar gibi birer ödeme vaadi içermekte oluşlarından kaynaklanıyor. Ama sadece onlara yasal

ödeme aracı olarak yakıştırılan nitelikten doğuyor (bak. *Das Geld*, s. 81)"

Gümüş para rejiminde serbest sikke basımına son verilmesi, sikkeleşmiş gümüşün, *Helfferich*'in doğru olarak saptadığı üzere, kendi metal değerine bağımlılıktan kurtulmasının koşulu ve aynı zamanda açıklamasıdır. Ama bu, bize sikkenin elde ettiği değerin büyüklüğü üzerine bir fikir vermez. Oysa asıl önemli olan da budur. Söz konusu büyüklük, dolaşımda gerekli olan, ama eninde sonunda metalar toplamının değeriyle belirli olan araçların miktarıyla belirlenmektedir. Ancak Helfferich'in öznel değer kuramı onu bu gerçeği görmekten alıkoyuyor.

Buna karşılık Helfferich'in, Spitzmüller'in kredi varsayımına karşı getirdiği eleştiri çok yerinde:

> "Hangi çeşit olursa olsun sikkelerin metal değerinin kendi parasal değerleri gerisinde kaldığı (serbest sikke basımına izin verilmeyen) serbest para rejimlerinde paranın yükselen değerini kredi olarak kabul etmek şu nedenle olanaksızdır: Çünkü öbür sikkelerle mübadele edilmeye değer ve değeri kredi yoluyla saptanabilen standart bir para yoktur.
>
> "Hollanda para rejiminde 1873-75, Avusturya'da 1879-92, Hindistan'da 1893-99 döneminde standart değerde hiçbir para yoktu. Hollanda ve Avusturya gümüş guldenlerinin ve Hint parası Rupi'nin metal değerini aşan parasal değerleri, değerli başka hiç bir nesneden kaynaklanmayan, yani başlıbaşına özerk birer değerdiler. Bu değer, standart para cinsinden bir tarifeye dayanmıyordu ve elbette standart paraya olan talepten de kaynaklanıyor değildi. Ama sadece ve sadece bu sikkelere yasal ödeme aracı olarak yakıştırılan nitelikten ve sınırlı miktarda basılmış olmalarından ileri geliyordu. O zamana kadar para teorisinin, aşırı değerlenmiş paranın parasal bir kredi sayılması ve böyle bir paranın standart bir paraya göre ölçülmesi gerektiği düşüncesinden bir türlü kendini kurtaramaması bugün bile Avusturya parasının 1879'daki durumuna ilişkin bulanık görüşlerde su yüzüne vuruyor. Avusturya gümüş gulden sikkelerinin değer olarak serbest gümüş sikke basımının kalkmasından sonra kendi gümüş değerinin üstüne fırlaması halkı her şeyden önce şu yönden şaşırtmıştı: Gümüş guldenlerin gümüş içeriğini aşan parasal değerini, böyle metal bakımından daha zengin paralar arasından

görmek mümkün değildi. O zaman halk, gümüş guldenin değeri, sadece kağıt parayla ilintisinden dolayı kendi kağıt değeri üzerinde tutuluyor gibi garip bir açıklama tarzı buldu (bak. *Das Geld*, s. 382)".

Avusturya para rejimindekine benzer olaylara Hindistan'da da raslıyoruz. O zaman kadarki serbest gümüş basımı 1893'de son buldu. Amaç, Rupi'nin rayiçini 16 peni'ye yükselmekti. Bu rayiç basım serbestliğinde yaklaşık 43,05 penilik gümüş fiyatına denk düşüyordu. Başka bir deyişle, bu fiyataki bir Rupi'nin içindeki gümüş, ergitilip satılacak olsa, Londra (Dünya) piyasasında 16 penilik değer buluyordu. Serbest sikke basımına son verilince sonuç şöyle oldu: Rupinin rayiçi 14 7/8 peni iken 16 peniye çıktı. Buna karşılık gümüş fiyatı, darphanelerin kapanmasından sonraki birkaç gün içinde 1 temmuzda 38'den 36 peniye düştü. Bunun ardından rupi rayiçi baş aşağı gitti. Oysa gümüş fiyatı 34 3/4 peni'ye yükseldi. Ve Amerika'nın gümüş alımını (ayda 4,5 milyon ons) durdurduğu 1 kasım 1893'e kadar bu fiyat dolaylarında sallanıp durdu. Bunu yeni bir düşüş izledi ve gümüş fiyatı 26.8.1897'de 23 3/4 peni ile en düşük düzeyine ulaştı. Öte yandan, Hint parasının değeri 1897 eylül başında beklenen 16 penilik değerine vardı, rupi'deki metalin değeri ise yaklaşık 8,87 peni tutuyordu.

Hint darphanelerinin özel sikke basımı yasaklandıktan beri Rupi'nin rayiçini onun külçe değerinin, hatta basım masrafları da dahil üzerinde tutması başarılı bir sonuçtu. 1896 ortalarından sonra gümüş fiyatı ile Rupi rayiçi arasındaki son bağıntı da kopuverdi ve bunların hareketleri arasındaki paralellik giderek zayıfladı, sonunda tamamıyle kayboldu [23], [24].

23 Dr. Anton Arnold, 1893 sonrası reformlar açısından hint para rejimi, s. 227.

24 Hindistan'a yaptığı geziden dönen bir dostum şöyle anlatıyordu: Hindistan'da pazarda gümüş takılar satan alan kimi Avrupa'lılara dikkat etmiş, Hintli esnaf onları aldatmadığını ispatlamak istercesine gümüş ziynetleri tartmayı ve ödemeyi bunların ağırlığına göre gümüş Rupi cinsinden yapmalarını öneriyormuş.. Avrupa'lılar buna pek sevinmişler ve takılara sadece gümüşün bedelini ödedikleri ve işçiliğini bedavaya geterdikleri için pek memnun kalmışlar. Onlar besbelli ki, Hint para yasası gereğince metalin bedelinin dışında hemen hemen yüzde yüz fazla bir bedel

Para kuramcıları hep şu sorudan yakınıp dururlar: Sikke basımı kaldırılacak olsa değer standardı ya da ölçeği ne olacak?[25] Besbelli ki bu ölçek gümüş olmayacak (altın sikkeler kaldırılınca bu ölçek altın da olmıyacak). Paranın rayiçi ve metalin fiyatı birbirinden çok farklı yolları izlerler.

Ayrıca nicelik teorisi, *Tooke*'un göstermiş olduğu üzere, haklı olarak artık tutarlı sayılamaz. Üstelik, bir yanda külçe miktarı, öte yanda metalar miktarı arasında bir ilişki kurmak olanaksızdır. *X* kilo altın ya da gümüş, hatta kağıt ile *A* milyon çizme, *B* milyon kundura cilâsı kutusu, *C* ton buğday ve *D* hektolitre bira v.b. arasında ne gibi bir ilişki kurulabilir? Para ile metalar arasında karşılıklı bağıntı kurmak ortak bir ilişkiyi, yani değer ilişkisini bir varsayım olarak kabul etmek demektir ki aslında açıklanması gereken sorun da budur.

Nedir ki devletin gücünü yanına almak da yetmiyor. Üzüm, çizme, ayakkabı cilâ kutusu v.b. ne oranla devlet, bir kağıt parçasına ya da bir gram gümüşe niçin birkaç metelik daha fazla satın alma gücü tanısın? İlkin bu sorudaki gizemi açıklamak lâzım. Üstelik bu ve benzeri girişimlerde batağa saplanan da hep devlet oluyor. Rupi'nin değerini 16 peni'ye yükseltme kararlılığı Hint hükümetinin hiç de işine gelmezdi. Rupi'nin de böyle bir derdi yoktu [26]. Hükümetin bu işteki ilk başarısı, rupinin rayiçini ilkin

ödediklerinin farkında değillerdi. Ekonomik bilgisizliği adına ödenen bu para cezası yerindedir, ama ne yazık ki bu cezayı daha genelde yaymanın olanağı yoktur.

25 "Yeni bankalar sisteminin kurulmasından beri —burada, 1793'de İngiltere'de sikke veya külçe halinde nakit ödemenin kalkışı ve banknotlar için yasal zorunlu rayicin uygulanması kast ediliyor— altının aslında değer standardı veya ölçeği olarak rolünü sürdürüp sürdürmediği ve bizim, İngiltere Bankası ya da başka ülke bankalarının dolaşım aracından başka fiyat ölçeğimiz olup olmadığı kuşku götürür. Bu dolaşım aracının relatif değerindeki varyasyonlar, onun muhtemel aşırı miktarları düzeyinde belirsiz sayılabilir". Bak: *Report from the select Committee appointed to inquire into the cause of the high price of Gold Bullion* (London 1810), s. 16. Buradaki sorun, raporda kesin bir sonuca bağlanmadan öylece bırakılmaktadır.

26 Lord Towler başkanlığında toplanan 1898 tarihli Hint Para Komisyonu önünde Lindsay şu doğru saptamada bulunuyor: "Bugünkü para sistemi açısından Rupi, yasal (zorunlu) bir rayice bağlı ve

tamamiyle hesaplanamaz hale getirmesi oldu. Çünkü gümüşün fiyatı onu artık ilgilendirmiyordu. Avusturya hükümeti açısından ise gümüş gulden'in aşırı değer kazanması tamamiyle bir sürpriz olmuştu. Her şey daha sabaha kalmadan olup bitmiş, müdahale edilecek hiçbir durum kalmamıştı. Kuramcıların kafasını karıştıran şey [27], görünüme bakılırsa, paranın bir değer ölçeği ya da bir değer standardı olma özelliğini yitirmemiş olmasıdır. Doğal olarak bütün metalar eskisi gibi yine altın cinsinden ifade edilmekte, yani ölçeklendirilmektedir. Para önceki gibi yine değer ölçeğidir. Ama bu ölçeğin değerinin büyüklüğü veya küçüklüğü artık onun içindeki metanın değeriyle, altının ya da gümüşün veya

• konvertibl- olmayan bir çeşit metal paradan başka bir şey değildir ve bu yüzden konvertibl- olmayan kağıt paralar için gerekli tüm yasalara bağlıdır". Bu yasalar Lindsay'e göre aslında Ricardo tarafından ortaya konulmuştur (M.Bothe'nin *Die Indische Waehrungsreform*, s. 48'de yaptığı alıntıdan aktarma).

27 Bothe'deki (1893 sonrası Hint Para Reformu, Cotto 1904, s. 48) şu sorulama oyunu çok karakteristiktir: "26.6.1893'den sonra Hindistan'daki para ölçeği neydi?" Rupi'nin altın değeri, içindeki saf gümüş miktarının altın cinsinden değerini aşar aşmaz gümüşün artık değer ölçeği olmaktan çıkması... bellidir. Rupi acaba Hindistan'da, prof. Lexis'in "kağıt para" (Devlet Bilimleri Elsözlüğü) makalesinde belirttiği anlamda bir değer ölçeği oldu mu? Başka bir deyişle, konvertibl-olmayan, ama devlet rayicini taşıyan kağıtlar, bağımsız bir para haline, yani yasal ödeme gücü onlara yasal ödeme aracı niteliğini tanıdı, metalara karşı değerlerini korudu diye, bir değer ölçeği haline gelebilirler mi? Ya da altın, Hindistan'da özel darphaneler kapandıktan sonra değer ölçeği miydi? Rupi'nin değer ölçüsü olma özelliği vardı dersek, bu, soyut bir şey de değer ölçeği olabilir demektir. Çünkü 26.6.1893'den sonra, Rupi'nin değeri, artık metalindeki kullanım değeri (!) ile ölçülmüyor —bu değer sürekli dalgalanmalara karşı belli bir altsınır rolünü oynuyordu-- tam tersine, metalden bağımsız olarak Rupi'nin ne işe yarayacağı hükmüne bağlı bulunuyordu. John Lubbocks aynı görüştedir: "Darphanelerin kapanmasından sonra, exchange (mübadele, kambiyo-y.ö.) değer ölçeği haline geldi ki, bu pek kesinlikle söylenemese bile (!), bir soyutlamanın değer ölçeği haline gelmesi demektir." Bu kadar basit. Prof. Lexis'in otoritesine somut saygısı, yazarı, Lexis'i o enfes soyutlamaya iten kuramsal "soyutlama"sındaki eksikleri eleştirmekten alıkoyuyor. Değer kavramı nerede eksikse oraya "güvenme" sözcüğünü tıkıştırıyor. Ayrıca Arnold'un Lexis'e karşı polemiği için bak. a.g.e. s. 241

kağıdın değeriyle belirlenmemektedir. Bu "değer" aslında dolaşımdaki metaların (dolaşım hızının sabit kalması koşuluyla) toplam değeriyle belirlenmektedir. Gerçeklikteki ölçek paranın kendisi değildir. Tam tersine, paranın "değer"i, *dolaşımın içinde toplumsal olarak* (toplumun kendini yeniden-üretmesi için- *y.ö.*) gereken değer dediğim şeyle belirlidir ki, paranın ödeme işlevini de dikkate alacak olursak —şimdiye kadar basitlik olsun diye bundan söz etmedik, ama ilerde buna yeniden döneceğiz— bu toplumsal gerekli değer şu formül ile verilir:

(*Metaların Toplam Değeri)* + (Vadesi gelen ödemeler) *eksi* (Paranın Dolaşım Hızı)

(birbirini karşılayan ödemeler) *eksi* (aynı para biriminin yer yer kâh dolaşım aracı kâh ödeme aracı olarak yaptığı ciroların sayısı).

Bu, elbetteki büyüklüğü önceden hesaplanamayan bir ölçektir. Bu sorunu çözecek durumdaki biricik aritmetikçi toplumun kendisidir. Bu büyüklük değişkendir ve paranın rayiçi de bununla birlikte değişir. Hint Rupi'sinin 1893-97 arası uğradığı rayiç değişmeleri ve yine Avusturya parasında görülen dalgalanmalar bu önermenin doğruluğunu açıkça gösteriyor.

Değer ölçeği olarak yine paranın metal (gümüş, altın) değeri uygulanacak olursa bütün bu dalgalanmalar saf dışı edilmiş olur ki bunun için de, gösterdiğimiz gibi, kağıt paranın ya da maddesel değeri düşük paranın dolaşımdan kaldırılmasına gerek yoktur. Dolaşımın en düşük düzeye indirilmesi yeter ve bu minimal düzeyi aşan dalgalanmalar maddesel değeri yüksek paranın dolaşımına katılmasıyla önlenir.

Basımına son verilmiş sikkelere ya da hint ve benzeri paralara dendiği gibi, altın kenarlı, yani *gold marginal* gümüş sikkelere dayalı para rejimlerinin ilginç tarihini, "metalistik" kuram çerçevesinde açıklamanın olanağı yok. Marksist para kuramı ışığında incelediğimizde tarihleri de tüm esrarını yitiriyor. Buna rağmen metalistik kuramın —ki *Marx*'ın kuramını es geçiyor ve onu metalistik ile karıştırıyor— birçok kusurlarını saptadığı halde *Knapp*, yukarki fenomenleri açıklayıcı hiç bir ekonomik anlatım getirmiyor, sadece para tiplerinin incelikli bir sınıflandırımıyla yetiniyor. Üstelik bunların nasıl doğup nasıl geliştiğine hiç kafa yormadan.. *Knapp*'ın eserinde, terminolojiye aşırı özen göstermek suretiyle, ama paranın değerinin ekonomideki te-

melini ve satın-alma gücünü tamamıyle göz ardı eden özgül bir hukuksal analiz söz konusudur. *Knapp* böylece para teorisinde Linné rolünü oynuyor, bu teorinin *Darwin*'i ise Marx'tır. Ve Linné bu alanda onun çok gerisinde kalıyor.

Knapp bilinen bir teorinin en tutarlı izleyicisidir. Bu, kağıt para olayını, özellikle devletin rayiçine sahip kağıt para miktarının etkisini açıklayamadığı için, bunu kısaca kağıt para miktarının metal para miktarı, dolayısıyla dolaşım üzerine etkisine (metal artı banknot ve devletin kağıt paraları) bağlayan bir teoridir ve sadece nicel ilişkiyi göz önüne alıp gerek paranın gerekse metaların değerini belirleyen faktörü görmemezlikten gelmektedir. Teorinin yanılgısı kağıt para ekonomisindeki, özellikle sikke cinsinden ödemelerin 1797'den bu yana kaldırılmasından sonraki deneyimlerinden ileri geliyor.

> "Anlaşmazlığın ardındaki tarihsel neden kağıt paranın 18. yüzyıl tarihidir: Law's Bank'ın uğradığı fiyasko, ayrıca Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürge banknotlarının değer rakamlarının yükselmesiyle birlikte 18. yüzyıl ortalarına kadar boyuna değer yitirmesi ve ardından içsavaş sırasında Amerikan merkezî hükümetince yasallaştırılan kağıt paralar (Continent Bills) ve sonunda çok daha büyük çapta piyasaya giren fransız assignat'ları [d]" [28].

Ricardo'nun keskin zekâsı da kurtulamadı bu yanlış sonuçlandırmalardan. Ve amprik izlenimlerin soyutlamacı düşünceye yaptığı güçlü etkiler açısından bu durum psikolojik yönüyle ilginçtir. Çünkü her fırsatta fiyatları —arz ve talep gibi— etkileyen nicel ilişkilerden yola çıkıp bu tür ilişkilerin ardındaki nedenlerin ve belirleyicinin, yani değerin peşinde olan *Ricardo*'nun ta kendisidir. Ama iş para sorununa gelince önceden keşfettiği değer kavramını bir yana bırakıyor. Diyor ki:

> "Bu ülkelerden birinde bir altın madeni keşfedilecek olsa, o ülkenin parası, dolaşıma gören soylu metallerin miktarındaki artış sonucu değerinden yitirecektir ve dolayısıyla değeri artık öbür ülke paralarının değeri kadar olmayacaktır".

Burada altın değerini düşüren şey niceliktir ve altın sadece,

d Fransız Devrimi döneminin hazine "kaime"si -*y.ö.*

28 Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, *MEW* 13, s. 143

bir dolaşım aracı olarak kabul edilmektedir ki bundan doğal olarak, bütün altın miktarının doğrudan dolaşıma girdiği sonucu çıkıyor. Ve ağır basan faktör yalnızca nicelik olduğundan altın hemencecik banknota eşitlenebilmektedir. Gerçi Ricardo banknotu ilkin konvertible varsayıyor. Ama sonradan o zamanki İngiliz para rejiminin koşullarında, banknotların devletin zorunlu rayiçe bağladığı kağıt paraya benzediğini söylemek istiyor. Ve o zaman şunları ileri sürüyor:

> "Bir ülkede maden keşfedilecek yerde İngiltere Bankası gibi bir banka kurulup dolaşım aracı olarak banknotlar çıkaracak olsa, bu notların büyük bir bölümü dolaşıma girer girmez, dolaşım aracı miktarında büyük bir artış olacak ve madenin keşfinin doğurduğu sonuçların aynısı ortaya çıkacaktır".

Burada İngiltere Bankasının ve altın madeni keşfinin yarattığı etkiler eşit tutulmaktadır, çünkü her ikisi de dolaşım araçlarını artırıyor [29].

Böyle bir eşitleme ne metal paranın yasalarını ne de banknotların dolaşım yasalarını doğru olarak anlamaya fırsat tanıyor. *Knapp* ise yukarda sözünü ettiğimiz son gelişmelerin adamakıllı etkisi altındadır, yani stabil "kağıt paralar" ve gümüş paranın kendi metal değerinden farklılaşıp kurtulması olayı. Farklılaşma hem gümüş para (metal para) hem kağıt para için ortak bir karakteristik.. Ama kağıt paranın değeri, onu çıkaran devlet tarafından belirlenmiş gibi gözüküyor. Ama bu anlamda gümüş, sikkenin serbest basımı kalktıktan sonra kağıtla aynı duruma gelmiş bulunuyor. Böyle olunca, kağıt paranın —metal para, yani kısaca para gibi— devletin bir yaratığı olduğu yanılsaması doğuyor. Ve sonunda, paranın ekonomik kuramla hiç ilgisi olmayan devlet-yorumlu teorisi sahneye çıkıyor. *Marx* bu yanılsamanın dayandığı devlet-yorumlu teoriyi şöyle eleştirir:

> "Kağıt parayı zorunlu bir rayiçe bağlayarak çıkaran devlet işe karışır karışmaz... ekonomi yasalarını kapı dışarı etmiş oluyor. Sikkeye fiyat yakıştırmakla belli ağırlıkta bir altına sadece isim takmış olan ve sikkeyi basarken altının üzerine sadece damgasını vuran devlet, elindeki damganın büyüsüyle kağıdı altına dönüştürmüş oluyor (bak sondaki *EK* bölümü). Ama kağıt pa-

29 D. Ricardo, The High Price of Bullion (The Works of D. Ricardo. Mc Culloch Yayınevi, London 1888, s. 264).

ranın rayiçi yasal veya zorunlu bir rayiç olduğundan devletin onu dolaşıma istediği miktarda sokuşturmasına kimse engel olamaz. Devlet bunların üstüne ister 1 sterlin, ya da 5 sterlin basar, ister 20. Bir kez dolaşıma giren kağıtları bu süreçten dışarı atmak olanaksızdır, çünkü bunu hem sınırdaki çakılı kazıklar engeller hem de bunlar dolaşımın dışında, kullanım-değeri olsun mübadele değeri olsun, bütün değerlerini yitirirler. Onların işlevlerini ellerinden alacak olduğumuzda beş para etmez paçavralara dönüşürler. İşte devletin gücü de bu yüzden sadece bir uydurmadır. Devlet istediği kadar kağıt parayı istediği isim ve işaretlerle donatarak dolaşımın içine sokabilir, ama denetimi de bu mekanik işlemle sona erer. (Ve *Knapp*'ın teorisi de aynı, yani mekaniğin sona erip ekonominin başladığı yerde sona eriyor- R.H.). Kendini dolaşımın içine kaptırınca değer işareti ya da kağıt para artık dolaşımın kendi doğasına özgü yasalara bağımlı hale gelirler"[30].

O bakımdan konuyu kavramaktaki güçlükler, paranın çeşitli işlevlerini paranın farklı türleriyle veya tipleriyle (devletin kağıt parası, parasal kredi) karıştırmaktan ileri geliyor. Devlet kağıt parasının yasalarını para dolaşımının ve özellikle banknot (parasal kredi) dolaşımının yasalarıyla karıştırmak, *nicelik teorisi*'nin, içine Ricardo'nun da bulaştığı bir yanılgısı ise, bugün bunun tersi oluyor. Nicelik teorisi, haklı olarak çürütülmüş sayıldığı halde, niceliğin para rayiçini etkilediğini kabullenmeye karşı bir isteksizlik var. Oysa kağıt para ve "düşük değerli" paralar için söz konusu olduğu gibi, bu etkinin gerçekten de belirleyici bir rolü vardır. Bütün açıklama tarzlarına başvuruluyor ve toplumsal açıdan belirleyici faktörün rolü hesaba katılmadığı için de öznel açıklamalardan medet umuluyor. Ve devlet parasının değerini şu ya da bu kredi takdirine indirgemeye çalışılıyor. Ama öte yandan metal paranın kendi yapısındaki maddesel değere bağlı kalınmak istenince *Knapp*'ın teorisini izlemek de mümkün olmuyor. Çünkü bu teori ekonomik içerikli tüm gerekçeleri dışlıyor. Sonuç olarak paranın aşırı değerlenmesi açısından doyurucu bir açıklamaya varılamıyor. *Ricardo* paranın değerindeki tüm değişmeleri para miktarındaki değişmelerin sonucu saymaktadır. Bu teoriye göre, paranın değer değiştirmesi sık sık rastlanan bir olaydır, yani para

30 Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, *MEW 13*, s. 98.

miktarının çoğalıp azalmasına göre değeri de alçalıp yükselir. Daha doğrusu bütün paralarda böyle sürekli değer kazanımı ya da kaybı olur. Kısacası *Ricardo* için paranın değer kazanımı ya da değerinin aşırılaşması sorun değildir ve der ki:

> "Kağıt paranın kendi yapısında hiçbir değeri olmasa bile, miktarını sınırlı tutarsak onun mübadele değeri aynı işareti taşıyan metal paranın değerine ya da paradaki metalin değerine eşitlenecektir. Yine aynı ilke gereğince, yani paranın miktarını sınırlı tutma koşuluyla, düşük değerli metal paralar, bunların ağırlık ve içerikleri sanki yapılarındaki metalin değeriyle değil de, yasalarla belirlenmiş oldukları zamanki değerleriyle dolaşıp duracaklardır. O bakımdan İngiliz parasının tarihine bakarsak, metal paramızın hiçbir zaman kalıplaştırıldığı ölçüde değer yitirmediğini görüyoruz. Bunun nedeni para miktarının, paranın içindeki metal değerinin azaltılması oranında artırılmamış olmasındadır." (D. Ricardo, *Principles*.. XXVII, s. 238).

Ricardo'nun yanılgısı, özel sikke basımının kalkmasından sonraki sisteme özgü yasaları serbest basım sistemine olduğu gibi uygulamasıdır. Alman para kuramcıları da, çoğunlukla bu iki para sistemini birbirine karıştırırlar, ama ters yönde ve nicelik teorisine karşı vicdanları bu yüzden rahat değildir. Banknotların dolaşımı sorununda durup durup yine nicelik teorisinin eski kavramlarına saplanırlar, ama iş basımı yasak sikkeler sistemi sorununa gelince nicelikçi açıklamaları red ederler.

Buna karşılık *Fullarton*'da basımı kaldırılmış sikkeler sorununu doğru olarak ortaya koyan ilginç söylemlere rastlıyoruz: *Fullarton*, komşularıyla hiç bir ticarî ilişkide bulunmayan ve yeni sikke bastırmak için tesisleri olmayan, ama yurt içindeki ticarî işlemleri düşük değerli eski sikkelerin dolaşımıyla yürüten bir ulus düşünüyor. Ve dolaşımdaki paranın, yüksek alım gücüne sadece miktarının sınırlı tutulmasıyla ulaştığını kabul ediyor. Bu ulus, soylu metallerin (altın-gümüş) geniş çapta lüks ve süs eşyası için harcıyor ve soylu metal ihtiyacını karşıladığı bir maden ülkesine her yıl yarım milyon sterlin tutarında sanayi ürünü ihraç ediyor. Ancak maden işletme yöntemlerinin genişletilmesi ya da daha verimli yeni ocakların açılması sonucu, maden ülkesindeki altın ve gümüş üretim harcamaları yarıya iniyor, buna karşılık üretim iki katına çıkarılıyor. Sonunda bu soylu metallerin kendi

ülkesindeki fiyatları düşecektir. Ama söz konusu ulusun tüccarları ihraç edilen aynı miktar mala karşılık, bu kez soylu metallerden yarım milyon değil, bir milyon Sterlin tutarında ithal edeceklerdir. Bunun sonucu ne oluyor? Bu koşullar altında, aynı dayanıklılıktaki başka herhangi bir metanın arz fazlasından doğan etkiden farklı bir sonuç ya da etki doğmayacaktır. Altın ve gümüşün önceki yıl içindeki lüks amaçlı tüketimi yarım milyonluk ithalatla tamamıyla karşılanmış olduğundan, metal fiyatları yeniden düşüp de yeni bir talep ortaya çıkıncaya kadar, yeni bir metal alımı gerçekleşmeyecektir. Böyle olunca, yeniden ithal edilecek metallerin fiyatları, maden ülkesindeki düşük rayiç üzerinden, tüccarın hızlı veya yavaş alımlarına bağlı olarak, hızlı veya yavaş şekilde düşmek zorunda kalacaktır. Ancak bu süre içinde (metallerin fiyatları rekabet sonucu üretim maliyetleri düzeyine ininceye kadar) altın ve gümüş dışındaki tüm öteki metaların fiyatları, ülkenin kendi parası cinsinden, hiç kımıldamayacaktır. Ve üretilen metal fazlasından bir bölümü bile, altın ve gümüşten o kadar kârlı çıkmayan üçüncü bir ülkeyle mübadelede kullanılmadığı sürece, ithalatçı ulusun bu soylu metal alımından ve bu yolda zenginleşmesinden hiçbir yararı olmayacak, sadece altın ve gümüşü evcil amaçlarla daha geniş ölçüde kullanmış olmakla kalacaktır. (31)

Burada da, Avusturya gümüş Gulden'inde rastladığımız şekliyle paranın aşırı değerlenmesi söz konusudur. Bir farkla ki *Fullarton* nicel büyüklüklerin dolaşımdaki toplumsal minimum tarafından belirlendiğini gösterememektedir.

Fullarton daha sonra, bugünkü deyimle, serbest sikke sisteminin tüm farklı koşullarını irdeliyor:

> "Şimdi ticarî ilişkileri daha ileri, para sistemi daha gelişmiş, yani dolaşımda metal değeri *tam* olan standart ağırlıklı ve içerikli sikkelerin dolaştığı bir ülkede aynı koşulların nasıl bir sonuç doğurduklarını düşünelim. Metal ticareti kısıtlanmış olmasın ve tüm standart külçeleri sikke yapmaya hazır bir darphanesi bulunsun. Bu koşullarda maden arzının iki katına çıkarılmasının sonuçları bambaşka olacaktır. Önce külçelerin piyasa fiyatında yükselme olmaz, çünkü altının, aynı kalite altından yapılan sik-

31 J.Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 1845, s. 59.

keden fiyatı hiç bir zaman olmaz, çünkü altının, aynı kalite altından yapılan sikkedeki fiyatı hiçbir zaman oynamaz. İkisi birden ya yükselir ya da düşer, ama farklılık olmaz. O nedenle altın külçelerin ithalat artışı sonunda piyasada ne beklenmedik bir *arz* olabilir ne de hiç değilse başlarda eşya olarak tüketimi arttıracak bir gerekçe. Piyasa ithalatın o döneme kadar tüketime yeten bölümünü kaldıracak, geri kalan ise sikke yapılmak üzere darphaneye gönderilecek ve ithalatçıya korkunç bir servet bırakacaktır, ki bunlar kendi ellerine geçen fırsatlar ölçüsünde, gerek piyasadaki üretken yatırımlar gerekse yaşamın zevklerini doyuran nesnelerin alanında birer rakip haline geleceklerdir. Ama bu tür lüks eşyaların arzı daima sınırlı kaldığından ve dolaşımdaki sikkelerin bolluğuyla da artırılamadığından, bunun kaçınılmaz sonucu ilkin şu olacaktır: Önce *faiz oranları* düşecek, sonra fiyatları ve faiz getiren tüm değerli kağıtların fiyatları artacak ve sonunda tüm meta fiyatlarında genelleşen sürekli bir artış ... ve bu artış, fiyatlar sikkelerin azalan üretim harcamalarını karşılayan bir düzeye ulaşıncaya kadar sürecektir. Kısacası faiz oranı üzerindeki baskının sona erdiği, yeni sikke stoklarının eskisi içinde eridiği, birden zenginleşme hayalinin yıkıldığı zaman... Ve geride, alımlarda ve satımlarda ödenmek zorunda olan sikkeler yığınından başka bir şey kalmayacaktır" [32].

Ancak paranın aşırı değer kazanmasında başka bir karakteristik daha var, yani aşırılaşmanin devletin hiçbir müdahalesi olmadan otomatik olarak meydana gelmesi. A.B.D.'de 1907 sonbaharındaki son kredi bunalımı sırasında para birdenbire *prim* (acyo -*y.ö*) yapmaya başladı. Bu sadece altın para için değil, yasal tüm ödeme araçları, altın ve gümüş sikkeler, devletin kağıt parası ve banknotları için de söz konusuydu. Acyo ilkin yüzde 5 düzeyin- deydi. "Frankfurter Zeitung" gazetesinin NewYork muhabiri olayı 21.10.1907 günü şöyle aktarıyordu:

"Amerikan ticaret merkezlerinin çoğunda nakit ödemeleri tamamiyle durduruldu, bunun üzerine özel para belgeleri (sertifikalar) kullanılıyor. Bazı yerlerde ödemeler kısmen bunlarla kısmen de nakit olarak yapılıyor. Kimi yerlerde de nakit aslında sadece bozuk para olarak dolaşım yapıyor. 77 Amerikan ken-

32 Fullarton, *a.g.e.* s. 59.

tinde piyasaya *acil durum parası* sürüldü ki bunlar ya clearing house sertifikaları ya da özel durum için düzenlenmiş banka çekleri şeklinde, ama birinciler daha çok geçiyor. Bunalım patlak vermeden önce, Clearing House kuruluşları belki sadece bir düzine Amerikan kentinde varken şimdi bunlar yüz kente birden yayıldılar. Bunalım New York'ta patlak verir vermez buralardaki para kurumları tehlike karşısında hemen ortak savunmaya geçtiler. Clearing sertifikalarının sadece büyük meblağlar için düzenlendiği New York'taki pratikten yola çıkarak bu clearing kuruluşları şimdi 1,2,5 ve 10 dolarlık genel kullanım amaçlı "acil durum" parasını ortaya çıkardılar. Clearing kuruluşmarı çevresinde bu para markaları rahatça dolaşıp duruyor. İşçiler bunları ücret yerine, tüccarlar da meta karşılığı v.b. kabul ediyorlar. Elden ele dolaşan bu markaların nakit paraya göre, olsa bile pek az prim kaybı var. New York'ta nakit para sıkıntısının ne kadar yoğun olduğu, güçlü Standard Oil Cornpany'nin bile işçi ücretlerini tasdikli çeklerle ödemesinden anlaşılıyor. Nedir ki acil durum paraları hükümetle olan işlemlerde geçmiyor. Kamu acenta ve kasaları resmî rayiçli parada diretiyorlar ve nakit parayı böylece topluyorlar. Nakit para üzerindeki primin başlıca nedeni de bu... Amerikan Şeker Rafinerileri Şirketi son günlerde yeteri kadar nakit bulamayınca, şekerleri gümrükten çekebilmek için bazı kuruluşlarını birkaç gün tatil etti".

Bu olayın karakteristik yanı, dolaşımda mevcut para miktarının ticarî ihtiyaçları karşılamaya yeterli olamamasındadır. Kredi bunalımı büyük çapta nakit ödeme zorunluğu yaratmıştı. Çünkü ödemelerin parasal kredilerle (çekler, ciro işlemleri) denkleştirilmesinde tıkanmalar olmuş, nakit para açlığı baş göstermişti. Ama dolaşımın daha çok nakit paraya ihtiyaç gösterdiği sırada nakitler de dolaşımdan çekilmiş, rezerv olarak hazineye devrediliyordu [33]. Ortadan kaybolan paranın yerine yenisini koymak için, Clearing sertifikalarına başvuruldu ki bun-

33 Amerikan Hazine Sekreteri (Bakanı) Cortelyon, 1908 Ocak ortalarında Kongre'ye sunulan bir raporda, Knickerbocker Trust Co.nun, ödemeyi durdurmasından sonra kamuoyunda yeniden güven kazanıncaya kadar geçen süre içinde halkın elinde tutttuğu nakit paraları yaklaşık 296 milyon dolar tahmin ediliyordu. Bu sayı A.B.D. de dolaşan toplam paranın yaklaşık onda biriydi.

lar aslında Clearing işi yapan bankaların ortak garantisi altında çıkarılmış banknotlardı. Banknot emisyonunu sınırlandırma yasası çiğnenmiş ya da hiç değilse, benzer durumlarda İngiltere'de *Peel* yasalarının (1819) rafa kaldırılması gibilerden "preter legem" gözardı edilmişti. Ancak bu parasal kredinin yasal bir ödeme gücü yoktu. Ve nakit para yetmiyordu. böylece bu para kendi değerini aştı ve uzun süre öyle (yani acyo veya prim yaparak) kaldı, ta ki Avrupa'dan alınan altınlar, kredi koşullarını normalleştirinceye ve bunalımın ardından dolaşımda meydana gelen korkunç sıkışıklık (nakit açlığı) giderilip nakit akışkanlığı sağlanıncaya kadar.. Nakit üzerindeki acyo'nun düzeyi değişkendi ve dolaşımdaki toplumsal değere bağlıydı. Karakteristik olan şey acyo'nun kağıt ve metal paralar için de eşit olmasıydı ki bu da, acyo'nun altının değerindeki bir artışla hiç ilgisinin olmadığını açıkça ispatlıyordu.

Yasal rayiçli kağıt para emisyonu bilindiği üzere, devletin elinde başka araçlar olmadığı için yapamadığı ödemeleri yapabilmek amacıyla sık sık kullandığı bir araçtır. Kağıt para ilkin metal değeri tam olan metal parayı dolaşımın dışına itmiştir ki bu, örneğin savaş harcamalarını karşılamak için yurtdışına akıp gidiyordu [34]. Kağıt paralar yeniden basılageldikçe değer yi-

34 Bu olay, kötü para iyi parayı dolaşımın dışına kovar, diyen eski bir yasayı yansıtıyor. Bu konuda Macauley şöyle yazıyor: "İyi para ile kötü para, dolaşıma birlikte girdiklerinde kötünün iyiyi kovaladığı gerçeğine parmak basan yazar Aristofanes'tir. Hemşerilerinin hafif sikkeleri neden tercih ettiğine gelince, o, bunun önemli işleri yürütmek için, halkın Cleon ve Hiperbolus gibi kimseleri görevlendirmekteki zevksizliğinden kaynaklandığına inanıyordu. Bu kişilerin uyguladığı ulusal ekonomi başarılı olamayınca Aristofanes şu nefis dizelerle konuşur (Kurbağalar adlı ünü eserinden):

Bazen öyle benziyor ki devletin hali
Adı üstünde bakır denen altın sahtesi
Soylu ve kibar hemşerileriyle bizim
Sanki şu eski sikkelerin vebali?
Oysa ne sahteydi ne de kalp, sağlamdı eskileri
Damgası has, nefesiyle çın çınlardı
Her yerde ve Helen oğullarınca saygıya lâyık
Sanırım en doğru dürüstüydü tüm sikkelerin
İstemez, size bu bakır hurdalar lâyık:

timine uğradılar. Nicelik teorisi, sikke basımı yasaklanmış para sistemleri için tutarlıdır, çünkü bu teori 18. yüzyıl sonunda Amerikan, Fransız ve İngiliz paralarının çürümeye yüz tutmasından edinilen deneyimleri de genelleştirerek ortaya konuldu. Bu durumlarda enflasyondan, dolaşımın taşmasından ve (özel koşullarda) dolaşım araçlarının eksikliğinden söz edilebilir. Buna karşılık sikke basımının serbestisinde, dolaşımındaki minimum yasal kağıt para hacmıyla aşılmış olsa bile, enflasyon olanağı yoktur. Konvertibl olan parasal kredi, fuzulî miktarlara ulaştığı zaman çıkış noktasına geri döner. Aynı şey altın para için de doğrudur ve bankanın mahzenlerinde altın hazinesi olarak saklanır.

Genel bir *eşdeğer* olarak altın, değer ve servet birikiminin hem genel geçerli hem de daima arzulanan biçimidir. Resmî rayiçli kağıt parayı saklamanın anlamı yoktur, çünkü bu sadece ülkedeki yerel dolaşım içinde bir değer olarak ortaya çıkar. Altın ise uluslararası paradır ve bütün harcamalar bir rezerv oluşturur. O bakımdan altın biriktirmek daima akılcı bir iştir. Altın dolaşımının dışında kendi başına bir değer taşıyıcısı olduğu halde, kağıt paranın sadece dolaşımının içinde bir rayiçi, mübadele oranı vardır.

Kağıt paranın fuzulî ölçüde piyasaya çıkarılması temsil ettiği metale oranla değerinin azalmasına yansır. Ama belli bir andaki kağıt para hacmi dolaşımın gerektirdiği hacimden ne fazla ne de eksik olabilir. Diyelim ki dolaşımda 1 milyon Gulden'e gerek var, ama devlet harcamaları nedeniyle dolaşıma 2 milyon sürüldü ve sonunda nominal fiyatlarda bu 2 milyonu emecek şekilde yüzde 100 artış oldu. Paranın değeri, dolaşıma aşırı ölçüde girmiş olmasından dolayı düşmüş, ama bir kez girmiş olduğu için de artık emilmeye başlamıştır. O nedenle dolaşımın dışına kendiliğinden

---

Dün. daha dün çıktılar ortaya
Yoz mu yoz kalıplarıyla
Tanıdığımız tüm hemşeriler gibi doğuştan soylu
Ve akıllı beyler. kibar. sevecen, dürüst, âdil ve iyiliksever
Ve severken güreşi, türküleri ve sanatı
Rezil edip bunları düzenbazlara güvenmek
Sonradan görmeler, suratı bakır kaplı köleler
Ve sonunda beğendiğiniz bunlar mı, beyler!"

çıkamaz. Paraların toplam miktarı, metaların toplamı sabit kalmak üzere, ancak onları devletin yok etmesi halinde azaltılabilir ki böylece geri kalan para miktarının rayiçi göreceli olarak yükselir.

Devlet açısından bu durum, vaktiyle bu paraları piyasaya sürerken elde ettiği kazanca eşit bir kayıp demektir. Burada önemli olan şey, sikke basımı yasağı ve dolaşım araçlarının değersiz ya da düşük değerli olması halinde, bütün para toplamının dolaşımda kalması zorunluğu, yani dolaşımdan dışarı kaçma olanaksızlığıdır. Çünkü dolaşıma sürülen miktar ne olursa olsun, paranın rayiçi dolaşıma giren metalar tarafından belirlenmektedir. Sikke basım yasağının olmadığı, yani serbest basım koşullarında durum farklıdır. Burada paranın dolaşıma girişi ihtiyaca göre olur ve para fazlası bir değer taşıyıcısı olarak bankalarda saklı tutulur. Nicelikçi teorinin benimsediği gibi, değer değişmelerinin, paranın dolaşımın içinde gereğinden fazla veya eksik (metal değeri tam para) bulunmasından kaynaklandığı tezi burada daha baştan olanaksız kılınmıştır.

Katıksız kağıt para rejiminde, dolaşım hızı veya süresinin sabit kaldığını varsayarsak, kağıt paranın temsil ettiği fiyatlar toplamı, metaların fiyatlarının toplamıyla doğru orantılı olarak ve çıkarılan kağıt para miktarıyla ters orantılı olarak değişiyor. Sikke basımı yasak olan rejimde ise dolaşım eğer değeri düşük bir metalle besleniyorsa, aynı yasa yine geçerlidir. Ancak bu son durumda metalin dünya piyasasındaki fiyatında metalin değer kaybının en alt sınırı göz önüne alınır. Sikke basımına devam edildiğinde sikke bu değerin altına düşemez. Ayrıca altın para rejiminde, serbest sikke, yani özel kişiler altınlarını darp ettirmeleri sözkonusu değil ise, sikkenin sikkeleşmemiş metale göre değerinin artması mümkündür [35]. Bütün bu durumlarda do-

35 Modern ekonomistlerin açıklamaları büyük bir sabırsızlıkla bekleniyor. 1890'lı yılların ortalarında, altın üretimi hızla artıp para arzının hızlandığı ve faiz oranlarının düştüğü sıralarda (Londra piyasasındaki iskonto yüzde 1'den azdı) İngiltere'de serbest sikke basımına son verme fikri gündemdeydi. Tooke de aynı sorunla ilgileniyordu. *Seignorage* (sikke damga vergisi)'ın getirilmesinin yarar ve etkileri konusundaki anlaşmazlık bu fikirlerin açılmasına fırsat verdi. Daha önceleri, Ricardo yüzde 5'lik bir vergiden yana olduğunu açıklamıştı: "Metal değeri düşük ya da damga vergisine

laşım aracı para markası, yani altın markası değil, değer markasıdır. Ama bu markalar bu değeri, kağıdın sadece altını temsil ettiği karma para rejiminde olduğu gibi, kağıdın değerini altından alması şeklinde böyle bir tek metanın değerinden elde etmiyor. Tersine olarak, bütün kağıt paraların toplamı paranın dolaşım hızı aynı kaldıkça, dolaşımdaki bütün metaların toplamı ile aynı değere sahiptir. Onların değeri dolaşımın tüm toplumsal sürecini yansıtıyor. Bu para miktarında, belli bir anda mübadele edilecek bütün metalar, ama bir tek toplam değer olarak rol oynuyor. Başka bir deyişle, para kitlesi ile toplumsal mübadele süreci, her ikisi de birbirlerine karşı birer bütün olarak yer alıyorlar.

Buraya kadarki söylemlerden anlaşılıyor ki, böyle bir salt kağıt para rejimi dolaşım araçlarına olan talebi sürekli olarak karşılayamaz. Kağıt paranın değeri dolaşmakta olan metaların

tâbi bir sikke, dolaşımdaki tüm para miktarı sınırlanmadığı sürece, elbette metal değeri tam bir sikke ile ya da miktar sınırlaması uygulandığı zamanki sikke ile.. aynı mübadele değerine sahip olamaz." Durumu açıklığa kavuşturmak için Tooke şu koşulları örnek gösteriyordu: "Bütün ülkedeki dolaşım, diyelim ki sadece altınla olsun ve toplam olarak şimdiki gibi aynı ağırlık ve aynı kalitedeki altından 20 milyon altın krallık parası tutsun. O zaman, öbür koşullar aynı kalmak şartıyla, metaların sikke sayısına oranı değişmeyecek ve beşbelli ki fiyatlarda değişme olmıyacaktır. Ve külçe altının fiyatı önceleri ons başına 3 sterling 17 şiling 10.5 peni ise, bu fiyat öbür koşullar aynı kaldığı sürece, yine aynı kalacaktır. Başka bir deyişle, 19/20 pound ağırlığındaki altın sikkenin fiyatı yine 46 sterling 14 şiling 6 peni olacaktır ve bu, piyasadaki sikkeleştirilmiş aynı kalitede 1 poundluk altını satın alabilecektir. Ama her sikkeden alıkonan (1/20 oranındaki-*y.ö.*) bu altın miktarı, bu kez başka bir sikke altını şeklinde basılıp dolaşıma sokulunca, bu 21 milyon sikkenin mübadele değeri de önceki 20 milyonun mübadele değerinden fazla olmıyacaktır. Bütün metalların fiyatı yüzde 5 oranında artacak ve bu arada, 4 sterling 1 şiling 6 penilik külçe altının fiyatı da artacaktır. Ya da şöyle diyelim: 46 sterling 14 şiling 5 penilik sikke sadece 19/20 pound ağırlığındaki sikkeleştirilmiş altınla satın alınabilecektir.

Dolaşım aracına ilişkin bütün akıl-yürütmelerin özü budur. Ve bunun, devletin gücü açısından uygulanması açıktır. Çünkü devlet salt metal paraya dayalı rejimde para basma tekeli sayesinde, sikkenin nominal değerini onun yapısındaki metal değerin üstüne çıkarmaktadır". Bak. *History of Prices*, I. s. 120.

değeri tarafından belirlendiğinden, ama metalar daima dalgalanmaya uğradığından paranın değeri de sürekli olarak dalgalanacaktır. Para sadece metaların değerleri için ölçü olarak kalmayacak, tersine olarak onun değeri de dolaşımdaki ihtiyaçlarca, yani dolaşım hızı aynı kalsa bile, metaların değerlerince ölçülecektir. Salt kağıt paranın uzun vadede olanağı yoktur, çünkü bu durumda dolaşım sürekli tıkanmalara uğrayacaktır.

Soyut olarak ele alırsak, katıksız kağıt para rejimindeki durum şöylece ortaya konabilir. Bir kapalı ticaret devleti düşünelim, öyle ki devletin zorunlu ya da yasal rayiçine bağımlı para, dolaşımının ihtiyaçlarına yetecek miktarda çıkarılmış olsun. Bu kağıt paraların toplam miktarı arttırılmasın. Dolaşımın gereksinmeleri bu kağıt para dışında, metal para rejiminde olduğu gibi, banknotlar v.b ile karşılansın. Kağıt para, bugün birçok banknot emisyon yasalarına benzer şekilde, bu banknotları karşılamaya hizmet etsin. Toplam kağıt para miktarının arttırılmaması parayı değer kaybından koruyacaktır. Ve kağıt para o zaman dolaşımındaki ilişkilere göre, bugün altının yaptığı şekilde davranıp bankalara akacak ya da dolaşımın hacmı daraldıkça özel kişilerin kasalarında istiflenecek, ama bu hacım genişledikçe de geri dönecektir. Dolaşımın içinde bu araçların ancak herhangi bir anda gerekli minimum miktarı kalacak, dolaşımdaki dalgalanmalar banknotların çoğalıp azalmasıyla örtülecek veya karşılanacaktır. Devletin kağıt parası böylece *stabil* (istikrarlı) bir değer taşıyacaktır. Ancak kredi yapısı çöker, bir para bunalımı patlak verirse, mevcut kağıt para hacmi durumuna göre yeterli olmayabilir ve kağıt para, ABD'deki son para bunalımında altının ve yeşil-banknotların yaptığı gibi prim yapabilir. Aslında böyle bir kağıt para rejimi olanaksızdır. Birincisi bu kağıt para sadece bir tek devletin sınırları içinde geçerli olacak ve uluslararası bilançoları denkleştirmek için değeri kendinde olan metal paraya ihtiyaç doğacaktı. Ve bu ihtiyaçları karşılamak için de yurt içinde dolaşan paranın değeri, ticarî bağları koparmamak için, uluslararası ödeme araçlarıyla aynı düzeyde tutulacaktı. Bu koşullar, örneğin Avusturya para sistemi ve politikasınca yerine getirildi. Bu durumda metali yurtiçi dolaşıma sokmanın gereği olmadığına işaret edelim. *Marx* para sistemiyle ilgili bu son gelişmeleri önceden sezmiş gibi şöyle diyor:

"Modern sanayinin bütün tarihi gösteriyor ki, metallere aslında ancak uluslararası ticareti, dengesi bozulduğu anda, o da ancak yerli üretim doğru dürüst örgütlenmiş olduğu zaman, dengelemek açısından gerek vardır. Ulusal denen bankaların nakit ödemeleri durdurması, yurtiçi piyasanın şimdilerde metal paraya gereksinme duyduğunu gösteriyor, üstelik bu çok anormal koşullarda başvurulacak biricik çaredir" [36].

Ama bu tip para, böyle bir devletin kağıt para miktarını arttırmayacağı yolunda hiçbir garanti söz konusu olamayacağı için pratikte gerçekleşemez. Sonuç olarak kendi yapısında değer (altın) taşıyan paraya, kullanılmaya daima hazır biçimiyle, bir servet saklama aracı olarak her zaman gerek vardır [37].

---

36 *Kapital III*, s. 533. Marx'ın para sorunlarına ilişkin kimi söylemlerinden edinilen izlenim şu ki, onun para teorisinden çıkan sonuçlar, onun zihninde, zamanın ampirik malzemesinden elde edilen ve üstesinden salt mantıkla gelinemeyen fikirlerle çatışma halindedir. Ama en son deneyimler, Marx'ın değer ve para teorisinden çıkarsanan sonuçları doğruluyor.

Marx, dolaşımda ancak altın miktarının gerektirdiği kadar kağıt para bulunabileceğini vurguluyor, ama modern para sistemini anlamak açısından şunu hatırlamak gerekir ki, altının değeri bir veri olduğundan, altının miktarı da dolaşımdaki toplumsal değer tarafından belirlenmektedir. Dolaşımdaki değer düşecek olursa altın da dolaşımın dışına doğru akar ve de tersine. Dolaşıma girmeyecek kağıt sertifakaların (markaların) değeri düşmüş olacağından kağıt para ya da yasal (özel basımı yasaklı) sikke rejiminde, dolaşımdan dışarıya ve içeriye akış olamaz. Burada belirleyici faktör olarak dolaşım değerine dönmek gerekir ve Marx'ın "*Politik Ekonominin Eleştirisi*"nde yaptığı gibi, para markalarını salt altın simgesi olarak kabullenmek yeterli olmaz.

Bana öyle geliyor ki, Marx kağıt para (ya da yasal sikke) sisteminin yasalarını en doğru olarak şöyle ifade ediyor: "Değersiz markalar (sertifikalar) ancak dolaşım süreci içindeki altını temsil ettikleri sürece, değer taşıyan markalardır ve altını, onların dolaşımın içinde sikke olarak emilmeleri ölçüsün de temsil ederler. Metaların mübadele değerleri ve onların başka metalara dönüşürek başkalaşma hızı verildiği zaman, emilen miktar da kendi değeriyle belirlenmiş olur". (Politik Ekonominin Eleştirisi, *MEW 13*, s. 97).

37 O bakımdan Helfferich'in şu söyledikleri yanlıştır: "Salt kağıt para çıkışını ekonomideki para ihtiyacının dalgalanmalarına uydurmak ve böylece standart metal para rejiminde para arzı ile para talebi

O bakımdan para ve kendinden değere sahip para maddesi, örneğin altın, dolaşım sürecinde başkaca arızalara yol açmadan yerini tam olarak salt para sertifikalarına bırakamaz. Böyle olunca, salt kağıt para sisteminde bile, metal değeri tam paralar en azından dış ödemeleri yapmak için dolaşımdaki yerini daima alacaktır. Kağıt para ancak dolaşımın, deneyim gereğince, altına düşmediği minimum düzeyini tutturabilir. Bu ise, paranın tıpkı meta gibi hayalî bir değer olmayıp nesnel bir büyüklük olduğunun kanıtıdır. Mutlak kağıt para sisteminin olanaksızlığı ise, nesnel değer teorisinin deneysel olarak kesin ispatı sayılır. Ve salt kağıt para rejimlerinin ve daha da özel olarak, yasal izinli sikke rejimlerinin kendine özgü çizgilerini ancak bu nesnellik teorisi açıklayabilmektedir.

Öte yanda, altının, yani metal değeri tam paranın yerine göreceli-değersiz markaları koymak, dolaşım minimumu buna izini verdiği ölçüde, akılcı bir iştir. Çünkü *M-P-M* sürecinde para, sürecin asıl içeriği, yani toplumsal metabolizma veya metaların toplumsal mübadelesi açısından fuzulîdir. Ve tasarruf edilmesi gereken harcamaları meydana getirir ([38]).

Kağıt para, dolaşımda bu kapsam içinde yer aldıkça metaların değerini değil, altının değerini temsil eder. Metaların markasını değil, altının markasını (sertifikasın) temsil eder. *Marx*'ın açıklamaları da bu sınırlar içinde geçerlidir:

> "*M-P-M* sürecinde, yani bu sürecin, bu iki başkalaşmanın (*M-P* ve *P-M*) dinamik birliğini ya da birbirlerinin doğrudan yerini almasını temsil etmesi anlamında —ki bu, değer markasının işlevinin gerçekleştiği dolaşım çerçevesinde kendini gösterir—

---

arasındaki denge kaymalarından doğabilecek arızaları önleme olanağı teorik olarak vardır".

38 Kağıt para bu şekliyle "eksik" ya da "kötü veya değeri düşük" para anlamına gelmez. Dolaşımda gereği ölçüsünde yer aldığı sürece, ekonomik yasalarla kesinlikle çelişmez. Bu noktadaki bulanıklık, birçok "metalistlerin" bilerek ya da teorik bilgisizlikten kaynaklanan kötüye kullanımların vebalini kağıt para sisteminin sırtına yüklemelerine yol açıyor. O nedenle, konvertibl-olmayan her devlet sertifikası, hatta en basit bir konvertibl banknot (banka sertifikası) karşısında batıl inançlarla dolu bir paniğe kapılıyorlar. Goliat'tan, teoride değilse bile Davut'tan korkuyorlar. Banknotlar ufaldıkça korkuları da o kadar büyüyor.

metaların mübadele değeri, fiyatın içinde sadece fikirsel bir söylem kazanır. Paranın içinde ise sadece tasarımlanan, simgesel bir varlık... Mübadele değeri böylece ancak düşünülen (ki bu, öbür metalardan soyutlanmış, yeni mutlak bir değerin biçilmesidir-*y.ö.*) ya da eşya olarak tasarımlanan bir değer biçiminde ortaya çıkar, ama metanın kendisi, yani metada belli bir emek süresince cisimleşmiş olması (ancak bu, Marx'ın sandığı gibi, "mutlak" veya "kıyaslanamayan" bir süre değildir-*y.ö.*) dışında mevcut hiçbir gerçekliği yoktur. O nedenledir ki, değerin markası (sertifikası) metaların değerini doğrudan temsil ediyormuş, ama aslında bunu, altının markası değil fiyata ifade edilen, ama yalnızca metanın kendisinde mevcut mübadele değerinin markası şeklinde görünerek yapıyor. Nedir ki bu görünüm sahtedir. Değerin markası doğrudan doğruya fiyat denen bir markadır, yani altının markasıdır ve metanın değerinin markasını sadece dolambaçlı yoldan gösterir.

Altın *Peter Schlemihl* gibi kendi gölgesini satmaz, tersine kendi gölgesiyle satın alır. O nedenle değerin markası: Bir metanın fiyatını dolaşım süreci içindeki başka bir metanın fiyatına karşı ya da her meta sahibine karşı, altını temsil etmek suretiyle işlev görüyor. Göreceli olarak değersiz belli bir eşya, örneğin bir deri, kağıt v.b. parçası alışkanlık zoruyla paranın maddesinin markası haline gelir, ama bu karakterini, ancak meta sahiplerinin genel iradesi, onun varlığını bir simge olarak garantiledikçe koruyabilmektedir. Başka bir deyişle, yasal olarak konvansiyonel bir varlık haline gelip dolayısıyla zorunlu bir rayiç ya da dolaşım kazandığı zaman. Devletin çıkardığı ve zorunlu rayiçle dolaşan kağıt para, değerin markasının eksiksiz biçimidir ve üstelik kağıt paranın, doğrudan metallerin dolaşımından ya da basit meta dolaşımının kendisinden kaynaklanan biricik biçimidir" [39].

Bizim altınla tamamlanmaya gerek kalmaksızın ayakta duran salt kağıt paraya ilişkin varsayımımız bir kez daha göstermiş bulunuyor ki metaların birbirlerinin mübadele değerlerini doğrudan ifade etme olanakları yoktur. Tam tersine, bu varsayım, kendisi bir meta ve dolayısıyla bir değer olan evrensel bir *eşdeğer*'e doğru giderek yol alınanın gerekirliğini göstermeye yarıyor.

39 Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, *MEW 13*, s. 94

Bellidir ki, sikke şeklindeki paranın geçerliliğini güvencelemek için üreticilerin ortaklaşa hareket etmesi gerekiyor ve bu, kağıt para açısından daha elzem oluyor. Bunun doğal organı ise devlettir, çünkü aynı zamanda yaptırım gücüne sahip kapitalist toplumun tanıdığı biricik örgüt odur. Altının toplumsal karakteri, bir karakter olarak burada doğrudan doğruya toplumun devlet tarafından düzenlenmesinde ortaya çıkıyor. Aynı zamanda sikkelerin ve kağıt paraların dolaşım yeteneğinin sınırları devletin sınırları tarafından konulmuş bulunuyor. Uluslararası para olarak ise kendi ağırlıkları ölçüsünde altın ve gümüş işlev görüyor.

3. Alt bölüm: Ödeme Aracı Olarak Para-Parasal Kredi

Buraya kadar parayı yalnızca bir dolaşım aracı olarak değerlendirdik. Nesnel değere sahip olması gerektiğini gösterdik ve bu gerekirliğin sınırlarını, parasal markanın yerini alma olanaklarını belirttik. M-P-M doğrultusundaki dolaşım sürecinde *değer* (büyüklüğü - *y.ö.*) iki şekilde birden yer alıyordu. Biri meta ötekisi para olarak. Ama meta önce satılır, parası sonradan ödenebilir. Meta yerini paraya bırakmadan önce başka birinin (sahibin) malı yerine geçebiliyor. Satan alacaklı, alan ise borçlu oluyor. Satış ve ödeme arasındaki bu ayrılış nedeniyle para yeni bir işlev yükleniyor, ödeme aracı oluyor.

O zaman meta ve para denen eşdeğerlerin, satış işleminin iki kutbunda aynı anda gözükmelerine gerek kalmıyor. Meta dolaşım sürecinden çıktıktan sonra dolaşım sürecinde bu kez ödeme aracı giriyor. Para bu süreçte aracılık etmekten çıkıyor ve süreci kendi başına kapatıyor. Borçlanan alıcının parası yoksa borcunu ödemek için metayı satmak zorundadır. Ödemediği takdirde, mülkü zorunlu olarak satılıyor. Metanın para şeklindeki değeri, bu kez satışın asıl amacı haline geliyor ki bu da dolaşım sürecindeki ilişkilerin kendinden kaynaklanan toplumsal gereklilik nedeniyle oluyor. Dolaşım aracı olarak para, alıcı ile satıcı arasında alışverişi sağlıyor ve toplumun üyeleri arasındaki (toplumsal) bağımdaşlığa, yani karşılıklı bağımlılığa aracılık ediyor ki bu bağımdaşlık sadece paranın aracılığıyla ortaya çıkıyor. Çünkü para daha işlevine başlamadan önce oluşmuş bulunan toplumsal bağımdaşlığı para artık ödeme aracı olarak ifade ediyor.

Meta artık elden çıkarıldıktan sonra, değeri daha parayla karşılanmadan önce belki çoktan tüketilmiş de olabilir. Ödeme tarihi, ödeme yükümünün doğduğu tarihten tamamiyle ayrı bir tarihtir. Ödeme olarak verilen paraya, artık meta mübadele zincirinde sadece aracılık eden, dolayısıyla sonradan kaybolup giden bir halka ve yerine hemen başka bir şeyin konması gereken geçici bir ekonomik biçim gözüyle bakamayız. Tersine bir deyişle, para ödeme aracı olarak kullanıldığı zaman, söz konusu sürecin ana parçası haline gelmiş, süreci içerik olarak gerçekleştirmiş olur. Çünkü *P-M-P* sürecinde para borç durumuna geldiği anda,

metayı satmış olan ilk mal sahibi sürecin ikinci bölümü olan *M-P* bölümünü ancak *P* borcu ödendikten sonra gerçekleştirmiş olmaktadır. Önceki basit işlem şimdi zaman içinde ayrık düşen iki ayrı bileşene parçalanmış bulunmaktadır.

Başka bir yol izleme olanağı da var: Mal sahibi de ayrıca *P-M* şeklinde bir alımda bulunsa, o zaman o da, daha başta yaptığı satıştan paranın geri dönmesi beklentisi içinde parayı borçlanacaktır. Ödeme yapması, önceden sattığı metanın alıcısı tarafından ödeme yapılmasına bağlıdır. Ödeme yapılmaz ise iflas edecek ve alacaklarını da birlikte iflasa sürükleyecektir. O bakımdan paranın bir ödeme aracı olarak gerisin geriye akması, tamamlanmış olan mübadele zincirinin iptalinin böylece önlenmesi gerekir. Para ödenmediği zaman, gerçi meta elden çıkmıştır ve böyle bir elden çıkarmayla yaratılan toplumsal bağımdaşlık geçersiz sayılamaz, ama bu bağımdaşlık metanın sahibi olan birey için artık geçersizdir. Elinden çıkardığı değeri geriye alamayınca ne yeni değerler edinebilir ne de edindiği değerleri ödeyebilir.

Paranın ödeme aracı olarak işlevi, alıcı ve satıcının, ödemeyi ertelemek amacıyla karşılıklı anlaşmaya varmaları açısından bir önkoşuldur. Bu durumda ekonomik ilişki kişisel bir edim (akt)den doğar. Alım ve satıma paralel olarak alacaklı ve borçlu arasında bir ilişki oluşur ki bu iki özel kişi arasındaki bir yükümlenmedir.

Başka bir açıdan bakarsak, ödeme aracı olarak kullanılan para sadece tamamlanmış bir alım ve satımı temsil ediyor. Bu durumda para değer ölçüsü olma işlevini sadece, nominal olarak, yani fikirsel anlamda yapıyor, ödeme ise sonradan gerçekleşiyor. Söz konusu kişiler alım ve satım işlemini yaptıktan sonra aralarında hesaplarını denkleştirirler ki geriye sadece bakiyenin parayla ödenmesi kalır. Buraya kadar para yine bir değer simgesidir ve başka bir şey bu simgenin yerini alabilir. Ama bir dolaşım aracı olarak para sadece meta mübadelesine aracılık etmiştir. Bir metanın değeri yerini başka bir metanın değerine bırakmış ve mübadele süreci böylelikle tamamıyle kapanmıştır. Bu süreç toplumsal bir süreçti, toplumsal metabolizmanın gerçekleşmesini, yani nesnelerin toplumsal mübadelesini sağlayan bir işlemdi. Ve belli bir kapsamda kayıtsız şartsız gerekliydi. Al-

tın para burada sadece aracılık görevi yapmakta olduğundan, yerini toplumun (devletin) yaptırım veya onayını taşıyan işaretlere (markalara) bırakabilirdi. Para ödeme aracı olarak işlev gördüğüne göre, bir değerin yerini doğrudan başka bir değere bırakmasına son verilmiş oluyordu. Satıcı metayı, metanın toplumsal geçerli *eşdeğer*'i olan parayı almadan teslim ediyor, hatta bunu, aynı değere sahip ve bu mübadele işleminde para kullanımını gereksiz kılabilecek olan başka bir meta edinmeden yapıyordu. Burada satıcının elinde, alıcının yaptığı ödeme vaadinden başka bir şey yoktur ve bu vaadin ardından toplumsal bir *güvence* [40] de bulunmamaktadır. Satıcının metayı bir vaat karşılığı teslim etmiş olması gerçi özel bir olaydır. Ama bu vaadi yapmaya değip değmediği ancak ödeme günü gelip paraya dönüşeceği gün belli olacaktır. Ancak burada o metayı teslim ederken bir ödeme yükümü, yani *bono* (emri yazılı senet) karşılığında teslim etmiş bulunuyor. Eğer başkaları kendi açılarından bu bononun ödeneceğinden emin iseler, bunu bizim bono sahibine satacakları metalar karşılığında kabul edebilirler. O zaman bono, bu tür ödeme vaatlerini nominal değerleriyle kabul eden ve deneyimlerine dayalı da olsa yine de kişisel sayılan kanaatleriyle belli bir çevreye bağlı olan kişilerin arasında, dolaşım aracı, kısacası *para*, yani *parasal kredi* olarak işlev görür. Söz konusu çevre açısından bütün bu mübadele işlemleri kesin olarak ancak parasal kredi paraya dönüştüğü zaman sona ermiş sayılır.

Devletin dolaşımdan toplumsal hasıla olarak doğan yasal rayiçli kağıt parasının tersine, parasal kredi (kredi olarak para - *y.ö.*) özeldir, toplumsal garantisi yoktur ve o nedenle daima paraya dönüştürülmesi, *konvertibl* olması gerekir. Bu konvertibiliteye kuşku düşünce, parasal kredi ödeme aracının yedeği veya yerine geçen'i olarak tüm değerini yitirir. O halde ödeme aracı olan paranın yerini sadece ödeme vaadi alabiliyor, ki bunların da bakiye bırakmayacak şekilde tasfiye edilmesi gerekiyor.

Bu durumlar bonoların dolaşımıyla yasal rayiçli devlet parasının dolaşımı arasındaki farklılığı oluşturuyorlar. Devlet parası meta dolaşımındaki *minimal toplumsal talep*'e dayanıyor. Bu mi-

40 Burada ekonomik garantinin içeriği kast olunuyor. Kontratların, anlaşmaların yerine getirilmesine ilişkin biçimsel, hukuksal güvencelerin var olduğunu zaten kabul ediyoruz.

nimal düzeyi (nicelikçi teori açısından-*y.ö.*) aşan talepler ise bonoların (veya kişiye özel notların - *y.ö.*) dolaşımıyla karşılanıyor. Bu notlar metaların belli fiyatlarla satışına bağlı olduğundan tamamiyle kişisel borçlanma aygıtlarıdır ki ya başka bir bono karşılığında iptal edilir ya da para cinsinden ödenirler. Özel not ya da bono toplumda geçerliği tanınan bir *eşdeğer* haline dönüşmüş özel birer senet veya yükümlenmedir. Bu senet, paranın ödemeye aracılık etme işlevinden kaynaklanmakta, paranın yerine geçmekte (onun yedeği rolünü oynamakta -*y.ö.*) ve bu geçiş kredi biçiminde, yani iki taraf arasındaki özel ilişkilerle sağlanmaktadır. Tarafların ardında birbirlerinin ödeme gücüneve toplumsal durumlarına duyulan güven yatmaktadır. Oysa bireyler arasındaki bu tür özel mübadele işlemleri devletin kağıt parası için birer önkoşul sayılamaz. Ama aslında mübadele, devletin salt dolaşım aracı rolünü oynayan ve mübadeleyi böylece tamamlayıp toplumda geçerli bir duruma geçiren kağıt parasının aracılığıyla olmaktadır. Bonolar birbirleriyle karşılıklı ödeşmedikleri zaman ya da iptal olmadıkları takdirde, mübadelenin toplumsal geçerlik kazanması için bakiyenin nakit olarak ödenmesi gerekir. Ancak mübadele devletin kağıt parasıyla yapıldığında buna gerek yoktur.

Buna rağmen kağıt parayı devletin borcu ya da parasal kredi olarak nitelemek çok yanıltıcı olur, çünkü bu para bir kredi ilişkisinden kaynaklanıyor değildir. Bonolar ve kağıt devlet parası aynı türden değer kaybına uğramıyorlar ise, bunun nedeni bonoların (kişisel senetlerin -*y.ö)* sadece özel kişileri, kağıt paranın ise toplumu borçlandırması ya da yükümlendirmesidir. Devlet kağıtlarının toplamı, her parçanın bir başka parça için düzgün ve eşit şekilde sorumlu olduğu bütünsel bir birlik oluşturuyor. O bakımdan bunların değerleri ya hep birarada düşer ya da hep birarada yükselir ve bu olay, toplumun bütün üyeleri üzerinde aynı etkiyi yaratır. Toplumun garantisi bütün bu toplam, dolayısıyla toplamın her parçası için eşit şekilde geçerlidir. Paranın dolaşım aracı yerine geçmesini, toplum, kendisinin bilinçli organı demek olan *devlet* sayesinde sağlıyor. Parasal kredi ise, özel kişilerce yaratılan bir şey, bu kişilerin özel mübadele işlemlerinden kaynaklanıyor ve sadece para olarak işlevini, ancak her an için paraya çevrilebilir olduğu sürece sür-

dürüyor. O bakımdan bu kişisel işlemler, toplumca geçerli şekilde yapılmadığı, yani vade tarihinde, nakitle ödenmediği zaman, tek tek her bononun değerini düşürmek (yükseltmek değil) mümkün. Bu durumlarda bono değerini tamamiyle yitirebilir, ama değerini yitiren her şey daima kişinin bonosudur. Değer yitimi daima, üzerindeki yükümlülüğü hâlâ devam eden öbür kişiyi ilgilendirmektedir.

İnkonvertible kağıt paranın dolaşımdaki *minimal düzey* ile sınırlı kalması gerekiyor. Parasal kredinin miktarı ise, sadece paranın kendileri için ödeme aracı rolünü oynadığı metaların toplam fiyatına bağımlıdır. Verilen fiyatlar düzeyinde bunun miktarı ise kredi ilişkilerinin çok değişken olan hacmına bağımlı kalıyor. Ama bu parasal kredi, hep konvertibl olması gerektiğindendir ki metalarla ilişkileri çerçevesinde veya yüzünden hiç bir zaman değer yitimine uğramaz. Konvertibl parasal kredi —konvertible olmayan kağıt paranın tersine— dolaşıma büyük çapta girdi diye değer kaybına uğramaz, ancak konvertibilitesi sakatlandığı zaman uğrar. Bunun kıstası onun konvertibile'sine en ufak bir kuşkunun düşmesidir. Bu kıstas belli olduğu zaman tatlı "paracıklarının" arasında altını akıllarından çıkarmış olan tüm meta sahipleri hemen altına hücum ederler. *On revient toujours à ses premiers amours* [e].

Belli bir zaman diliminde daima belli sayıda bonoların vadesi gelmektedir ve bunlar, satışları karşılığında düzenlenmiş oldukları metaların toplam fiyatını temsil ederler. Bu fiyatın ya da bedelin ödenmesi için gereken miktarı önce ödeme araçlarının dolaşım hızına bağlıdır ki bu da iki faktörün etkisi altındadır: (1) Alacaklı ile borçlu arasındaki yükümlülük ilişkileri zinciri. Bu zincirin içinde *A*'ya *B*'den yapılacak ödeme ona *C*'ye ödeme yapmasını sağlar v.b (2) Farklı ödeme vadeleri arasındaki zaman aralığı.

Ödeme vadeleri birbirine ne kadar yakınsa, aynı altın parayı ardarda farklı ödemelerde o kadar sık kullanmak mümkündür.

M-P-M sürecinde satışlar aynı anda ve aynı yerde yapılmakta ise, dolaşım aracının dolanma hızı kesilir, dolayısıyla metanın yerine yenisinin konma hızı azalır. Buna karşılık

e İnsanın aklına durup durup eski aşkları gelir.

ödemeler aynı anda ve aynı yerde yapılmakta ise ödemeler birbirlerini dengeler ve ödeme aracı olarak gereken para miktarı düşük düzeyde kalır. Ödemeler bir tek yerde yoğunlaşıyorsa bunları denkleştirmek için bir takım uzman kuruluşlar ve özel yöntemler yerden fışkırır gibi kendiliğinden çoğalırlar. Ortaçağda Lyon'da yapılan *veriment* (ciro işlemleri- *y.ö.*)lar bunun bir örneğidir. Geride yalnızca nakit olarak ödenebilecek bir bakiyenin bırakıldığı belli bir noktaya kadar, çeşitli ödeme taleplerini titizce düzene sokmak karşılıklı dengeleşmek için yeterlidir. Yoğunlaşan ödemelerin hacmi büyüdükçe nakit ödenecek bakiye de göreceli olarak o kadar azalır, yani dolaşımdaki gerekli ödeme araçları miktarı da öylesine küçülür.

Dolaşımda, yani *M-P-M* sürecinde yeralan para hacminin (buna dolaşımın minimal düzeyini karşılayan ve karşılığında altın sertifikaları verilen altın dahil) eşittir "meta fiyatları toplamı "bölü" bir para biriminin ortalama dolaşım hızı" olduğunu saptamıştık.

Benzer biçimde, ödeme araçlarının hacmi de eşittir, senetlerin toplamı (ki bu da satışları sonucunda bonoların ortaya çıkmasına yol açan metaların toplam bedeline eşittir) bölü "bir para biriminin ortalama dolaşım hızı" eksi "birbirini karşılayan ödemelerin toplamı".

Belli bir andaki dolaşım hızını verilmiş, örneğin eşittir "1" kabul edersek, her tür amaçlar için kullanılacak paranın miktarı şuna eşit olur:

(Dolaşıma giren meta fiyatlarının toplamı) artı (vadesi gelen ödemelerin toplamı) eksi (karşılanan ödemelerin toplamı) eksi (ilkin ödeme aracı, sonra dolaşım aracı olarak işlev gören para birimleri toplamı).

Devreden metaların toplamı diyelim ki 1.000 milyon mark tutuyor ve vadesi gelen ödemeler de aynı miktar tutsun. Eğer ilkin ödemeler, sonra da dolaşım için 200 milyon mark kullanıldı ise ve 500 milyon mark da denkleşme hesaplarını karşılıyor ise, ilgili zaman diliminde gereken parayı karşılamak için 1.300 milyon marka ihtiyaç vardır. İşte *toplumda dolaşım için gereken* (toplumsal gerekli, yani toplumun kendine yeniden-üretmesi için gerekli -*y.ö.*) değer dediğim meblağ da budur.

Alım satımların büyük bölümü işte bu parasal krediyle

dönmektedir, yani birbirini karşılayan veya dengeleyen borç senetleri ve ödeme vaatleriyle [41]. Ödeme aracının dolaşım araçlarına göre ağır basmasının nedeni, kapitalist üretimdeki gelişmelerin, dolaşım ilişkilerini de daha karmaşık duruma getirmesinde, alım ve satım zamanlarını birbirinden koparıp ayırmasında ve genelde, alımı satımla birbirine bağlayan eski bağların çözümlemesindedir.

Parasal kredi böylece kapitalistlerin aralarındaki alım ve satımlarından kaynaklanıyor, dolaşımın içinde ve temelleri üzerinde doğuyor. Parasal kredinin etkinliği, metaların dolaşımını mevcut paranın miktar ve sınırlarından bağımsız kılmasında yatıyor. Başka bir deyişle, parasal kredi kullanıldığı sürece altın dolaşım aracı olmaktan çıkıyor. Altının fiziksel olarak *meta*'nın yanında yer alınasına gerek kalmıyor. Parasal kredi böylece altının işlevini en sondaki bakiyelerin denkleştirilmesine indirgiyor. Altın miktarıyla kıyaslandığında bu bakiyelerin miktarı ise çok fazla. O bakımdan denkleştirmek için özel kuruluşlara ihtiyaç var. Oysa dolaşım, gördüğümüz gibi kapitalist üretimin hem önkoşulu hem de sonucudur. Çünkü kapitalist üretime ancak üretim elemanlarına kapitalistin dolaşımdaki bir hareket sırasında sahip çıkmasıyla başlanabiliyor. Dolaşım gerçek paranın varlığından bağımsızlaştığı ölçüde üretim de altın miktarından aynı ölçüde bağımsızlaştırılıyor. Bu altın, eninde sonunda emek değerini taşıdığından ve *faux frais* [f] içinde önemli bir kalemi temsil ettiğinden, (altının yerine - *y.ö.*) paranın ikamesi dolaşım sürecine ilişkin gereksiz harcamaları doğrudan doğruya tasarruf etmeye yarıyor.

Parasal kredi miktarı, oluşma nedenine bağlı olarak üretimin ve dolaşımın hacmiyle sınırlıdır. Bu kredi, metanın önce ciro yapmasını hedeflemekte ve son analizde, cironun, yani alım ve satımların, metaya tanıdığı değerle karşılanmaktadır. Ama devletin kağıt parasından farklı olarak, parasal kredi için aşılamayacak cinsten katı bir *minimum* söz konusu değildir. Tam tersine, bu kredi metaların miktarı ve fiyatlarıyla birlikte artar.

41 Alman Reichsbank (Merkez Bankası)ın ciro işlemlerinde 1 pfennig nakit paranın 1894'de yıllık cirosu 4.35 Mark iken 1900'de 8.30 Marka yükseldi.

f Görünmeyen giderler-*y.ö.*

Nedir ki parasal kredi sadece bir ödeme vaadidir. Metanın cirosu, yani satışı gerçek altın karşılığında yapılmış ise, değer değere karşı mübadele edilmiş, altının ödenmesiyle işlem ya da süreç kesin olarak tamamlanmıştır. Artık herhangi bir arızanın ya da tıkanmanın patlak vermesine olarak yoktur.

Oysa parasal krediyle yapılan işlemlerde bu işlem sadece bir ödeme vaadiyle yürütülüyor. Bu vaadin yerine getirilip getirilmemesi, borçlunun satın aldığı metayı ya da onun yerine başka bir metayı aynı değere yeniden satıp satamamasına bağlıdır. Bir mübadele olgusu toplumsal koşullara uymuyor ya da bu koşullar bu arada değişmiş bulunuyorsa, borçlu da ödeme vaadini veya yükümünü yerine getiremez. Bu vaat değerini veya hükmünü yitirir ki o zaman vaadin yerini altın alır.

Buradan anlaşılıyor ki, parasal kredinin miktarındaki azalma bir bunalım sırasında meta fiyatlarındaki düşüş ile birlikte yürür. Oysa böyle bir düşüş, daha yüksek fiyatlar zamanında alınan parasal kredinin değer yitirmesi demektir. Fiyatlar düşerken satışlar giderek zorlaşır ve o sırada da bonoların ödeme vadesi yaklaşmıştır, ödenmesi artık kuşkulu hale gelir. Fiyatlardaki düşüş ve piyasadaki durgunluk (stagnasyon) veya tıkanma meta karşılığında kullanılan parasal kredinin de değerinde daralmaya yol açar. İşte kredi aygıtlarının uğradığı bu değer yitimidir ki her ticarî bunalıma eşlik eden kredi bunalımının asal momentini oluşturmaktadır.

> "Paranın işlevinde kökeni başka hiçbir yerde olmayan bir çelişki vardır. Ödemeler birbirini denkleştirdiği sürece, para işlevini sadece bir hesaplaşma parası ya da değer ölçüsü olarak fikirsel düzeyde görür. Ama sıra fiilen ödeme yapmaya gelince para, dolaşım aracı, yani metabolizma denen ürünler arası mübadelede geçici bir araç olmaktan çıkar. Toplumsal emeğin tikel olarak cisimleşmiş şekli, mübadele değerinin bağımsız bir varlık biçimi, yani evrensel veya mutlak bir meta haline gelir. Bu çelişki üretim ve ticaret bunalımlarının para bunalımı denen evrelerinde patlak verir. Böyle bir (parasal-*y.ö.*) bunalım ancak uzayıp giden ödemeler zinciri içinde ve bu ödemelere ilişkin yapay bir denkleştirme sisteminin adamakıllı geliştirildiği sırada meydana geliyor. Bu mekanizmada ne zaman genel ve yaygın bir *arıza* meydana gelse, bu nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, para, hesaplaşma parası

şeklindeki o saltık fikirsel kalıbından birdenbire çıkıp sert nakit kalıbına dönüşür" [42].

İşte parasal kredinin değer yitirmesi tam yolla ilerlediği sırada devletin yasal rayiçli kağıt parası en üstün zaferini kutlamaktadır. Artık altın sikke gibi yasal bir ödeme aracıdır. Parasal kredinin uğradığı başarısızlık dolaşımda gedikler açıp boşluklar yaratmakta ve *horror vacui* (doğanın hoşlanmadığı o korkunç boşluk -*y.ö.*) her ne pahasına olursa olsun kapatılmayı beklemektedir. Bu evrelerde kağıt devlet parasının (veya kredisi sarsılmayan merkez bankasının çıkardığı ve göreceğimiz gibi, yasal düzenlemeler sonucu bu kağıt parayla parasal kredi arasındaki bir basamağı oluşturan notların) dolaşımını genişletmek akılcı bir politikadır. Böyle bir politika izlenmediği takdirde, para (metal külçeler ve kağıt devlet parası), altın ve son Amerikan bunalımında olduğu üzere, yeşil banknotlar acyo (prim) yapar.

İşlevini gereği gibi yerine getirmesi için parasal kredinin, ödeme emirlerini karşılıklı hesaplayacak ve dengeleri sağlayacak özel kuruluşlara ihtiyacı var. Bu kuruluşlar ortaya çıktıkça nakit para kullanımında büyük tasarruf sağlanıyor ki bu işlev, gelişmiş bankacılık sisteminde bankaların önemli bir görevi haline gelmektedir [43].

Kapitalist gelişme boyunca en başta dolaşıma girecek toplam meta hacmi hızla artıyor ve bununla birlikte dolaşımın toplum için gereksindiği değer de artıyor. Böylelikle yasal rayiçli kağıt devlet parasınının kapladığı alan da büyüyor. İkincisi üretim hacminin büyüklüğü, bütün yükümlerin (bonoların -*y.ö.*) parasal yüküm(lülük)lere dönüşmesi ve özellikle fiktif sermayenin büyümesi ile birlikte, ticarî işlemlerin parasal krediyle yürütülme hacmi de genişliyor. Bir yanda devletin kağıt parası, bir yanda parasal kredi, ikisi birden metal para kullanımını, dolaşımın ve ödemelerin hacmine oranla büyük çapta geriletiyor.

---

42 Marx, *Kapital I*. s. 151

43 Toplumsal mübadele sürecini yürütmek için, Almanya'da İngiltere'dekinin 9-15 katı kadar nakit paraya ihtiyaç duyuluyor. *Çek* işlemleri o bakımdan yaklaşık 140 milyon sterling tasarruf sağlıyor. Bugünkü yasal düzenlemeler aynı kalacaksa o zaman bu meblağı tutturmak için, ortalıktaki 35 milyon sterlinglik para rezervini dört katına çıkarmak gerekecektir.

4. Altbölüm: Sanayi Sermayesinin Dolaşımındaki Para

Şimdi paranın sanayi sermayesinin dolaşımı içinde ne rol oynadığına gelelim. Yolumuz harika tekniklerle çalışan kapitalist fabrikalardan geçmiyor, ama piyasa olayının hep aynı şekilde sürüp giden tekdüzeliğine yöneliyor, yani paranın metaya, metanın paraya hep aynı biçimsellikle dönüşüp durması... Bu bölümdeki yorucu yerleri sabırla aşmak için, okuyucunun, sanıyoruz ki, toplumsal olaylar üzerindeki kapitalist kredi olarak sonunda egemenlik kuran gücün, dolaşım süreçlerinin bağrından doğduğunu keşfetme umudundan başka çaresi yok.

Fiyatlar toplamı eğer sabit kalacak, yani metaların hacmi ve fiyatı hiç değişmeyecek ve her meta kendi değeri üzerinden mübadele görecek olsaydı, dolaşımda paranın kullanılmasına gerek kalmazdı. Oysa bu, düzensiz ve anarşik bir üretim yöntemi içinde gerçekleşecek bir durum değildir. Öte yandan, bilinçli olarak yönlendirilmekte olan toplumsal üretim, değerin, ortaya çıkan mübadele değeri olarak, iki şey arasındaki sosyal ilişki olarak çıkmasını, dolayısıyla paranın kullanılmasını olanaksız kılar. Toplumun toplumsal ürünlere yönelik talepleri, tiyatro biletinin bir koltuğu rezerve etme hakkı neyse ancak o kadar para (hak-*y.ö.*) eder. Parayı bir değer ölçeği, dolayısıyla dolaşım aracı olarak gerekli hale getiren şey aslında meta üretiminin karakteridir [44].

44 Rudolf Meyer'e yazdığı bir mektubunda Rodbertus şöyle diyor: "Metal para sadece değer ölçeği ve ödeme aracı değildir. Bunlar soyut para fikri ile ilgili karakteristlerdir. Bu fikirde metanın değer talebi, soylu metal gibi pahalı bir madde üzerine yazılacaktır diye bir şey yoktur. Para bugün de, üretimi düzenleyici bir rol oynuyor ve bunu yalnız, içindeki maddenin yüksek değeri yüzünden yapıyor. Eğer meta senedi kullanmak istiyorsanız o zaman her girişimciye ne kadar üretim yapması gerektiğini de söylememiz lâzım. Meta senedi fikri tüm ulusal ekonominin en ilginç noktasıyla bağlantılıdır, ama sürekli dolaşım aracı (sadece geçici bir ödünç makbuzu olarak değil) olması için, metanın değeri emeğe göre oluşturulmuş olmalı ve meta senedi, metanın emeğe dayalı değeriyle ölçülmelidir. Bu tür bir paranın olabileceğinden hiç kuşkum yok, ama dolaşımda sadece böyle bir para kullanılacak olursa, önce toprak ve sermaye mülkiyetinin de kaldırılması gerek (Dr. Rudolf Meyer, *Briefe und sozialpolitische Aufsaetze von Dr. Rodbertus- Jagetzow*, Berlin 1881, II. Cilt, s. 441). Bu

Para bir kez ödeme aracı olarak kullanılınca belli bir andaki ödemelerin karşılıklı olarak denkleştirilmesi hepten raslantıya kalır ki bu da gerçekte pek olacak gibi değildir. Para metaların birbirini izleme (*M-M-M... y.ö.*) sürecine kendiliğinden son verir. Bir meta için ödenen paranın metaya dönüştüğü, yani baştaki metanın değerinin yerini sonraki bir metayı bıraktığı an, tamamıyla rastgele veya keyfî bir andır. *M-P-M* sürecindeki iç bağlar kopar. Para, kendisi başka bir metayı satın almak "zorunda olmayan" alıcının taleplerini karşılamak için sürece burada müdahale etmek zorundadır.

Dolaşım sürecinin, basit meta dolaşımı sisteminde karşımıza keyfî ve rastgele biçimde çıkan kopuşu bu kez kapitalist meta dolaşımı içinde yüzdeyüz kesinlikle çıkıyor. Bunu sermayenin dolaşımını analiz ederken göreceğiz.

Sermaye artık-değer üretmekte kullanıldıkça, değerler de sermaye haline gelir. Üretim araçlarının kapitalistlerce tekelleştirilmesine ve özgür ücretli işçiler sınıfına dayanan kapitalist üretim sürecinde olan da budur. Ücretli işçiler işgüçlerini kapitaliste satarlar ki bunun değeri, işçi sınıfının geçimi ve kendini yeniden-üretmesi için gereken ihtiyaç maddelerinin değerine eşittir. Onların emekleri yeni bir değer yaratır ki bu değerin bir bölümü, kapitalist işgücü satın almak için koyduğu sermayeyi karşılar —Marx buna sermayenin *değişken bileşeni* diyor— öteki bölümü ise, *artık-değer* olarak kapitalistin elinde veya cebinde kalıyor. Ama üretim araçlarının değeri —sermayenin *sabit sermaye* denen bileşeni— çalışma süreci içinde bu kez ürünlerin kendilerine aktarıldığı için, kapitalistin üretim için önceden ayırdığı değer (bir dizi ürün halinde-*y.ö.*) çoğalmış olur, yani üreten bir değer haline gelir, kendisine (sermaye olarak işlevini) kanıtlamış olur.

Her sanayi sermayesi *döngüsel bir akış* (dolaşım) süreci [g] içindedir. Bizi bu süreç içinde ilgilendiren şey sadece bu sürecin uğradığı biçim değişiklikleri oluyor. Çünkü bu sürecin içeriği, artık-değer yaratmakta veya üretmekte oluşu, sermayenin değerlen -

benzeri pasajlar, Engels'in Rodbertus'a ne kadar haksızlık ettiğini belgeliyor. Çünkü Engels, onu, emek-paranın üretimi sosyal kontrol altına almadan mümkün olabileceğini savunan, Gray, Bray, vb. küçük burjuva kafalı emek-para ütopyacılarıyla aynı kefeye koyuyordu.

g Yani bir *akar-döner sistem* içinde -*y.ö.*

mesidir. "Değerlenme" olayı, kapitalist toplumda ikili işlevi olan üretim sürecinde gerçekleşmektedir.

(1) Her toplum biçiminde olduğu gibi, burada da kullanım değerleri üreten bir çalışma/emek süreci vardır, ama (2) bu, aynı zamanda —ki kapitalist toplum açısından karakteristik olan da budur— değerlenme (değer katma ya da yaratma-*y.ö.*) sürecidir, yani bu süreçte üretim araçları artık-değer üretme amacıyla sermaye olarak kullanılmaktadır. Bu sürecin çok ayrıntılı bir analizini *Marx Kapital*'in birinci cildinde yapmış bulunuyor. Bizim araştırmamız bağlamında sadece değerin kökeni veya oluşmasını değil, biçim değiştirmesini irdelemek söz konusudur.

Bu biçimsel dönüşüm, büyüklüğündeki artışlar sonucu değerlenme sürecinin içeriğini oluşturan değerleri (büyüklükleri) etkilemez, ama bu dönüşüp değişme üretim sürecinde oluyorsa o zaman bu, dolaşım sürecini ilgilendirir.

Öte yandan meta üretici bir toplumda değerin alabileceği sadece iki biçim vardır: *Meta* biçimi ve *Parasal* biçim.

Kapitalist akar-döker süreci (döngüsel dolaşım sürecini) incelediğimizde, her sermayenin, ilkin parasal sermaye olarak ortaya çıktığını görürüz: sermaye (olarak kullanılacak) çeşitli türden metalara (M) dönüşür ki üretim araçları ($Üa$) ve İşgücü ($İ$) bunların içinde yer alırlar. Bunlar üretim süreci ($Ü$) içine girerler. Değer bu süreç içinde biçim değişikliğine uğramaz. Meta yine meta olarak kalır. Ama üretim sürecinde ilkin —ki bu, değerin genelliğini etkilemez— metanın kullanım değeri değişir. İkincisi değer işgücünün harcanmasıyla, yani işleviyle artar. Meta, işyerini değer *artık değer* kadar artmış bir meta (M_1) olarak terk eder, şimdi artık ikinci ve son biçim olan para (P_1) biçimine dönüşmeye hazırdır.

Demek ki sermayenin akar-dönme süreci dolaşımıda iki ayrı evreye parçalanıyor: M-P ve M_1 ve P_1 evreleri ile üretim evresi. Sermaye dolaşımının içinde hem parasal sermaye hem meta-biçimli sermaye olarak görünmektedir. Üretimin içinde ise *üretken sermaye* olarak. Bütün bu biçimlerden geçen *sanayi sermayesi*'dir.

Parasal sermaye, metasal sermaye, üretken sermaye burada artık bağımsız sermaye türlerini değil, sadece sanayi sermayesinin özel işlevlerini göstermektedir. Bu durumda şöyle bir şema ile karşı karşıyayız:

P-M-$Ü$.....M_1-P_1

Her yeni ortaya çıkan sermaye ilkin parasal sermaye biçimindedir. Onun sermaye olduğunu parasal görünümüne bakarak anlayamayız [45]. Onu sermaye haline getiren şey, üretken sermayenin bileşenlerine dönüşebilme olanağıdır. Yoksa önceden o sadece para biçimindedir, sadece paranın gördüğü işlevleri görür, sadece dolaşımda ödeme aracıdır.

Paranın ödeme aracı olarak gördüğü işlevin kredi ilişkilerini de kapsadığını önceden görmüştük. *P-M*, yani sermayenin dolaşım sürecinin ilk evresi, şimdi iki parçaya ayrılıyor P (para)-Üa (Üretim araçları) ve *P* (para) -*İ* (işgücü) [h].

Ücretli işçi sadece kendi işgücüyle geçindiği ve yaşaması için de gündelik tüketim gerektirdiğinden, sürekli ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için, kendisine kısa aralıklarla ödeme yapılması zorunluğu vardır. O bakımdan kapitalist ona daima para kapitalisti olarak gözükür ve kapitalistin sermayesi de para olarak. [46] Burada kredi hiç bir rol oynamaz.

P-Üa sürecinde ise durum başkadır. Kredi burada önemli bir rol oynayabilir. Satın alınmış olan üretim araçlarından amaç onları değerlendirmek, değer üretmektir. Onlara harcadığı parayı kapitalist önceden ödemiş bulunuyor. Bu avans dolaşım süreci sonunda geri dönmelidir ve olaylar normal geliştiği takdirde ken-

45 Sermaye kavramında olduğu gibi, ekonomik kavramlardaki zorluk, bu kavramların sadece belli toplumsal ilişkileri yansıttıkları bir yana, eşyanın tamamiyle değişken rollere bürünmesi karşısında, bu şeylere yine aynı rolü oynuyormuş gibi yapışıp kalmalarından ileri geliyor. Aynı şekilde altın, bir yandan meta mübadelelerinin gelişimindeki belli bir dönemi yansıtıyor, dolaşım aracı rolünü oynuyor, ama öte yandan da başka bir dönemin ilişkilerinde sermaye rolünü oynuyor (bak. sondaki *Ek-* bölümünde *proto-para* ve parasal işlem sermayesinin ayrı ayrı dönemlerde oynadıkları kılavuzluk rolleri-*y.ö.*) Sermaye altın mıdır, yoksa para mı diye sormak yanlıştır. Bazı koşullarda para, bazılarında sermayedir. Ama sermaye olarak sadece paranın işlevini görür. Sermayeyi para biçiminde olmaktan ayırt eden şey onun meta biçiminde olmasıdır. Belli şeylere sermaye karakterini atfetmek, uzayı eşyaya yapışık bir şey gibi görmeye benzer. Eşyaya uzayda biçim yakıştıran şey sadece bizim algımızdır. Onun için toplumsal gelişimin belli dönemlerinde de şeylere parasal biçim ya da sermaye biçimi yakıştırılıyor.

h Burada *M* (meta) yerine *Üa* veya *İ*'nin geçtiğine dikkat çekelim-*y.ö.*

46 Marx, *Kapital II*, s. 41.

disine geri döner. Ancak para, kapitalist tarafından önceden ödenip sonradan geri döndüğü için kendisine de önceden ödenmesi veya ödünç verilmesi gerekir. Ve işte üretim kredisi'nin esas koşulu da budur! Para, parayı ancak bu şekilde, yani —durumun normal gelişmesi koşuluyla— kendisine geri dönecek şekilde harcayan birine *ödünç* verilir. Önceden satın alınması için para ödenen meta ödünç alınan paranın güvencesini oluşturur.

Burada yalnız meta dolaşımının içinden, paranın işlevindeki değişiklikten ve ilkin dolaşım aracı iken paranın sonradan ödeme aracı haline dönüşmesinden kaynaklanan kredi tipini ele alacağız. O nedenle şimdilik, kapitalistin işlevini salt para sahibi olmakla girişimci olmak arasında bölünmesinden ileri gelen krediyle uğraşmayacağız. Para, para (ödünç-veren) kapitalisti tarafından girişimciye ödenince bu sadece paranın aktarılması anlamına gelir. Ödenen miktarında hiçbir değişim olamaz. Ama böyle bir değişme şimdi açıklayacağımız durumda pekâlâ meydana gelebilir.

Üretim araçlarının satıcısı bu metayı ona kredi olarak vermekte ve bu ödeme vaadi karşılığında örneğin senet almaktadır. Senedin vadesi geldiğinde kapitalist parayı ona belki dolaşımdaki girdilerden sağlayacak, geriye böyle ödeyebilecektir. Bu durumda kapitalistin toplam parasal sermayesi, kredi alamadığı durumdaki sermayesinden daha küçük olabilir. Ama kredi kendi sermayesinin gücünü arttırmıştır. Ancak kredinin varlığı, sermayenin metaları satın alabilmek için para biçiminde olması gereğini değiştirmez. Bu, ödemeler tasfiye edildiği sürece, başka amaçlar için yapılan alış verişlerde gereken metal paranın miktarını azaltır. Ancak söz konusu miktar paranın bu işlemlerde takındığı sermaye karakteriyle değil, meta dolaşımından kaynaklanan yasalara göre belirlenmektedir. Öteki koşullar aynı kalmak şartıyla, avans olarak ödenen paranın miktarını, satın alınması gereken metaların fiatlar toplamı belirliyor. *Parasal sermaye* şeklindeki avansın arttırılması, üretken sermaye (Üa+İ) olarak kullanma amacıyla satın alınacak metaların alımında artış anlamına geliyor, yani dolaşım ve ödeme araçları miktarının artışı....

Bu artışta birbirine karşıt yönde iki eğilim etkili olmaktadır. Bir refah, yani yüksek konjonktür dönemindeki hızlı birikimle birlikte belli metalara olan talep, dolayısıyla bunların fiyatları yükselir. Yükselen fiyatların toplamı para miktarını artmaya zor-

lamaktadır. Öte yandan dolaşım sürecinden girişimciye geri dönen paralar sermayenin *değerlenme* sürecini güvenceye alabildiği için kredinin artması söz konusu olabilir. Kredi açma eğilimi ve imkânı bu nedenle gelişir. Kredi hacminin genişlemesi, dolaşımın metal paraya dayalı hacminden öteye hızlı yayılmasına yol açar. Bunlar elbette *P-İ* süreci için değil, *P-Üa* süreci için geçerlidir. Değişken sermayenin büyümesiyle birlikte, tüketicinin alım yapmasına yarayana ve dolaşımın içine akan ekstra paraların miktarı da aynı ölçüde artar. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, kredi kullanımı alanında da yalnız mutlak boyutlarda değil, hatta relatif boyutlarda da büyüme olacağı açıktır, çünkü kredi kullanımının nedeni sermayenin organik bileşimi'ndeki artma eğilimidir. Bu eğilim içinde, paranın *P-Üa* şeklindeki aktarılışında meydana gelen büyüme paranın *P-İ* şeklinde aktarılışında meydana gelen büyümeyi geride bırakır, dolayısıyla kredi kullanımındaki artış nakit kullanımındaki artışı aşar.

Döngüsel Akış sürecinden, buraya kadar incelediğimiz kapsamıyla, kredinin rolüyle ilgili henüz yeni bir işlev saptayabilmiş değiliz. Ama aktarma (ciro veya devir) süresinin parasal sermayenin hacmine etkisini ele aldığımızda durum değişir. Çünkü hemen göreceğiz ki, para toplamı döngüsel akış sürecinde periyodik olarak *serbest* kalmaktadır. Oysa boşta veya işsiz kalan ya da çalıştırılamayan para kâr ve kazanç getirmez ve bu "para işsizliği" [i] elverdiğince önlenmeye çalışılır. Bu çabalar sadece kredi yoluyla, yani burada artık yeni bir işlev yüklenmekte olan *kredi* aracılığıyla çözüme ulaştırılabilir. Şimdi araştırmamızı kredinin bu yeni işlevine yönelteceğiz.

Parasal Sermayenin Periyodik Serbestlemesi ve İşsizliği

"Sermayenin gerek üretim alanları içindeki hareketi gerekse dolaşım alanlarının iki evresi içindeki hareketi, ardışıklama bir zaman dizisi [j] boyunca gelişir. Sermayenin üretim alanlarından *geçiş süreci* onun *üretken süresi*'dir. Dolaşım alanlarındaki geçiş süresi ile dolaşım süresidir. Onun döngüsel akışının bir döngüsünü tamamladığı süre o

i Paranın çalıştırılmaması, "Brachliegen" (Almanca) veya "Idleness" (İngilizce) durumu, *paranın işsizliği* olarak Türkçeleştiriyorum-*y.ö.*

j *Diakronik* (ardaşımla ya da artsüremli) *zaman* boyunca -*y.ö.*

halde üretim süresi ile dolaşım süresi toplamıdır" [47].

"Sermayenin döngüsel akışı tekil (veya bir kezlik-*y.ö.*) bir olay değil, periyodik bir süreçtir ve sermayenin bir *ciro* veya *devir* yapması demektir. Bu cironun süresi, sermayenin üretken süresi (Produktionszeit) ile dolaşım süresinin (Umlaufszeit) toplamı olarak verilir. Bu toplam süre sermayenin *ciro* ve *devir* süresini (Umlaufszeit/ turnover time) ifade eder"[48].

Bizim şemamızda P-Pl sürecini gerçekleştirmek için her seferinde gereken süre devir (ciro) süresidir. ***Dolaşım süresi*** ise

$$P \lessdot \begin{matrix} \dot{I} \\ \ddot{U}a \end{matrix} \qquad \text{ve} \qquad M_1\text{-}P_1$$

işlemlerinin gerektirdiği zaman süresine eşittir. *Üretken* ya da (üretim) *süre*'ye gelince bu, sermayenin değer üretime sürecine üretken sermaye ($S_{ü}$) olarak katıldığı süreye eşittir.

Diyelim ki bir sermayenin devir süresi dokuz haftadır. Bunun üretken süresi altı hafta ve dolaşım süresi de üç hafta olsun. Üretim için haftada 1000 mark sermaye gereksin. Altı hafta, yeni üretken süre sonunda üretime üç hafta kadar ara verilmeyecek olursa, kapitalistin üretimi sürdürmek için 3000 marklık yeni bir sermayeye ihtiyacı olacaktır. Çünkü sermaye dolaşım süreci içinde yer aldığı üç hafta boyunca üretim açısından sanki hiç yokmuş durumundadır[49]. Dolaşım süresi boyunca o nedenle bir *ek sermaye*'ye ihtiyaç vardır ve bu ek sermayenin toplam sermayeye oranı, dolaşım süresinin devir süresine oranına eşit olmalıdır ki bu da, bizim örneğimizde, 3/9 oranıdır. Başka bir deyişle, ek sermaye toplam sermayenin üçte biri kadar tutacaktır.

Demek ki üretime üç hafta ara vermek istemiyorsa kapitalistin elinde 6000 mark yerine 9000 mark olmalıdır. Ancak aradaki 3000 marklık ek meblağ ancak dolaşım süresinin başında, yani yedinci haftada çalışmaya başlar, kısacası ilk altı hafta boyunca işsiz kalır. Ama 3000 markın *serbestlenmesi* ve *işsizliği* durmadan tekrarlanır.

47 Marx, *Kapital II*- s. 124.

48 Marx, *a.g.e.*, s. 156.

49 Marx, *a.g.e.*, s. 262.

İlk çalışma (üretim) periyodunda giderek metasal sermayeye dönüşmekte olan 6000 mark dokuzuncu haftanın (devir süresinin - *y.ö.*) sonunda satılmış bulunmaktadır. Kapitalistin elinde şimdi 6000 mark vardır. İkinci çalışma (üretim) periyodu ise yedinci haftanın başında başlamış olup yarısını aşmıştır. Bu süre içinde 3000 mark ek sermaye üretime harcanmış ve bu ikinci üretim süresini tamamlamak için sadece 3000 marka ihtiyaç kalmıştır. Bu meblağ baştaki 6000 markın yarısının yeniden serbest kalmasıyla karşılanır ve bu süreç böylece tekrarlanıp gider.

Demek ki üretimin (sürecinin-*y.ö.*) sürekliliğini sağlamak ve sermayenin dolaşım yüzünden kesintiye uğramasını önlemek için bir *ek sermaye*'ye ihtiyaç olmuştur ve bu, parasal bir sermaye olup üretim araçlarını ve işgücünü satın alma işlevini görmüştür. Yoksa ek sermayenin kendisi sürekli olarak *artık değer* üretmeyi amaçlamaz, bu yönde bir sermaye işlevini görmez. *Döngüsel akış mekanizması* sayesinde bir süre için serbest bırakılır ki geri kalan süre içinde işlev görebilsin diye...

> "Toplumun toplam sermayesi yönünden bakıldığında bu ek sermayenin az çok önemli bir bölümü uzunca bir süre parasal sermaye durumunda bulunmaktadır" (50).
>
> "Ve bu serbestlenmiş sermaye, sermayenin öyle bir bölümünü karşılar ki bu bölüm, (sermayenin-*y.ö.*) dolaşım periyodu içinde çalışma (üretim) periyodu ya da bu periyodların birkaç katını aşan fazlalık bölümüne eşittir" (51).
>
> "İlk sermayenin (6000 mark) dolaşım sürecinin üretken süreye dönüşmesi için gerekli ek sermayenin (3000 mark) girişi, yalnız avans-sermayenin büyüklüğünü arttırmak ve toplam sermayenin önceden avans olarak verildiği süreyi uzatmakla kalmaz, bu avans sermayenin, rezerv para olarak duran bölümünü, yani parasal sermaye durumunda bulunan ve parasal sermayenin *potansiyel* biçimini oluşturan özgül bölümünü de arttırır" (52).

Tek başına bu 3000 markın belli bir anda işsiz duran parasal

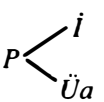
50 Marx, *Kapital II*, s. 267.

51 Marx, *a.g.e.*, s. 280.

52 Marx, *Kapital, II*, s. 267. Markx'ın örneğindeki sayılar farklı. Biz basit olsun diye başka rakamlar kullandık.

sermayenin tümünü ifade etmesine gerek yoktur. Diyelim ki [53], bizim kapitalist, üretim için başta gerekli olan 6000 markı ikiye bölüp yarısını üretim araçları satın almak, öteki yarısını ücretleri ödemek için kullanıyor. Ama işçilere haftalık ödeme yapıyor. O zaman 3000 marktan her hafta 500 mark ödeyecek, geri kalan ve altıncı hafta sonuna kadar giderek azalan para miktarı ise kullanılmadan duracak.

Aynı şekilde üretim araçlarının bir bölümünü, örneğin kömürü bütün üretim dönemi için en başta satın alacak yerde, üretim sırasında yeterli miktarlarda ardarda almak da mümkündür. (Bunun tersi de mümkündür, yani piyasa koşulları ya da sevkiyattaki pratik, kapitalisti bir üretim döneminden daha fazlası için alım yapmaya itebilir. O zaman parasal sermayenin daha büyük bölümünü metasal sermayeye dönüştürmek gibi bir zorunluk doğmuş olacaktır).

sürecinde paranın işgücüne ve üretim araçlarına hemen dönüştürülmesi gerekmiyorsa, işsiz paranın varlığı daha ikinci bir ek sermaye kullanmadan önce meydana çıkar. Bu paranın bir bölümü *P-M* işlemini yaparken, öbür bölümü sürecin kendi koşullarının belirlediği bir sırada aynı anda veya ardarda yapılacak *P-M* işlemlerinde kullanılmak üzere parasal durumda bekler [k]. Bu ikinci bölüm uygun bir zamanda işlev yapmak ya da fiilîleştirmek veya eyleme geçmek üzere, dolaşımdan sadece geçici bir süre için çekilmiş bulunmaktadır. Bu depolama, paranın işlevlerinden birini parasal sermaye olarak yaptığı bir durumdur. Bu parasal sermaye yalnız geçici bir süre için işlem veya fiil dışı kalmış olsa bile, parasal sermayenin (*P*) yine, üretken sermayenin döngüsel akışın başından değerine eşit olan bölümünü oluşturur.

Öte yanda dolaşımdan çekilmiş olan bütün para *hazine* (istif)

53 Biz burada sadece en önemli faktörleri göstermek istiyoruz. *Kapital*'in II. cildinde Marx sorunu ayrıntılarına kadar irdeleyip geride kalan ukâlalara bıraktı. Ancak sistemini anlamaya yönelik bu sorgulamanın temel anlamı şimdiye kadar hep gözden kaçırıldı.

k veya sürüncemede, boş ya da işsiz olarak kalır -*y.ö.*

veya depo (birikim) biçiminde durmaktadır.

> "Depo şeklindeki para, tıpkı *P-M* sürecinde paranın satın-alma veya ödeme aracı olarak işlevi parasal sermayenin işlevi haline nasıl geliyorsa burada da öylece parasal sermayenin bir işlevi haline gelir. Çünkü sermayenin burada para şeklinde bir değeri vardır ve parasal şekil, sanayi sermayesinin döngüsel akışın kendi süreçleri arasındaki ilişkilerce belirlenen safhalardan birinde aldığı durumdur. Ama burada bir kez daha analışıyor ki, parasal sermaye, sanayi sermayesinin döngüsel akışı içinde paranın yaptığı işlevden başka bir işlev yapmıyor ve bu işlevler, döngüsel akışın öteki safhalarıyla olan işlevsel ilişkiler yüzünden aynı zamanda sermayenin yaptığı işlevlerini temsil ediyorlar" (54).

Parasal sermayenin işsiz (1) kalmasının üçüncü ve çok önemli bir nedeni de, sermayenin değerlenme sürecinden geriye doğru akış biçiminden ileri geliyor. Burada iki ana neden söz konusudur.

Sanayi sermayesi, yaptığı devir açısından bakarsak iki bölüme ayrılmaktadır. Biri bu sermayenin yaptığı tek *devir* sırasında tamamiyle tüketiliyor ve değeri tamamiyle ürünün kendisine aktarılıyor. Örneğin bir iplik fabrikasında ayda 10.000 kilo iplik üretilip ay sonunda satılmakta olsun. Sözkonusu ay içinde, bu ürünler için belli bir değerde pamuk, yağlama yağı, gaz, kömür ve işgücü harcanmıştır. Bunların değeri ürünler satıldıktan sonra kapitaliste geri döner. Sermayenin tek bir devir sonunda geri dönen bu bölümü *dolaşım sermaye*'sidir.

Öte yandan üretim için binalar, makineler vb. gerekliydi ki bunlar, işlevlerini sermayenin ardarda yaptığı devirler boyunca sürdürüyorlar. O bakımdan bunların toplam değerinin sadece bir bölümü bir tek devir süresindeki ortalama *aşınma payı*'na eşit sayılır ve ürünün kendisine aktarılabilir. Söz konusu toplam değer diyelim ki 100.000 mark ve ortalama ömürleri de 100 aydır. O zaman binalar ve makineleri yerine koymak için aylık iplik satışından 1000 mark ayrılmalıdır. İşte sermayenin ardarda bir dizi devir dönemleri boyunca işlev gören bölümü *sabit sermaye*'yi oluşturuyor.

Demek ki iplik fabrikatörüne dolaşım süreci içinden sürekli o-

54 Marx, Kapital II, s. 82.

1 boşta, atıl, sürüncemede, fiilîleştirmeden, eylemsiz, potansiyel durumda -*y.ö.*

larak para akıyor ki bu parayı sabit sermayenin yerine koymak için kullanacaktır. O da parayı 100 ay sonra 100.000 marka ulaşıncaya kadar ve yeni makineler satın almak üzere para şeklinde hazır tutmak zorundadır. Kısacası bu süreçte depolamanın başka bir şekli gerçekleşiyor. Bu depolama,

> "Kapitalist yeniden üretim sürecinin bir faktörüdür. Bu, sabit sermayenin değerinin ya da onun bireysel öğelerinin, sabit sermaye aşınıp ömrünü tüketinceye kadar ve dolayısıyla bütün değerini üretilmiş olan metalara aktarıp teslim edinceye ve sonunda, yerlerini kendi doğal şekilleriyle yenilerine terk edinceye kadar para şeklinde yeniden üretilmesi ve depolanması anlamına gelir"[55].

O nedenle kimi kapitalistler, aşınan sabit sermayenin yedeği olarak dolaşımdan sürekli para çekerler. Burada çekilen değerin para şeklinde olması önem taşıyor. Sabit sermayenin değeri ancak para şeklinde yerine konabiliyor, çünkü bu sermayenin kendisi üretimde ancak sabit veya *eşya* olarak işlev yapmaktadır ve yerine yine bu şekilde, yani eşya olarak konması gerekmez. Başka bir deyişle, burada parayı gerektiren özellik, sabit sermayenin *yeniden-üretilmesindeki* özel biçimdir [56]. Burada para olmadıkça mümkün olmayan şey, sabit sermayenin değerinin dolaşımını onun üretim sürecindeki teknik (işlevini) sürekliliğinden koparmaktır.

Demek ki sabit sermayenin *yenilenme* veya *geriye-akış* biçimi periyodik bir depolama gerektiriyor. Ve dolayısıyla parasal sermayenin de giderek dönem dönem *işsiz* (yani potansiyel durumda - *y.ö.*) kalmasına yol açıyor.

Parasal sermayenin serbestleme [m] nedenlerinin sonuncusu olarak kapitalist birikim tarzını gösterebiliriz. *Artık-Değer*, girişimin verilen teknik ve ekonomik koşullarına bağlı olarak ancak belli bir hacime ulaştıktan sonra sermaye olarak ya mevcut girişimin genişletilmesinde ya da yeni girişimlerin kurulmasında işlev görmeye

55 Marx, Kapital II, s. 448.

56 Basit meta dolaşımını basit ürün (meta) mübadelesiyle benzertirmek ne ölçüde olanaklı ise, yıllık toplam meta üretiminin yaptığı ciroyu da tek tek ciro öğelerinin karşılıklı doğrudan mübadelesine indirgemek ondan daha olanaklı değildir. O bakımdan para, bu dolaşımda sabit sermayenin yeniden-üretim tarzıyla belirli özgül bir rol oynar.

m Serbestleme, bir değerin kendine özgü dolaşım süreci dışında çıkacak beli bir süre "işsiz" veya "işlevsiz" kalması anlamına geliyor -*y.ö.*

başlar. Her döngüsel akış dönemi sonunda belli bir miktar artıkdeğer ve üstelik para şeklinde fiilîleşir. Fiilîleşen artık değerlerin üretken bir sermaye halini alacak kadar çoğalması için kural olarak bir dizi akış döngüsünün tamamlanması gerekiyor. Bu döngüler sonucunda, fiilen artık değeri temsil eden ve üretimde kullanılabilecek bir düzeye ulaşıncaya kadar para şeklinde tutulması gereken meblağlar kapitalistin elinde *depolanmış* oluyor. Böylece sermayenin *değerlenme sürecinden* kaynaklanan ve bir süre para şeklinde durarak veya tutulmak zorunda olan *işsiz* bir sermaye ortaya çıkıyor.

Paranın depolanması basit bir meta dolaşım çerçevesinde de gerçekleşebilir. Bunun için *M-P-M* sürecinde ikinci, yani *P-M* kesiminin gerçekleşmemesi yeterlidir, yani meta satıcısının yeniden alım yapmayıp eline geçen parayı depolaması yeter. Ancak bu tür davranışlar sadece birer rastlantıdır. Oysa sermayenin dolaşımı içinde böyle bir depolama bu sürecin kendi doğasından gelen bir zorunluluk halini almaktadır.

İki dolaşım tipi arasındaki başka bir fark, sermayenin dolaşımda sadece dolaşım aracının serbestleyip depolanması değil, aynı zamanda *parasal sermayenin*, yani sermayenin değerlenme sürecindeki bir safhayı temsil eden ve yeni bir üretim (dolayısıyla değerlenme -*y.ö.*) sürecine başlama *potansiyelini* yaratma ve yeniden parasal sermaye haline gelmeye yönelen paranın serbestlemesidir. Sermayenin dolaşım mekanizmasından böylece, parasal sermayenin uzun ya da kısa bir süre büyükçe veya küçükçe miktarlarda *boş* (işsiz) kalma zorunluğu doğmaktadır. Bu demektir ki, *parasal sermaye* bu eylem-dışı (burada dolaşım-dışı -*y.ö.*) kalma süresince *kâr* üretemez... ki bu da kapitalistin açısından ölümcül bir günâhtır. Sermayenin işlediği bu günahın derecesi, çoğu günâhkar gibi, nesnel faktörlere bağlıdır. Şimdi bu faktörleri araştırmamız gerekiyor.

İşsiz Sermayenin Hacmindeki Değişmeler ve Nedenleri

Önceden de bildiğimiz gibi, sermayenin dolaşım süresi içinde üretimi sürdürebilmek için periyodik olarak işsiz kalan ek bir sermayeye gerek vardır. Verdiğimiz örnekte dolaşım süresini üç haftadan iki haftaya indirecek olursak 1000 marka gerek kalmaz ve dolaşımdan parasal sermaye şeklinde çekilir. O zaman para pi-

yasasına girer ve bu piyasada dönen sermayelere ek bir sermaye olarak katılır. Bu fazlalığın, 1000 markın serbest bırakılmasından önce, sadece bir bölümü, yani işgücünü satın alacak 500 marklık bölümü para şeklindeydi. Geri kalan 500 mark ise üretim araçları almaya harcanmıştı, yani meta şeklindeydi. Şimdi ise hepsi para şeklinde olup bu, sermayenin (sanayi sermayesinin -*y.ö.*) döngüsel sürecinden kopmaktadır.

> "Döngünün içinden böyle bir para biçiminde dışlanan 1000 mark şimdi yatırım arayan yeni bir parasal sermaye, yani para piyasasında yeni bir öğe oluşturur. Gerçi önceleri dönem dönem serbestlenmiş parasal sermaye ve ek üretken sermaye şeklinde bulunuyordu, ama onun bulunduğu *latent* (veya potansiyel-*y.ö.*) durumlar üretim sürecinin yürütülmesi ve sürekliliği için gerekli birer koşuldu. Şimdi işte artık buna gerek kalmamıştır ve o yüzden yeni bir parasal sermaye şekline girip para piyasasının bir öğesini oluşturmuşlardır. Üstelik bunlar ne mevcut toplumsal para rezervinin ek bir parçasıdır (çünkü bunlar işin başında var olup dolaşıma bu iş nedeniyle girmişlerdir) ne de yeni birikmiş bir depo" (57).

Para rezervi değişmediği sürece sadece sermayenin *devir* (Umschlag/turnover) *süresini* kısalttığımız zaman parasal sermaye arzında bir artış olduğunu buradan görüyoruz. Çünkü para bir kez sermaye işlevi yaptıktan sonra artık bu rolü yeniden üstlenmeye mahkûmdur.

Tersine olarak, dolaşım (bilvesile devir-*y.ö.*) süresini, diyelim ki iki hafta uzattık. O zaman ek sermaye olarak 2000 marka ihtiyaç doğacaktır ve bu, üretken sermayenin döngüsü içine (ki buna daima dolaşım süresi dahildir) sokulmak üzere para piyasasından karşılanmak zorundadır. 1000 mark para şeklinden yavaş yavaş işgücüne, öteki 1000 mark ise üretim araçlarına belki de hemen dönüşecektir. O bakımdan *devir süresinin* uzatılması para piyasasında talep artışı doğurmaktadır.

Devir süresinin kendisini etkileyen faktörlerin en önemlileri şunlardır:

> "Uzun veya kısa, devir süresinin uzunluğu esas çalışma süresine, yani ürünü pazara hazır duruma getirmek için gereken süreye bağlı olduğundan değişik sermaye yatırımlarındaki mevcut nesnel üre-

57 Marx, *Kapital II*, s. 290.

tim koşullarına dayanmaktadır. Bu koşullar, tarımda daha çok üretimin doğal koşullarının karakterini taşır, imalatta ve aşırı derecede yüklü sanayilerin çağında ise üretim sürecinin toplumsal gelişmesiyle birlikte değişir" [58].

Burada iki ayrı eğilirnin etkisi görülür. Tekniğin gelişimi çalışma süresini kısaltıyor, ürünler tek tek daha çabuk imâl ediliyor, fabrikadan daha kısa sürede çıkıp pazara giriyor. Hele özel ürünlerin imalatı söz konusu ise, üretimin hacmi daha da genişler ve daha büyük bir sermaye daha da çabuk dönmeye başlar. Teknolojik ilerleme çalışma süresini kısaltıyor ve dolaşım (döner) sermayenin ve *artık değerin* devrine ivme kazandırıyor. Ama bu ilerleme, aynı zamanda *devir süresi* daha uzun olup döner sermayenin birkaç devrini birden kapsayan sabit sermayenin de artırılması şeklinde gerçekleşiyor. *Sabit sermayenin* çoğalması döner sermayenin çoğalmasından daha hızlı ilerliyor, dolayısıyla toplam sermayenin giderek büyüyen bir bölümünde *devir hızı* azalıyor (geride kalıyor - *y.ö.*) Krediyi bir yana bırakırsak, devin hızındaki bu gerileme — üretim haciminin genişlemesi dışında ayrıca— büyük bölümüyle yine *işsiz* (serbestlenmiş -*y.ö.*) kalacak olan parasal sermayenin avans olarak daha büyük çapta verilmesi için başka bir neden oluşturmaktadır.

"Çalışma döneminin uzunluğu imalatın boyutlarına (meta olarak pazara giren ürünlerin nicel kapsamı) göre ayarlandığından, bunun konvansiyonel bir karakteri vardır. Bu konvansiyonun maddesel temeli üretimin derecesini ifade eder ve tek başına ele alındığında sadece rastgele veya arızî bir rol oynar."

İşte üretilen nicel kapsam genellikle bu bağlamda da artar ve onunla birlikte parasal sermaye (yani verilecek avans miktarı -*y.ö.*) de artar. Ama şunu da belirtmek gerekir ki, teknolojik ilerleme daha geniş kapsamdaki metayı daha düşük fiatlarda üretmeyi sağlayabilmekte ve sermaye (avans-*y.ö.*) talebini azaltabilmektedir.

"Devir periyodunun uzunluğunun üstelik dolaşım periyodu uzunluğuna bağımlı olmasına gelince bu sonuncu uzunluk (süre), aslında piyasa koşullarında satış kolaylıklarına ilişkin sürekli değişmelerin kısmen etkisi altında kalmaktadır. Ve bunun sonucu olarak ürünlerin bir bölümünü daha yakın ya da uzak pazarlarda

58 Marx, *a.g.e.*, s. 318.

satma zorunluğu doğuyor. Genel talep hacmini bir yana bırakırsak, fiyatlardaki hareket burada başrolü oynuyor.

"Çünkü üretimi sürdüğü sırada fiatlar düşerken satışlar bilerek kısıtlandırılmaktadır. Tersine olarak, fiatlar yükselir ya da hatta satışlar peşin yapılırken, üretim ve satışlar başabaş giderler. Bununla birlikte, gerçekte maddesel temel olarak üretim yerinin pazardan fiilî uzaklığını kabul etmeliyiz." (59)

Kâr, üretimin içinde doğup, ama ancak dolaşımın içine girince *fiilileştiğinden* bütün sermayenin elverdiğince büyük miktarını üretken sermayeye dönüştürme yolunda bitmez tükenmez bir çaba vardır. Dolaşım harcamalarını, metal paranın yerine parasal krediyi koyarak minimal bir düzeye indirme ve sonra da dolaşım süresini, ticarî teknikleri geliştirerek ve ürünleri elverdiğince kısa sürede satarak kısaltma eğilimleri buradan ileri geliyor.

Yukarıdakine karşıt bir eğilim de, pazarların sürekli genişlemesi ve *uluslararası işbölümü*'nün yaygınlaşması şeklinde ortaya çıkıyor. Bu karşıt eğilimin etkileri ulaşım olanaklarındaki gelişmelerle yumuşuyor.

Sonunda vurgulamamız gereken bir konu da, artık-değerin sermayeye dönüşme, yani *birikme hızı* açısından sermayenin *devir süresi*nin belirleyici bir rol oynamasıdır. Devir süresi ne kadar kısalırsa artık-değerin de para biçiminde, dolayısıyla sermaye durumunda fiilîleşmesi de o kadar çabuk olur.

Yukarda sözü edilen faktörleri sıralayalım: *Sermayenin organik bileşimi*, özellikle sermayenin *sabit bölümün döner (dolaşan) bölümüne oranı*, dolaşım süresini kısaltıcı ticarî teknik ve yöntemlerin gelişimi, ulaşım araçlarında aynı sonucu sağlıyan gelişmeler (ancak uzakta pazarlar açtığı sürece karşıt eğilime yol açıyor), paranın geriye dönüş hızını değiştiren periyodik konjonktür dalgalanmaları ve son olarak üretken birikim hızındaki değişmeler... Bütün bu faktörlerin her biri *işsiz* duran sermayenin hacmini ve bu işsizlik ya da eylemsizliğin süresini belirlemekte etkili oluyorlar.

Başka önemli bir faktör de meta fiyatlarındaki değişikliklerin doğurduğu etkidir. Hammadde fiyatlarında düşme olunca, örnek verdiğimiz kapitalistin, üretimi aynı kapsamda tutabilmek için haf-

59 Marx, *Kapital II*, s. 318.

tada artık 1000 mark değil diyelim ki 900 mark avans ödemesi gerekecek. Sermayenin bütün devir dönemi için böylece 9000 mark değil, 8100 mark gerekecek ve kalan 900 mark serbestleyecektir.

> İşte "serbestleyen ve artık işsiz kalan, dolayısıyla para piyasasında yatırım arayan sermaye, yani *parasal sermaye* artık başlangıçta avans (parasal sermaye) olarak çıkılan sermayenin (9000 mark) sadece bir parçasıdır. Üretimin hacmi genişletilmeyip aynı kapsamda, tutulduğu sürece, bu parça, üretim elemanlarının fiatlarındaki düşme sonucu, *fuzulî*, yani fazlalık haline gelmiştir. Fiyatlardaki bu düşüş *rastlantısal* koşullardan (özellikle bol ürün, aşırı arz gibi) doğmayıp da, hammaddeyi üreten sanayi kolundaki üretici güçlerin artmasından ileri gelseydi, bu parasal sermaye, para piyasasına ya da parasal sermaye biçimindeki hazır sermayeye bu kez mutlak bir katkı olurdu. Çünkü önceden yatırılmış sermayenin içinde yer almamaktaydı" (60).

Tersine olarak, hammadde fiatlarındaki artış ise bir *ek sermaye* gerektirecek, dolayısıyla para piyasasında talep artışına yol açacaktı.

Şurası düpedüz belli ki, sıraladığımız bu faktörler, konjonktürün neden olduğu periyodik dalgalanmalar sırasında para piyasasındaki gelişmeler açısından büyük önem taşıyor. Ferahlama döneminin başında fiyatlar düşmüştür, sermayenin geriye akışı çok hızlanmış, dolaşım süresi kısalmıştır. Konjonktür yükselişe geçtiği zaman fiyatlar tırmanır ve dolaşım süresi esneyip uzamaya başlar. Dolaşım açısından daha güçlü bir *kredi* talebi doğarken aynı zamanda üretimdeki genişlemenin sonucu olarak *kredi sermayesi*'ne talep armaktadır. Gerek dolaşım süresinin uzaması gerekse fiyatların artışı *ek sermayeyi* zorunlu kılmaktadır ki bu eklemenin de para piyasasından yapılması zorunluğu vardır. *Ödünç* verilecek hazır sermayenin hacmi de böylece daralır.

Sermayenin daha büyük bir organik bileşime doğru gelişme süreciyle birlikte genelde sermayenin devir süresi de uzar. Sermayenin sadece büyüklüğü değil, aynı zamanda üretim sürecinde çalıştığı süre de artar. Bu süre avans olarak akıtılan sermayenin çıkış noktasına döndüğü zamana kadar uzar. Örneğin sermayenin devir süresi on hafta tutuyorsa kapitalistin 10000 mark avans çıkması

60 Marx, *Kapital II*, s. 294.

gerekiyor. 60000 mark gerektirecek yeni bir üretim yöntemi uygulayacak ve devir süresi de bu yüzden 30 haftaya çıkacak olursa para piyasasından 60000 markın çekilmesi gerekir. Böylece avans olarak altı kat büyüklüğünde bir sermayenin üç kat uzunluktaki bir sürede akıtılması gerekiyor.

Sermayenin devir süresi uzadıkça piyasadan çekilen metaların (üretilen araçlar ve işçilerin geçim maddeleri) bedelinin piyasada tekrar meta şeklinde dönmesi de o ölçüde gecikir. Piyasadan metalar çekilirken yerini para alır. Para burada piyasadan çekilen metalar için *geçici* değil, kalıcı bir değer biçimidir. Bu değer kendini metadan koparıp özerklik kazanmıştır. Metanın değeri burada yerini mutlak olarak paraya bırakmıştır, çünkü bu değerin yerini başka bir metaya bırakması bambaşka bir zamanda gerçekleşebilir.

> "Toplumun kapitalist değil, komünist olduğunu düşünelim. O zaman *parasal sermaye* ortadan tamamiyle kalkar, bununla birlikte bu sermayenin mübadele işlemlerine geçirdiği kılıf da kalkar.
> Sorun artık böyle toplumun, örneğin demiryolu yapımı gibi, yıllar boyu ne üretim aracı ne geçim maddesi ne de yararlı bir iş üreten, üstelik yıllık toplam üretimden emek, üretim aracı ve geçimlik maddeler çeken faaliyet kollarını budamaksızın, ne kadar emek, üretim aracı ve geçim maddesi kullanılabileceğini önceden hesaplaması gerekiyor. Oysa toplumun aklının post postum [n] başına geldiği kapitalist toplumda benzer durumlarda büyük *arıza* veya aksamalar durmadan patlak verir ve vermek zorundadır. Bir yanda para piyasası yine de piyasa üzerine baskı yapacak olan girişimleri ve koşulları bol keseden türetmektedir. Öte yanda toplumda mevcut üretken sermayeye baskı yapılıyor. Bu sermayenin öğeleri piyasadan durmadan çekilip emilmekte ve bunların yerine piyasada sadece parasal bir eşdeğer sürülmektedir ki böylece nakit ödeyenlerin ürünlere olan talepleri arz'a hiçbir katkıda bulunmadan yükselmektedir. Geçim maddelerinin olsun üretim araçlarının olsun fiyatlarının yükselmesi bundandır. Üstüne üstlük aynı süre içinde büyük sermaye transferlerine kalkışıp dolaplar çevirmek de işin cabası..." [61].

Bu koşullarda devir hızındaki farklılaşmalar yeniden üre-

n Her şey olup bittikten, üretildikten sonra.

61 Marx, *Kapital II*, s. 316.

timdeki oranların bozulmasını etkileyen birer faktördür ve —ilerde göstereceğimiz üzere— birer bunalım momenti oluşturur.

Şimdiye kadarki incelemelerimizin sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz: Birincisi, üretime ayrılan toplumsal sermayenin toplamı içindeki bir bölüm *parasal sermaye* şeklinde daima işsiz kalmakta ve beklemektedir. İkincisi, işsiz duran parasal sermayenin büyüklüğü büyük farklılaşmalara uğramakta ve bütün bu farklılaşmalar, *para piyasası*, parasal sermayenin *arz ve talep*'i üzerinde doğrudan etki yapmaktadır.

Nedir ki sermayenin işsiz kalması, sermayenin *kâr* üretme işlevine ters düşüyor. Böyle olunca, bu işsizliği minimal bir düzeye düşürme çabaları ortaya çıkıyor ki bu da *kredi*'nin yeni bir işlevini sergiliyor.

İşsiz Parasal Sermayenin Kredi Yoluyla İşlevsel Parasal Sermayeye Dönüştürmesi

Kredinin bu işlevi nasıl yerine getirmekte olduğu artık açıkça belli oldu. Çünkü bildiğimiz gibi, *parasal sermaye* sermayenin döngüsel akışından periyodik olarak dışlanıp serbestleyen bir sermayedir. Herhangi bir bireysel sermayenin döngüsel akışından ayrışan bu parasal sermaye, başka bir kapitalistin emrine kredi olarak verildiği zaman, başka bir sermayenin döngüsel akışı içine giriyor. Sermayenin periyodik olarak ayrışıp dışlanarak serbestlenmesi kredi ilişkilerinin ortaya çıkması için önemli bir temel oluşturuyor.

Sermayenin işsizleşmesine yol açan bütün nedenler şimdi kredi ilişkilerinin doğması için bir o kadar neden yaratıyor ve işsiz sermayenin hacimini etkileyen tüm faktörler artık bu kredinin genişleme ve daralmasını da belirliyor.

Örneğin bir sermayenin döngüsel akışı içinde duraklamalar meydana gelir ve bu akış süreci, sermaye parasal sermaye olarak sabitleşip donacak şekilde kesintiye uğrayacak olduğunda, kredi yoluyla başka kapitalistlerin emrine verilen gizli bir parasal sermaye ortaya çıkmış oluyor. Kesintili üretim süreçlerinde karşılaşılan durum da budur. Bu durumlara doğanın koşullarına (tarım, balık avcılığı, şeker üretimi vb.) veya mevsim işçiliği gibi konvansiyonel koşullara bağlı üretim süreçlerinde raslanır. Ancak sermayenin parasal sermaye şeklinde serbestlenmediği veya *işsiz* kaldığı her durum bu parasal sermayenin. onu serbestleyen bireysel

sermaye dışında kredi aracılığıyla başka üretken amaçlar için kullanılması olanağını doğurmaktadır [62].

Tersine olarak döngüsel akış hiçbir parasal sermaye serbestlemesinin olmadığı noktalarda tıkanır veya kesintiye uğrarsa, bunun tersi olur. Akış sürecini süreklileştirmek için,yine de parasal biçimde tutulması gereken nakit fonlara ihtiyaç doğar ya da gelişmiş bir kredi sisteminde krediye başvurulur.

Döngüsel akış sürecinin doğası bir yandan sermaye kredisi açma olanağı tanımaktadır. Ancak para, dolaşım giderlerini daima ödemek zorunda olduğundan ve kapitalist üretimde de parasal sermayenin arzından daha çabuk genişleme eğilimi bulunduğundan, krediye başvurmak kaçınılmaz duruma geliyor.

Ayrıca dolaşım sürecindeki her arıza, *M-P* ya da *P-M* süreçlerindeki her süre uzaması, üretim sürecinin *sürekliliğini korumak* [o] açısından ek sermayeyi, rezerv sermayeyi gerekli kılıyor.

Para miktarının ise, öteki koşullar aynı kalmak şartıyla, do-

---

62 Para ihtiyaçlarını, büyük değişmeler gösteren tarım kesiminden ayrışıp serbestleyen parasal sermayeyi sanayi kesimlerine aktaran bankaların denkleştirme faaliyetleri buna dayanıyor. Ama konvansiyonların ne ölçüde etkili olduğunu şu modern kundura fabrikası örneğinden izleyebiliriz: "Bir kunduranın imalât süresi ortalama 3-4 hafta sürdüğü halde, dolaşan döner sermaye yılda iki defadan fazla devir yapamıyor. Bunun nedeni yıl içindeki büyük siparişlerin Büyük ve Küçük Paskalya öncesi günlerde yapılmasıdır. Meta bu arada imal edilmiş olarak depoda bekler, çünkü ya teslim gününden önce sevk edilemezler ya da kundura tüccarının ödeme yükümlülüğü ancak teslim gününden başlayabilmektedir." K. Rehe. *Alman Kundura Sanayii*, Jena 1908, s. 55.

Ama kredi kullanımı açısından şu koşulların belirleyici rolü vardır: "Kundura sanayiinde imalâtın mevsimlenmiş olması kundura fabrikalarını da bankalarla çalışmaya zorluyor. Esas mevsimden sonra girdi yapan büyük meblağlar bankalara aktarılıyor ve onlar da, ücretler ve başkaca işletme masrafları için gereken meblağları geri kalan mevsimlerde fabrikaların emrine vermektedir. Ayrıca onların ham malzeme ödemelerini de, havale ya da çek yoluyla yine kendilerinden geçirirler". *a.g.e*, s. 57.

o "Üretim sürecinin sürekliliğini korumak" sermayenin değerlenme, yani artık-değerin üretilme sürecinin sürekliliğini korumakla aynı anlama geldiğinden kapitalist üretimin tipik koşullarından birini temsil eder -*y.ö.*

laşıma girecek metaların toplam fiyatına bağımlı olduğunu görmüştük. O bakımdan döngüsel dolaşım sırasında değer değişiklikleri meydana gelirse bundan parasal sermayenin miktarı da etkilenecektir. Fiatlar yükselirse ek sermaye kenetlenip kalır, düşerse çözülüp serbestler.

> "Sanayi sermayesinin, dolaşımda uğradığı arızalar ne kadar çoksa o kadar çok parasal sermayeye ihtiyacı vardır. Bu sermaye kendini ancak böyle dengeleyebilir. Ve kapitalist üretim sürdürülürken her bireysel üretim sürecinin üretim kapsamı veya derecesiyle birlikte avans olarak verilecek sermayenin minimal düzeyi de yükselmektedir. Böyle olunca sanayi sermayesinin işlevi de giderek kâh bireysel kâh ortaklaşmış büyük para kapitalistlerine bağlı bir *tekel* haline dönüşmektedir" (63).

Parasal sermayenin serbestlenmesi üzerine yükselen *kredi* olayı ile basit meta dolaşımında paranın sadece işlevini değiştirmiş olmasından kaynaklanan ticari kredi arasında önemli bir fark vardır ki bunu da daha yakından irdelemek gerekiyor.

63 Marx, *Kapital II*, s. 111. Son zamanların en önemli gelişmesini, yani bankaların sanayi üzerindeki egemenliğini Marx, önceden daha büyük bir gelişmenin filizleri ortada yokken görüyor.

5. Altbölüm: Bankalar ve Sanayi Kredisi

Kredi ilkin paranın *ödeme* aracı olma işlevini değiştirmiş olmasının basit bir sonucu gibi görünüyor. Ödeme, satışın gerçekleşmesinden bir süre sonra yapıldığında ödenecek para bu aradaki süre için kredi (alacak olarak ve itibara atfen -*y.ö.*) kaydediliyor. Kredinin bu şekli, bir takım meta sahiplerinin, gelişmiş kapitalist toplumda ise üretken kapitalistlerin önceden var olduğunu kabul etmeye dayanıyor. Bu varsayıma dayalı gerekli (nakit-*y.ö.*) ödeme araçlarına sahip olmayan *B*'nin geriye ödeme yapıncaya kadar bekleyecek yedek (rezerv) sermayesi vardır. Bu tek yanlı kredi bağışında *A* alacağı paranın üstüne, ayrıca *B*'nin ödeme vadesi'ne kadar kendi gereksindiği parayı da almalıdır eline. Para böylelikle tasarruf edilmiş değil, sadece bir elden öteki ele aktarılmış oluyor. Oysa *ödeme aracı*'nın yerini *bono* aldığı zaman, başka bir deyişle *A*, krediyi *B*'ye yalnızca vermekle kalmayıp aynı zamanda kendisi de *C*'den alınaktadır ve *C*'ye *B*'den aldığı bonoyla ödeme yapacak olduğu zaman durum değişir.

C elindeki bu bonoyu *B*'ye olan borcunu ödemek için kullanabilir. Böylelikle, *A* ile *B*, *A* ile *C* ve *C* ile *B* arasındaki alışverişler araya paranın girmesine gerek kalmadan gerçekleşmiş olmaktadır. Demek ki burada *para* tasarruf edilmiş oluyor. Ama bu paranın aynı zamanda (kendi metasal sermayelerin dolaşımı için gerekli) ek-parasal sermaye olarak üretken kapitalistlerin ellerinde olması gerektiğinden, *parasal* sermaye onlar için tasarruf edilmiş bulunuyor. Bono, paranın işlevini yüklenip parasal kredi gibi hareket etmekle paranın yerine geçmiş olmaktadır. Dolaşım olaylarının büyük bölümü, hatta en büyük ve yoğun olanları üretken kapitalistlerin kendi aralarında cereyan ediyor. Bütün bu işlemler ilke olarak *senetler* aracılığıyla yürütülüyor. Senetlerin çoğu da karşılıklı olarak denkleştirilerek iptal ediliyor. Ve bakiyeye ödemek için de sadece küçük miktarda *nakit* gerekli oluyor.

Demek ki üretken kapitalistler birbirlerine karşılıklı krediler açabiliyorlar. Burada kapitalistlerin birbirlerine *ödünç* verdikleri şey onlar için *metasal sermaye*'yi temsil eden metalardır. Öyle ki bu metaların da değerleri, satış anında bulundukları toplumsal geçerli biçimleriyle fiilileşmiş sayılmakta, dolayısıyla metalar belli

bir değer tutarının taşıyıcısı olarak kabul edilmekte ve bu değer toplamı da *bono* tarafından temsil edilmektedir. Bonoların dolaşımı böylece metaların dolaşımı anlamına gelmektedir, ama bu metalar yapılan satış yoluyla para şekline dönüşmüş bulunmaktadır. Üstelik dönüşüm toplumsal geçerlilik kazanmış olmayabilir, yani sadece alıcının ödeme vaadi şeklinde özel bir işlem olarak da gerçekleşebilir [64].

Bu tip, yani *üretken* (üretici) *kapitalistlerin* kendi aralarında birbirlerine açtıkları türden krediye dolaşım kredisi adını veriyoruz. Onun para yerine geçtiğini, yani metaların aktarımını (transferini) araya *para* girmeden sağladığı için geçerli metalden tasarruf sağladığını gördük. Bu kredinin genişleyip yayılması, işte bu *meta aktarımlarının* genişlemesine ve burada metasal sermaye —üretken kapitalistler arası işlemler— söz konusu olduğu içindir ki, yeniden üretim sürecinin genişlemesine dayanıyor. Yeniden -üretimin kapsamı ve derecesi ya da basamağı yükseldikçe *üretken sermaye* biçimindeki (makineler, ham malzeme, işgücü vb.) sermayeye olan talep de artıyor.

Üretimdeki artış aynı zamanda dolaşımdaki artış demektir. Genişleyen dolaşım süreci veya artan dolaşım olaları *parasal kredi* miktarındaki artışla mümkün oluyor. Senetlerin dolaşımı yaygınlaşıyor ve dolaşıma giren metaların miktarı arttığı için genişletilebiliyor. Dolaşımdaki bu kabarma, altın para talebinin artmasına hacet kalmadan meydana geliyor. *Parasal sermayenin* talep ile arzı arasındaki ilişkinin değişmesine gerek kalmıyor. Çünkü dolaşım araçlarına karşı artan ihtiyaç (talep-*y.ö.*) meta miktarının büyümesine dayanan parasal kredinin de aynı oranda arttırılmasıyla karşılanıyor. Burada artmakta olan şey senetlerin dolaşımıdır [65]. Artan kredinin gerçek sermaye öğelerinin arzı ile ta-

64 Senetlerin sadece meta mübadelesine dayandığını sanıp bu mübadelenin, ancak ve ancak senetlerin birbirlerini karşıladıkları, bakiyenin nakitle kapatıldığı ve ödenmeyen senetleri yerini, paraya bıraktığı zaman toplumsal geçerlik kazandığını göremeyen bir kişi, meta senetleri, emek parası vb., kısacası kredi senetleri veya sertifikalarını hayal ediyor demektir ki bunlar, aslında külçe metalden soyutlanmış ve metaların değerini kendi başlarına temsil ettikleri sanılan şeylerdir.

65 Yıl içinde dolaşıma sokulan senetlerin hacmi (bin mark cinsinden

lebi arasında mevcut ilişkiyi etkilemesine hacet yoktur. Aslında ikisi de aynı oranda artmaktadır. Üretim süreci genişlemiş ve böylece, üretimi, genişleyip yükseldiği basamak düzeyinde sürdürmek için gerekli metalar üretilmektedir. O nedenle hem kredilerde bir artış hem de üretken sermayedeki bir artışla karşı karşıyayız. Ticarî senetlerin artan dolaşımında bu ikisi de yansıyor. Ama bu durum, para şeklindeki sermayenin *arz ve talep ilişkisi*'nde bir farklılaşmaya yol açmış bulunuyor. Nedir ki sadece *bu* talep etkiliyor *faiz oranını*. O bakımdan —ek kredinin yalnızca dolaşım kredisi olması şartıyla— kredi arzını faiz oranının değiştirmeksizin arttırmak mümkündür.

Senetlerin dolaşımı fiilen tamamlanmış ticarî işlemlerin toplam sayısıyla sınırlıdır. Devlet kağıt parası piyasası aşırı miktarda sürülünce bunların toplam değeri değişmeksizin tek tek bir paranın değeri düşer, ama *ticarî senetler* ilk olarak piyasaya tamamlanmış ticarî işlemlerden daha çok sayıda sürülemez, yani senetlerde aşırı sürüm olamaz. Herhangi bir işlemle sahtecilik yapıldığı zaman bononun değeri kalmaz. Ancak bu bir tek bononun değersizleşmesi ötekilerini etkilemez.

Nedir ki, senetlerin aşırı sürüm yapılmaması, üzerinde yazılı meblağların aşırı yüksek tutulmadığını ispatlamaz. Metaların değer yitirdikleri bir bunalım sırasında ödeme yükümleri de doğru dürüst yerine getirilemez olur. Piyasadaki tıkanma (stagnasyon-*y.ö.*) metanın paraya dönüşümü olanağını kaldırır. Demir ve kömür alımı karşılığında verdiği bonoyu çözmek için makinesini satmayı düşünen fabrikatör, bunu kırdırma, dolayısıyla borcunu ödeme imkânı bulamaz ve borcunu, makinesini satacağı kişiden alacağı bonoyu vererek de tasfiye edemez. Elinde başka rezervi yoksa, bonosu değerini yitirir. Düzenlediği sırada metasal bir sermayeyi (makineye dönüştürülen demir ve kömür) temsil ediyor olsa bile bononun hükmü kalmaz [66].

şöyledir: (1885) 12.06. (1985) 15.241, (1905) 25.506. Bunların banka kabulleri 1.965 yani yüzde 16, 3530 yani yüzde 23, 8000 yani yüzde 31 idi. Bunlara dolaşıma girmeyen senetler de dahildi (kefalet ve rehin senetleri), bak W. Prion, *Das deutsche Wechseldiskontgeschaeft*, Leipzig.1907, s. 51.

66 Normal meta dolaşımı ekonomi-dışı olağanüstü, yani ihtilal ya da savaş vb. gibi raslantısal olaylarla kesintiye uğrarsa, bu kesinti süresini

Kredi Senedi (veya bonosu) dolaşım döneminin bitimi için açılan kredidir ve dolaşım dönemini aşmak için gerekebilecek ek sermayenin yerini alır. Bu dolaşım kredisini normal olarak üretken kapitalistler birbirlerine açarlar. Ancak paranın dolaşımdaki geriye dönüşünün aksadığı zamanlardadır ki paranın üçüncü kişilerden, yani bankalardan sağlanması gerekmektedir. İşte böylece bankalar, meta satışlarının tıkanıp senet dolaşımının bu normal koşulları çöktüğü sırada işin içine girerler, örneğin meta satışının geçici olarak durduğu veya metaların spekülatif nedenlerle elde tutulduğu vb. zaman. Bu durumlarda bankalar senet kredisinin boyuna genişletip beslerler.

Dolaşım kredisi üretimin altyapı kapsamını kapitalistlerin elindeki parasal sermayenin boyutları ötesinde genişletmiş olmaktadır. Onların kendi sermayesi, artık kredinin üstyapısının tabanını oluşturur ve hem bakiyeleri karşılama fonu hem de senetlerin değer yitirmesi veya ödenmemesinden doğacak kayıplara karşı yedek fon işlevini görür.

Nakit paradan tasarruf senetlerin birbirini giderek daha geniş çapta karşılayacağı noktaya doğru büyür. Bunun için bazı özel koşullara ihtiyaç vardır. Senetler biraraya toplanıp karşılaştırılır. Bu işlevi bankalar yürütür. Bir ve aynı ödeme aracı olarak ne kadar çok ya da sık kullanılmış ise paradan o kadar çok tasarruf edilmiş olmaktadır Senetlerin ödenme olasılıkları ne kadar yüksek ise dolaşımdaki hareket alanları da o kadar geniştir. Dolaşım ve ödeme aracı rolündeki senedin bir güvenceye sahip olduğu ilgili çevrelerce bilinmelidir. Bu güvenceyi saptamak da bankalara düşer. Bankalar senetleri satın alırken her işlevi birlikte yerine getirirler. Bankacı senedi satın almakla kredi veren haline gelir. Sınaî ve ticari kredinin yerine —sınaî ve ticarî senetlere karşılık kendisi de banka senetleri (banknot) çıkarmıştır— kendi banka kredisini koymuş olur. Çünkü banknot, bankaya veya bankacıya yazılmış olup sanayici veya tüccarın senedine tercih edilen bir çekten başka bir şey değildir. Banknot veya banka senedi böylece senetlerin dolaşımına dayanmaktadır. Demek ki devletin senedi, meta devir işlemlerinin toplum açısından gerekli minimal düzeyince garantilemekte iken,

normal dolaşım süresi içinc katmayıp bu olayların sona ermesini beklemek akıllıca olur. Bonoların moratoryumu için bunu yasa maddelerini gerektirerek yapabiliriz.

senet (bono) kapitalistin kişisel (özel) bir işlem olarak yürüttüğü meta devir işleriyle garantileniyor.

Öte yanda banknotu ya da banka senedini güvenceleyen şey *bono* ya da ödeme *vaadi* idi ki bunların ardında mübadeleyi yürüten bütün kişilerin (keşidecilerin) tüm servetleri yatıyor. Aynı zamanda banknotların emisyonu da *iskonto* edilen senetlerin hacmiyle ve dolayısıyla tamamlanmış mübadele işlemlerinin sayısıyla sınırlıdır.

O nedenle aslında banka senedi üretken kapitalistin [67] düzenlediği senetlerin yerini alan bir *banka çeki*'nden başka bir şey sayılmaz. Banka senetlerinin ortaya çıkmasından önce, dolaşımda kullanılan senetlerin üzerinde vadesi gelinceye kadar atılan yüzlerce imza bulunuyordu. Buna karşılık ilk banka senetleri, yuvarlak rakamlar üzerinden değil, çeşidine göre, değişik meblağları üzerinden düzenlenmiştir. Hatta ibrazında ödenmek gibi bir özellikleri de yoktur.

"Eski zamanlarda, bankaların, ibrazında ya da talep edildiği veya ibrazından daha sonraki bir tarihte, düzenleyenin tercihine göre, ödemesi gereken senetler çıkarmaları hiç de alışılmadık bir durum değildir. Ama böyle bir durumda ödeme gününe kadar faiz işliyordu" [68].

Ekonomi yasalarını etkilemeyen bir değişiklik devletin duruma müdahale etmesiyle meydana geldi: Söz konusu yasalaştırmalardan amaç, bankaların senet emisyonunu doğrudan veya dolaylı olarak sınırlamak ve emisyonu devletin kontrolundaki bir bankanın tekeline bırakmak yoluyla, senetlerin *konvertibilite*'sini güvenceye almaktı. Kağıt devlet parasının olmadığı ya da toplumsal gerekli minimal düzeyin altında sınırlı senedine belirli bunalım dönemlerinde zorunlu rayiç uygulandığında, böylece kendiliğinden kağıt devlet parası haline geliyor [69].

---

67 Üretken kapitalist derken, ortalama kâr eden kapitalistleri anlıyoruz. Bunları borç (ödünç) veren, yani faiz alan (tefeci -y.ö.) kapitalistlerden ve rant elde eden toprak sahiplerinden ayırt ediyoruz.

68 James Wlilson, *Capital. Currency and Banking*, London, 1847, s. 44.

69 Banka bu senetleri iskonto etmeyi elbette sürdürecektir. Ve bu senetler, bonoların ve öteki güvencelerin karşılığında ihraç edildikçe önceleri gibi, parasal kredi işlevini yerine getirirler. Nedir ki bu durum, onların kağıt devlet parası olarak statülerini değiştirmez. Şuradan

Banknot çıkarımının yapay olarak düzenlenmesi, koşullar bu işin daha büyük çapta yapılmasını gerektirdiği sırada hemen fiyasko vermektedir. Örneğin bunalım sırasında kredi yapısı çöküp bir sürü kapitalist bireylerin parasal kredileri (bonoları) çıkmaza girdiği ve bunların dolaşımdaki yerleri, birtakım ekleme ya da yamalı dolaşım araçlarıyla doldurulmak istendiği zaman oluyor bu yapaylık. Yasalar çaresiz kalıyor. Ve ya (son zamanlarda ABD'de olduğu gibi) çiğneniyor ya da (İngiltere'de *Peel Yasası*'nda olduğu üzere) rafa kaldırılıyor.

Halkın banknotları kabul ederken öteki birtakım bonoları red etmesi, bankanın kredinin bir kez sarsılmış olmasından ileri gelmektedir. Bankanın kendisi de sarsılacak olsaydı banknotlara zorunlu rayiç uygulanacak ya da doğrudan doğruya kağıt devlet parası basılacaktı. Bu yapılmadıysa son Amerikan bunalımındaki gibi devreye tamamıyla özel dolaşım araçlarının sokulması düşünülecekti elbette. Ancak bu, para bunalımıyla mücadele etmek açısından, bunalımın banknot çıkartımına ilişkin sağlıksız yasalarla

---

belli ki, bu paralar, dolaşımdaki toplumsal gerekirlik minimum'unu aşan bir miktarda çıkarıldıkları zaman değer yitirirler. Aşırı miktarda çıkarılmadıkları zaman elbette değer yitirimi de olmaz. Devlete verilen ve böylece kağıtların dolaşımdaki miktarını ticaret ve sanayinin gereksindiği miktar ötesinde arttırmış olan avanslar, İngiltere'deki banka kısıtlamaları sırasında düşük düzeyde kaldıklarından sadece hafif bir değer kaybı oldu. Ama Diehl şu yanlış yargılara varıyor:

"Fiilen resmî rayiç taşıyan ödeme aracı niteliğindeki karşılıksız banknotları kağıt-para sayamayız. Çünkü bunları geçerli bir paraya çevirme talep veya yükümlülüğünün olmaması kuşku vericidir." (Diehl, Avusturya parası deneyimini görmezlikten gelmekle bu kuşkuyu abartmış olmuyor mu?-R.H.) "Bu sistemde de banknotlar parayı dolaşıma sokmak için değil, devlete ya da tüccarlara verilecek ödünç olarak çıkarılıyor, yani bankanın garantilediği alacaklı haklarına karşılık. O zaman her şey bankanın nasıl yönetildiğine bağlı kalıyor, yoksa bankanın miktarına değil. Bu koşullarda çıkarılan banknotların, devletin ve tüccarların haklı kredi ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığına veya ne ölçüde karşıladığına, hatta tüm kredi sistemini tehlikeye sokan bir kağıt para ekonomisine yol açıp açmadığına değil" (Karl Diehl, *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu Ricardo's Grundgesetzen der Volkwirtschaf*, Leipzing 1905. II. Bölüm, s. 235).

Diehl, meta mübadelesini sağlayan kredi rolündeki bonoların iskonto

daha da ciddîleştiği bir sırada çok daha etkisiz bir yöntemdir[70]. Bonolar gibi, konvertibl banknotlar da aşırı miktarda

edilmesine dayalı banknotların çıkartımı ile devlete verilen ödünç rolündeki banknotların çıkartımı arasındaki farkı göremiyor. Birinci durumda banknot bononun yerini alıyor ve bono gerçek meta değerini temsil ediyor. Ama ikinci durumda, banknotlar devletin ödeme vaadine karşılık olarak çıkarılıyor ve devletin nakitle satın alamadığı metaları satın almasını sağlıyor.

Eğer devlet, para piyasasındaki borçları üstlenecek olursa, dolaşımdaki paraları alıp banknot çıkartma yoluyla onları yeniden para piyasasına sürüyor. Bu durumda dolaşımda, mevcut para miktarının değişmesine hacet kalmıyor. Ama devlet elinde başka bir kredi kaynağı olmadığı içindir ki bankaya sığınmak zorundadır ve bankayı iflâstan korumak için de, banknotlara zorunlu bir rayiç uygulamaktadır.

Devlete verilen ödünce karşılık çıkarılan banknotlar, dolaşıma zaten birer katkı olarak girdikleri için değerleri düşürülebilir. Devlet, ödemeleri için gereksindiği kağıt parayı dolambaçlı yollardan banka aracılığıyla değil de, doğrudan kendisi çıkaracak olsa, aynı şey olurdu. Ama bu dolambaçlı yol banka için daha kârlıdır. Çünkü kendisine yalnız baskı giderlerine mal olan bu ödünç-alımından eline faiz geçmektedir. İşte Ricardo'yu İngiltere Bankasına karşı öfkelendiren ve kağıt para çıkartımının devlet tekeline verilmesini istediği durum da tamamiyle buydu. Ama o devlet kağıtlarıyla banknotları yine de birbirlerine karıştırıyordu. Ayrıca Ricardo'nun ünlü "proposals for an economical and secure currency" önerilerinin birçok yönlerden Avusturya'daki "saf kağıt para" sisteminde gerçekleştirilmiş olduğunu görmek hiç de yararsız sayılmaz. Aslında bu uygulama Ricardo'nun kuramsal gerekçelerindeki yanlışları açıkça ortaya koyuyor.

70 Para sistemiyle ilgili yasal düzenlemeler açısından kapitalist toplum salt toplumsal bir sorunla karşı karşıya bulunuyor. Ama bu toplum bunun bilincinde değil... Toplum kendi hareket yasalarını sanki kendinden gizliyor. O nedenle, teorinin bu yasaları binbir çabayla su yüzüne çıkarması gerekiyor. İleri gelen kesimlerin çıkarları varılan kuramsal sonuçların kabul edilmesine karşı çıkıyorlar. Bankalara ilişkin yasal düzenlemeler konusunda en yetkin bilirkişi sayılan para kapitalistlerinin dar kafalı ve bencil çıkarları bir yana, "değerin emek teorisi"ne karşı, düşmanlık, para ve banknot dolaşımıyla ilgili yasaların doğru dürüst anlaşılmasına karşı aşılmaz bir engel yaratmış bulunuyor. Ve bu engel İngiliz bankacılık yasalarında "para okulu"nun zaferini sağlıyor. Oysa Tooke, Fullarton ve Wilson'un çalışmaları, bu okulun saçmalıklarını gerek tarihsel gerek kuramsal olarak is-

çıkartılamaz [71]. Dolaşımda talep edilmeyen bir banknot bankaya geri dönmektedir. Bononun yerine geçtiğinden banknot çıkartımı da, bonoların dolaşımına ilişkin yasalarla aynı yasalara boyun eğer ve krediler sarsılmadığı sürece, bonoların dolaşımıyla birlikte genişler.

patladılar. Tarihin ne güzel bir cilvesidir ki bu okulun teorileri, bir ölçüde haklı olarak Ricardo'da destek buluyordu ve aynı Ricardo ki, değerin emek teorisinin tutarlı biçimde uygulamaktan geri kalmamış, ama İngiltere'deki kağıt para uygulamalarının etkisi altında bu kez kendi teorisini de yüzüstü bırakmıştır.

Kapitalist toplumun toplumsal bir sorunu ortaya akılcı ve bilinçli biçimde koymasını güçleştiren şey, onun anarşik karakteridir. Kapitalizm, çeşitli dönemlerin ve ülkelerin pahalıya mal olan acı deneyimlerinden yavaş yavaş bir şeyler öğrenip daha doğru ilkelere varıyor, ama bunları genelleştirme gücünü kendinde bulamıyor ki bu durumun örneklerini, Amerikan ve İngiliz, daha dar bir kapsamda da Alman para bankalarıyla ilgili yasal düzenlemelerde ve politikalarda görüyoruz. Kapitalizm, para sisteminin yakın tarihindeki yeni deneyimleri de kuramsal bir bütünlük içinde kavrayacak durumda değil ve onun içindir ki, son verileri ne değerlendiren ne de yorumlayan, ama hiç değilse sistemli bir terim mantığı getiren Knapp'ın cüretkârlığına şaşırıp kalıyor.

Para ve kredi-dolaşımının yönetimi salt toplumsal bir sorun olduğundan, bu görevin devlete verilmesi gereği ortaya çıkıyor. Ancak kapitalist devlet sınıf çıkarlarıyla parsellenmiş olduğundan bu talep karşısında, devlete egemen tabakaların güçlenmesinden kaygı duyanlar arasında kuşkular uyanıyor. Mücadele çoğu kez ayrıcalıklı özel şirketleşmeler üzerinde yaygın devlet denetimine yöneliklik bir uzlaşmayla sonuçlanıyor. Kapitalistlerin kaçınılmaz saygın kişisel çıkarlarının bu yüzden dışlanması ya da sınırlandırılması gerekiyor. Ulusal bankaların yöneticilerinin özel çıkarları ile kendi güçlerinin kapsamı arasında bir orantısızlık görülüyor. Ve kâr güdüsünü, ulusal kredileri kendi hesaplarına sömürerek sürdürmeleri büyük yıkıma yol açabilir. Söz konusu görevin toplumsal karakteri kâr döngüsünü saf dışı etmeyi ya da geniş çapta kısıtlamayı kaçınılmaz kılıyor.

71 "1810 yılı banka müdürlerinin bunca kınanan eski doktrinleriyle tamamiyle aynı fikirde olduğumu söylemenin hiçbir sakıncası yok:

Bir banka banknotlarını sadece 60 gün vadeli sağlam bonoları iskonto etmek için çıkarırsa hiçbir zaman yanlış iş yapamaz.! Ne kadar basit olursa olsun, bu ülkede benim kanımca para dolaşımında egemen olan ilkelere, o zamandan beri açıklanan kurallarda olduğundan daha derin bir nüfuz ve daha büyük bir doğruluk payı var". Fullarton, a.g.e. s. 207.

Bir banknotun ardındaki kredi, bunalım sırasında kendi çizgisini korur ve dolayısıyla bonoların dolaşımı daraldığında yerini banknot ve nakit paraya bırakır. Bankacılık sisteminin gelişmesi ve bütün işsiz paraların bankalara akmasıyla birlikte banka kredisi ticari kredinin yerini almaktadır. Öyle ki bonolar, üretken kapitalistler arasında dolaştıkları özgün biçimiyle artık *ödeme aracı* olarak değil, dönüştükleri *banknot* biçimiyle birer ödeme aracı işlevi görüyorlar. Bankalar bakiyeleri denkleştirme ve ödeme kurumları haline geliyor ki, yapılması mümkün denkleştirmelerin çapını genişleten ve bakiye ödemeleri için gerekli nakit parayı kısan teknik bir gelişme sayılıyor.

Önceleri üretken kapitalistlerin, kendi düzenledikleri bonoların bakiyelerini denkleştirmek üzere, ellerinde tuttukları paralar şimdi onlar için fuzuli hale geliyor, *depozit* olarak bankalara akıyor ki bunlar da bu girdileri bilanço bakiyelerini ödemekte kullanıyorlar. Böylece üretkenlerin, sermayenin parasal sermaye olarak ellerinde tutmak zorunda kaldıkları bölümü küçülmüş oluyor.

Bankacı, bonoların (ticarî senetlerin) yerine kendi kredisini koyduğundan kendisinin de krediye ihtiyacı vardır. Ama kendi sermayesi, kendi ödeme gücünü güvenceye almak için para şeklinde sadece küçük bir miktar sermayeden oluşuyor. Bankaların yaptıkları şey, tanınmamış bir kredi yerine kendi tanınmış kredilerini koyup parasal krediyi dolaşıma daha büyük çapta sürmektir. Böylece yerel alacakların ve ödeme bakiyelerinin çok daha geniş bir bölge içinde yayılıp denkleştirilmesini, dolayısıyla denkleme olanaklarını daha geniş bir zaman dilimine yaymayı sağlıyorlar. Sonuç olarak, üretken kapitalistlerle sınırlı *bono dolaşımı*'na özgü kredi üstyapısını daha da genişletiyorlar.

Ancak, bankaların bonolarını *iskonto* ederken üretken kapitalistlere sağladıkları sermayeyi çift kredi saymamak gerekiyor, çünkü banka depozitlerinin (mevduatının) büyük bölümü, bankacılığın gelişmesiyle elindeki tüm parasal sermayeyi bankalarda tutan üretken kapitalistlere aittir. Bu parasal kredi, yukarlarda gördüğümüz gibi, bono dolaşımının temeli oluşturuyor. Bu depositler bu sınıfın sermayesidir. Bonoların iskontosu yoluyla sınıfa yeni bir sermaye aktarılmış olmuyor. Belli bir parasal (özel ödeme vaadi) şeklindeki sermayenin. yerini sadece başka bir parasal (bankanın ödeme vaadi, duruma göre yerini aldığı, yani para genetik

(oluşturulmuş bir değerden kaynaklandığı -*y.ö.*) çizgisi içinde ele aldığı sürece giriyor. İşlevsel anlamda ise, para daima ya *ödeme* ya da *satın alma* aracı rolünü oynuyor.

Üretken kapitalistlerin kredilerinin yerini banka kredisinin alması elbette banknot çıkartımından başka şekillerde de olabiliyor. Örneğin banknot çıkartımının bir *tekel* olduğu ülkelerde özel bankalar üretkenlere banka kredisi sağlarken onların bonolarını "kabul" ederler, yani *ciro* imzası alırlar. Sonra da onların ödeme güçlerine kefil olurlar. Böylelikle *bono* bankanın kredisinden yararlanma hakkını kazanır ki bu da, sanki bono bu bankanın parasının yerini almış gibi, bononun dolaşım yeteneğini yükseltir. Uluslararası ticarî işlemlerin çoğunun bu tür bonolarla yürütüldüğü bilinmektedir. İlke olarak özel bankaların "kabul ettiği" bonolar ile banknotları arasında hiçbir fark yoktur [72].

Benim kullandığım anlamıyla *dolaşım kredisi* parasal kredinin yaratılmasından meydana geliyor. Bu kredi, üretimi, mevcut *nakit para* hacminden bağımsız duruma getirmektedir ki nakit para deyince de, *metal değeri* tam olan metal parayı, *standart para*'yı, altın ve gümüş sikkeleri ve de *yasal rayiçli* kağıt devlet parasıyla bozuk paraları anlıyorduk. Ve para hacmi, dolaşımın "toplumsal gerekli" en düşük düzeyde bulunuyordu.

Ama böyle bir dolaşım kredisi, parasal sermayenin üretken bir kapitalisttten ötekine aktarılması biçiminde olmadığı gibi, başka (üretken olmayan) sınıfların parasının, bunları sermaye olarak kullansınlar diye kapitalist sınıfa akıtılması biçiminde de değildir. Do-

72 "Uluslararası dolaşımda yapılacak ödemeler için en önemli araç bonodur. Daha önceki dönemlerde, devletlerarası denkleşmeler ticarî bonolarla yapılırken son yıllarda giderek banka çekleri önplana geçti. Banknotların (çeklerin -*y.ö.*) ardında hem ticarî bonolar hem de öteki kaynaklardan, örneğin esham ve tahvil işlemlerinden gelen alacaklar var. Ticarî bonolar —önceden yapılmış— satın-alma işleminin özgül karakterini kaldırdı. Ve zaman içindeki gelişmeye uygun olarak banka çeki soyutlama sürecini daha da ileriye götürdü, öyle ki, bugün neredeyse artık banka çekinin bir meta mübadelesinden kaynaklandığını söyleme imkânı kalmadı. Söylenebilecek en fazla şey, para alacağının herhangi ekonomik bir işlemden kaynaklandığıdır. Uluslararası krediler de işte bu ödeme yöntemini uyuluyor" A. Sartorius Freinherr von Waltershausen, *Das volkwirtschaftliche System der Kapitalanlage im Ausland*, Berlin 1907, s. 258.

laşım kredisi yalnızca nakit paranın yerini alıyorsa, bu krediye, ister nakit ister kredi hangi şekilde olursa olsun, *işsiz* parayı işlevsel ya da işleyen parasal sermaye durumuna dönüştürme işlevi nedeniyle *sermaye* (yatırım -*y.ö.*) *kredisi* diyoruz. Çünkü bu, paranın, onu kullanacak olanlara üretken sermayenin çeşitli öğelerinin satın-alım yoluyla, parasal sermaye olarak aktarılması demektir.

Kapitalistin üretim süreci içinde *işsiz* kalıp dolanan, ama *parasal sermaye* işlevini görmesi gereken paranın nasıl ortaya çıktığını, önceki altbölümde görmüştük. Bu meblağlar zaman zaman dolaşım sürecine giriyor, zaman zaman işsiz kalıyordu. Ya sabit sermayenin ya da depolanıp birikmiş artık-değerin yerini almak üzere depolanıyordu, ta ki birikim denebilecek bir düzeye gelene kadar... Bu çizgileri üç yönde ayırmak gerek: Tek tek meblağlar, birincisi *merkezileşme* yoluyla üretim için yeterli düzeye gelinceye kadar toplanacaktır. İkincisi uygun kişilerin emrine hazır tutulacaktır. Üçüncüsü uygun bir zamanda kullanıma hazır olacaktır.

Parasal kredinin dolaşımdaki nasıl kaynaklandığını daha önce görmüştük. Şimdi *işsiz ya da boş duran paraları* ele alacağız. Para biliyoruz ki paranın işlevinden başka bir işlev göremez ve bu işlevini de ancak dolaşım süreci içinde iken yapabilir. O bakımdan *kredinin* yaptığı iş de dolaşımda yer almayan parayı dolaşımın içine sürmekten başka bir şey değildir.

Ama kredi, kapitalist kredi (sermaye kredisi -*y.ö.*) olarak parayı dolaşımın içine sadece daha çok para çekip kaldırmak için sürmektedir. Parayı dolaşımın içine parasal sermaye olarak üretken sermayeye dönüşsün diye nitelemektedir. Ve böylece üretimin hacmini genişletmektedir kredi. Ama dolaşım hacminin genişlemesi üretim hacminin genişlemesinden önce geliyor. Dolaşım hacminin genişlemesi, yeniden para şırınga edilmeden, sadece işsiz duran eski mevcut paradan dolaşımda yararlanmak yoluyla oluyor.

Bu aşamada ekonomik işlevler düzeyinde bu kez, *işsiz parasal sermaye*'yi derleyip toplama, sonra da dağıtma ihtiyacı ortaya çıkıyor.

Ancak *kredi* burada artık dolaşım kredisi olmaktan başka bir karaktere bürünüyor. Çünkü dolaşım kredisi paranın *ödeme aracı* olarak çalışmasını sağlamaktadır. Kredi, burada satılan bir meta için yapılan ödemeye açılıyor. Bu kredi açılmadığı zaman dolaşıma girişmiş olması gereken para (parasal kredinin yerini aldığı için)

tasarruf edilmiş oluyordu. Aksi takdirde talep edilebilecek olan fiilî para böylece fuzulî hale geliyordu. Buna karşılık ortada kapitalistin emrine hazır yeni bir sermaye yoktu. Sonuç olarak, dolaşım kredisi parasal sermaye şeklini yalnızca kendi metasal sermayesine bahşediyordu.

Oysa *sermaye kredisi* açısından durum farklıdır. Bu tür kredi, sahibinin sermaye olarak kullanamadığı paraları, bunları sermaye olarak kullanacak olan birine aktarma demektir. Bu paraların önemi buradadır, çünkü sermaye olarak kullanılmadıkları zaman değerlerini koruyamaz ve karşılanamazlar. Toplumsal çerçeveden bakarsak, borçlu kişinin bir ölçüde borç alabilmesi için borcunu geri ödemesi gerekir. Kısacası burada, önceden mevcut olan paranın aktarılması söz konusudur, yoksa *tasarruf* edilmesi değil.

Demek ki *sermaye kredisi*, işsiz kalan parasal sermaye durumundan işlev yapan parasal sermaye durumuna dönüştürülebilecek olan paranın aktarılması anlamına geliyor [73]. Dolaşım kredisinin tersine, dolaşım masraflarını düşürmez, tam tersine para arzı aynı düzeyde kalırken bu kez üretken sermayenin işlevini genişletir.

Sermaye kredisinin imkânları burada parasal sermayenin dolaşım koşullarından doğuyor, kısacası sermayenin tek başına yaptığı *döngüsel akış* içinde paranın periyodik olarak *işsiz* kalmasından kaynaklanıyor. Bu işsiz paralar kapitalistlerin bazılarınca bankalara yatırılırken aynı zamanda ötekilerin emrine hazır tutuluyor.

Tüm kapitalist sınıf açısından para işsiz kalmıyor, bu sınıfın elinde depolanıp donacak olursa krediler de hemen başka bir dolaşım süreci içine girip orada fiilen (kredi olmaktan çıkarak -*y.ö.*) para biçiminde sermaye haline geliyor. Bütün bu sınıfa avans (kredi -*y.ö.*) verilecek parasal sermayenin hacmi böylece daralmış olmaktadır, çünkü mevcut paranın transferi dolaşımın durakladığı sırada olmakta ve paranın depolanarak işsiz bırakılmasının önüne

73 Bütün para faiz karşılığında ödünç verilip ödünç-veren açısından sermaye karakterine bürünüyor. Tersine olarak, ödünç-alınan bütün para da, ister yeni bir üretken sermayenin çıkış noktası olarak ister önceden mevcut bir sermayenin dolaşım aracı olarak işlev görsün, yine daima sermaye sayılır. Paraya ödeme aracı olarak doğan talebi, paraya parasal sermaye olarak doğan taleple karıştırmanın nedeni de buradadır.

bu sırada geçilmektedir. O bakımdan tüm kapitalist sınıf, dolaşımdaki düzensizlikleri ve arızaları örtebilmek için paranın sadece küçük bir bölümünü depo alarak tutma gereğini duyar.

Meta devir işlemlerini, örneğin üretim araçlarının alımını parasal krediyle yapan sanayici ve tüccar) *üretken kapitalistleri* daha önce ele almıştık. Şimdi ise üretken kapitalist, para-ya da ödünç (kredi) kapitalisti duruma gelmiştir. Bu durum geçicidir, yani dönüşmeyi *bekleme süresi* kadar devam eder. Bir an gelir ödünç para verir, bir an gelir başka bir üretken kapitalistten ödünç alır. Ödünççü kapitalistin bu karakteri ilkin geçiciydi, ama sonra bankacılığın gelişmesiyle bankaların uzmanlık konusu haline geldi.

Kredi mevcut parasal sermayeyi, kredi olmadığı zamana oranla daha geniş boyutlarda iş yapar duruma getiriyor. *İşsiz* kalan sermayeyi, sermayenin döngüsel akışı içindeki *duraklama* ve arızalardan ya da *beklenmeyen* değişmelerden koruması için gerekli en düşük düzey ne ise o düzeyde tutuyor. Kredi böylece, bir sermayenin tek başına girdiği döngüsel akış sürecinin belli bir kesiminde parasal sermayenin düştüğü işsizliği tüm toplumsal sermaye adına yok etmeye çalışıyor.

Bunun sonucu olarak, *depozitoların* üretken kapitalistlerce yatırılıp geri çekilmesi de, üretken sermayenin dolaşımındaki yapılanmadan ve dolaşım süresinin uzunluğundan (bu dolaşım hızından *y.ö.*) kaynaklanan belirli yasalara göre oluyor. Depozitoların normal koşullarda aşılmaması gereken minimal düzeyi nedir, dolayısıyla üretken kapitalistlere ne kadar avans verilecektir gibi kuralları bankalar deneyimleriyle öğrendiler.

Bono ya da *ticarî senet*, depozitoya yönelik yalnızca dolaylı ve *virtüel* bir talep iken *çek* doğrudan bir taleptir. Çek bireysel bir depozitoyu talep ederken bono bütün bir sınıfın tüm depozitolarına dayanmaktadır. Çünkü bunlar aslında kapitalist sınıfın, bu sınıfa iskonto edilmek üzere hazır tutulan kendi depozitolarıdır. Vadesi gelen bonolar ödendiği zaman, metaların satışından geriye akan para, bankalara ödenerek depozit halinde birikir. Bu geriye-dönüşler azaldığı ve söz konusu *ticarî bonoların* ödenmesi durakladığı takdirde, kapitalistlerin elinde ek bir sermaye bulunması gereklidir. O zaman depozitolarına başvuracaklar, kendi bonolarını iskonto ettirdikleri fonlardan para çekeceklerdir. İşte burada bankanın işe karışması ve bonoları kendi kredisiyle iskonto etmesi gerekir. Ama

bonoların dolaşımında temeli oluşturan depozitolar ve de bankanın *likidite*'si azalmış olduğundan bankanın kendi kredisini arttırması tehlikeye düşer. Yavaşlayan geriye dönüşler bu koşullarda banka kredisine olan talepleri arttırmış ve böylece —krediler arttırılmadığı için— banka (ödünç *-y.ö.*) sermayesine olan talepler de artmıştır. Bu durum faiz oranına yansımaktadır ve bu oranı yükseltir. Bononun parasal kredi olarak işlevi artık zayıflamış bulunmaktadır. Onun yerini bankalardan çekilen paranın alması gerekecektir ki bu da zaten parasal sermaye talebindeki artışın sonucuydu. Demek ki *ticari senetlerin* dolaşımı sabit kalır ya da hatta artarken ve faiz oranları yükselirken depozitoların azaldığını görüyoruz.

Toplam depozito hacminin gerçekte mevcut nakit para arzının veya hacminin birkaç katı olduğu meydandadır. Metal para hızla dolaşım yapmaktadır ve parasal kredi dolaşımının aynı zamanda temelidir de.

Nakit paranın ya da parasal kredinin böyle bir dolaşımı depozite olarak bankaya girer. Depozitolar toplamı böylece nakit hacmini aşar ki bu da dolaşım (parasal kredi bile) hızında ifadesini bulur.

A bankaya depozito olarak 1.000 mark yatırsın. Banka da bu 1.000 markı *B*'ye ödünç versin ve de bu parayı *C*'ye olan borcunu ödemek için kullansın. *C* ise bu 1.000 markı yine bankaya yatırsın. Banka bunu yeniden ödünç verecek ve yeniden depozito olarak geri alacaktır ve bu böyle devam eder.

> "Depozitolar... ikili rol oynuyor. Birincisi, *faiz* getiren bir sermaye olarak ödünç veriliyor ve bankaların kasalarında değil, depozitoyu yatıranların defterlerinde alacak olarak görünüyor. İkincisi, depozitörlerin (yatıranların) bankadaki kredileri kendi depozitoları üzerine yazdıkları çeklerle denkleştirildiği sürece, bu kez salt defter girdisi rolünü oynuyorlar. Bu arada, depozitoların değişik kredi hesaplarını birbirleriyle dengeleyebilsinler diye şu veya bu bankalarda yatması önemli sayılmıyor" (74).

Şimdiye kadar anlattıklarımıza bakarsak, banka iki işlevi yerine getirmekteydi. (1) ödeme işlemlerini kolaylaştırmak ve ödemeleri odaklaştırıp bölgesel veya yerel farklılaşmaları temizledikten sonra ödeme işlemlerinin hacmini genişletmek, (2) *iş-*

74 Marx, *Kapital III*. 2. Bölüm, s. 488.

siz parasal sermayenin işlevsel parasal sermayeye dönüşümünü sağlamak ve bunun için de bu sermayeyi topiamak; odaklaştırmak ve dağıtmak ve böylece, işsiz sermayeyi toplumsal sermayenin döngüsel akışı için herhangi bir anda gerçken minimal düzeyine indirgemek.

Bankanın üçüncü bir işlevi de de var ki o bütün öteki sınıfların gelirlerini toplamak ve kapitalist sınıfın emrine parasal sermaye olarak hazır tutmak. Kapitalistlere doğru, böylece bankaların yönlendirdikleri kendi parasal sermayelerinden başka tüm öteki sınıfların işsiz paraları da üretken biçimde kullanılmak üzere akıp duruyor.

Bankalar, bu işlevi yürütmek için,sahiplerinin ellerinde işsiz duran bütün paraları elverdiğince toparlayıp odaklaştırmak ve de sonra üretken kesime *ödünç* diye vermek zorundadır. Bunları yaparken ellerindeki başlıca araç depozitolara *faiz* vermek ve depozitoları toplayan şubeler açmaktır. Bankaların böylece merkez dışına doğru açılması —ki bu, ekonomik değil, coğrafi bir anlam taşıyor— onları işsiz paraları üretken kesime aktarma işlevlerinin doğasında yatıyor.

Bankaların sanayi kapitalistlerinin emrine sundukları parasal sermaye üretimi genişletmek açısından iki türlü kullanılabilir: Ya dolaşım sermayesine ya da sabit sermayeye dönüştürmek için... Aradaki ayrım parasal sermayenin geri-dönüş biçimiyle ilgili olduğu için önemlidir.

Dolaşım sermayesi satın almak için çıktılandığında parasal sermaye yine aynı şekilde geri döner, yani bu sermayenin değeri sermayenin bir tek devir yaptığı sırada tamamıyla *yeniden-üretilir* ve yeniden para şekline bürünür.

Sabit sermayeye dönüştürmek için çıktılandığında durum başkadır. Burada *para* ancak bir'den fazla sayıdaki devir ödemeleri boyunca yavaş yavaş geri döner. Ve bütün bu dönemler boyunca bağlı kalır. İşte paranın geriye akışındaki bu farklılık, bankanın paralarını yatırma tarzının da farklı olması sonucunu doğuruyor. Banka, sermayesini kapitalist bir girişime yatırıyorsa bu girişimin *kader*'ini de paylaşıyor demektir. Sabit sermaye olarak bu girişimde ne kadar banka sermayesi var veya çalışıyorsa bankanın katılımı da o kadar güçlüdür. Banka tüccara karşı sanayi girişimcisine oranla daha serbest durumdadır.

Tüccar sermayesinde genellikle sadece *ödeme kredisi* söz konusudur. Tüccar —ve banka— sermayesi arasındaki ilişkilerin, ilerde göreceğimiz gibi, sanayi sermayesiyle olan ilişkilerden niçin daha farklı olduğu buradan anlaşılır. Banka sermayesinin (yukarda belirttiğimiz başka fonlar da dahil) sanayi kapitalistlerine arzolunma şekilleri çeşitlidir: Sanayicilerin kendi depozitolarını aşarak para çekmesi, bu arada açık kredi hesabı ya da *carî hesap* açılması. Bu üç yöntem arasında aslında ilke olarak bir fark yok. Önemli olan paraların hangi amaçla, yani sabit sermaye mi yoksa dolaşım sermayesi olarak mı kullanılacağıdır [75].

Kendi fonlarını bağladıkları ölçüde, bankalar kendileri için önemli bir *özsermaye*'yi, hem rezerv fon hem de depozitoların geriye kesintisiz dönüşü açısından *güvence fonu* olarak tutmak zorunda kalırlar. Salt mevduat veya depozito bankalarının tersine, uzun vadeli kredi sağlayan bankaların ellerinde daima yüklü bir sermaye bulundurmaları gerekiyor. İngiltere'de ödenmiş hisseli sermayenin taahhüt ve borçlara (pasiflere) oranı çok düşüktür.

"Çok iyi yönetilmekte olan London and County Bank'ta bu oran 1900'de sadece yüzde 4.38 idi" [76]. Öte yandan bu oran İngiliz depozito bankalarının verdiği *temettü*'lerin neden bu kadar yüksek olduğunu açıklıyor.

Başlangıçta en önemli kredi aygıtı bonolardı, yani —sanayici ve tüccar denen— üretken kapitalistlerin aralarındaki işlemler için birbirlerine verdikleri ödeme kredileriydi. Bunun sonucu parasal krediler oldu. Kredi bankaların ellerinde yoğunlaşınca, *sermaye* (yatırım) *kredisi* ödeme kredileri yanında giderek önem kazanıyordu. Ayrıca sanayicilerin aralarında birbirlerine açtıkları kredi de biçim değiştirebiliyor. Sanayiciler, para şeklinde sahip oldukları tüm sermayeyi bankada tutuyorlar. O bakımdan krediyi,

75 Meta analizinde, özgül biçimleri görmeyen, göremeyen ve mübadele işleminin yalnız içeriğini ele alan ekonomistler, bu kez gerek kredi gerekse borsa işlemleri düzleminde gelişmiş biçimleri ele aldıklarında, tersine olarak, içeriği gözden kaçırıyorlar ve bu biçimler konusunda bir yığın saçmalık üretmekten geri kalmıyorlar. Bana kalırsa Jeidels de aslında o parlak incelemesinde, kredi işlemlerinin değişik biçimlerine gereğinden fazla anlam yüklüyor (*Das Verhaeltnis der deut. Grossbanken zur Industrie*, Leipzig 1905).

76 Jaffe, *Das englische Bankwesen*, s. 200.

birbirlerine karşı *ticarî bono* şeklinde veya kendi banka kredileri içinden vermişler, hiç fark etmiyor. Banka kredileri böylece bonoların yerini alabiliyor, dolayısıyla bonoların dolaşımı azalıyor. Sanayici ve tüccar bonolarının yerini böylece sanayicinin bankaya karşı yükümlülüğüne dayalı banka çekleri almış oluyor (77).

Ödeme (ticarî) kredisinden sermaye kredisine geçiş kendini uluslararası piyasada da gösteriyor. İlkin İngiltere (erken-kapitalizm çağında Hollanda'nın politikası da buna benziyordu) İngiliz ürünlerini satın alan dış ülkelere genelde ticari krediler açtı, buna karşılık alımlarını büyük ölçüde nakit ödüyordu. Bugün ise durum değişti. Kredi yalnızca ve her şeyden önce ticarî bağıntılar için değil, sermaye yatırımları için veriliyor. Dış ülkelerdeki üretimin kontrolunun sermaye kredisi yoluyla ele geçirilmesi amaçlanıyor. Bugün A.B.D. ve Almanya gibi sanayi ülkeleri uluslararası düzeyde o kadar bankacılık yapmıyorlar. Buna daha çok Fransa, sonra Belçika ile 17. ve 18. yüzyıllarda İngiliz kapitalizmini finanse etmiş olan Hollanda yapıyor. Sermaye kredilerini bunlar veriyor. İngiltere ise ortalarda yer alıyor. Bu ülkelerin merkez bankalarına giren ve çıkan altınların ha-

77 "Hammadde ve yarı-mamûl trafiğinde yerleşmiş olan bir eğilim, yani ticarî bonolarla hesap görmek yerine nakit ödeme eğilimi, hemen hemen bütün iş kollarında gözlemlenebilir (Prion burada banka ödemelerini de bu son ödeme şekline dahil ediyor). Özellikle kabul kredisi şeklindeki banka kredileri yardımıyla tüccar, ciro (havale) ederek ya da çek yazarak ödüyor. Böylece salt meta bonolarının kullanımı giderek daralıyor. Bu durumun en fazla meta bonolarını etkilemesi gerekir, çünkü ticaretin üst katmanlarında emilen paralarla sermaye zenginliği geniş çapta artmış bulunuyor. Bugüne kadar en sağlam bonoların geldiği deniz-aşırı büyük ticarette, özellikle tahıl ticaretinde, iki üç aylık bonolar yerine, banka akseptansından yararlanılmadığı, zaman, ibrazında ödemeli poliçeler kullanmak adet haline geldi. Bu değişiklik alıcının, banka kredisine daha çok ihtiyacı olsa bile, nakit ödemekle yine de daha kazançlı çıkabilmesinden kaynaklanıyor. Bazı meta bonoları hâlâ dolaşıma girdiği için gerek Reichsbank ile kredi bankaları, gerekse kredi bankalarından oluşan gruplar arasında güçlü bir rekabet baş gösteriyor. Büyük bankalarda yığılan dev sermaye kümeleri bonolara yatırımı yapmayı arıyorlar ve bu yarış içindedir ki sağlam meta senetlerinin fiatını Reich bankasının iskonto sınırı altına itip özel bankaların tanıdığı sınırlara indirmeye çabalıyorlar".(Prion, *a.g.e.* s. 120).

reketindeki değişmeler buradan ileri geliyor. Altının İngiltere Bankası'ndan geçen hareketi uluslarası kredi ilişkileri için bir gösterge sayılıyor, çünkü Londra serbest altın piyasası uzun zamandan beri biricik odak noktası ve altın ticaretinin yoğunlaştığı yer. İngiltere'nin verdiği krediler genelde ticarî nitelikte olduğundan, İngiliz altın rezervindeki dalgalanmalar herşeyden önce sanayi ve ticaretin durumuna ve ödemeler dengesine bağımlı oluyor.

Buna karşılık Fransa Merkez Bankası, elindeki dev altın rezervleri ve göreceli olarak daha düşük ticari taahhütleri nedeniyle, tasarruf ve planlarını düzenlemekte çok daha serbest davranabiliyor. Ticari krediler piyasasında ne zaman bir sarsıntı ve tıkanıklık meydana gelecek olsa İngiltere Bankasının yardımına hemen Fransa (Merkez) Bankası koşuyor.

Banka kredisinin ticari kredilere olan bu göreceli bağımlılığı önemlidir, çünkü bankacılara belli bir üstünlük sağlıyor. Her tüccarın ve sanayicinin belli bir tarihte yerine getirmek zorunda olduğu taahhütleri vardır, ama bunları yerine getirebilmesi de çalıştığı ve krediyi vermesi beklenen bankanın bu krediyi kısıp kısmamasına, kısacası bankanın kendi taahhüt ve planlarına bağlıdır. Kredinin büyük bölümü ticari ve bankacılar da genelde ticari senet tüccarları olduğu sürece, bunlar söz konusu değildi. Bu durumlarda bankacının kendisi işlerin gidişine, bonoların ödenmesine bağımlı kalıyordu. Talep edilen kredileri kısıtlamaktan elverdiğince kaçmak zorundaydı, yoksa bütün ticari kredi yapısını kökünden yıkabilirdi. Kendi kredi olanaklarını iflas noktasına kadar aşırı zorlamasının nedeni de buydu. Bugün ise ticari kredilerin artık böyle bir rolü yok. Bugün sermaye kredisinin ağırlığı var. O bakımdan banka ilişkileri çok daha rahat denetleyip hükmedebiliyor.

Kredi sistemi bir kez belli bir gelişme düzeyine vardı mı, kredi kullanımı, kapitalist girişimler için artık rekabet mücadelesinin içine ittiği bir zorunluk halini alıyor. Çünkü kapitalist bireyler için kredi kullanımı kendi kâr oranlarını yükseltmek anlamına geliyor. Örneğin *ortalama kâr oranı* yüzde 30, *faiz oranı* yüzde 5 olsa, 1 milyon marklık bir sermaye 300.000 mark kâr getiriyor (ki kapitalistin hesabınca bu kârdan 250.000 marklık bölümü girişimin kârı, 50.000 mark kendi sermayesinin faizi olarak deftere işleniyor).

Şimdi diyelim ki kapitalist, ayrıca 1 milyon *ödünç* bulabildi. O

zaman kârı 600.000 mark olacak bundan şu ek 1 milyon mark ödünç için ödediği 50.000 mark faizi çıkarınca geriye kalan 550.000 mark kazanç olarak kaydedilecek ki bu meblağı 1 milyon marklık kendi öz sermayesine oranlarsak, girişimin kâr oranı yüzde 50 tutuyor. Oysa ek sermaye almadan önce bu oran sadece yüzde 25 idi. Demek ki daha büyük bir sermaye kendisine üretimi genişletmekle birlikte, aynı zamanda daha ucuz üretim yapma olanağını sağlarken girişimin kazancı buna paralel olarak daha yükselmiş bulunmaktadır. Eğer öteki kapitalistler krediyi eşit koşullarla değil de daha ağır koşullarla alacak olursa bizim kapitalistimiz üstelik daha da kârlı çıkacaktır.

Piyasa koşulları elverişsiz veya uyumsuz olduğu zaman kredi kullanımının üstünlükleri farklı şekilde ortaya çıkıyor. Ödünç bir sermayeyi bu koşullarla kullanan kapitalistin, üretim fiatlarının (maliyet fiatı artı ortalama kâr) altına, yani (*mf+f*) diye gösterdiğimiz *maliyet fiatı artı faiz* düzeyine kadar inme olanağı var. Böylece kendi sermayesi üzerindeki kârını azaltmadan, bütün meta çıktısını üretim fiatı altında satabilir. Bu arada sadece ödünç sermaye üzerindeki girişimci kazancından fedakârlık etmiş olacaktır, yoksa kendi sermayesi üzerindeki kârından değil..

Demek ki kredinin konjonktürün elverişli olmadığı zamanlarda kullanımı fiyat mücadelesi açısından öyle bir üstünlük sağlamaktadır ki bu üstünlük kullanılan kredinin hacmiyle birlikte güçlenir. O nedenle üretken kapitalistler için *özsermaye*, ödünç sermayenin yardımıyla bu özsermayenin sınırlarını aşarak genişleyen bir girişimin sadece temelini oluşturuyor [78].

Girişimin kazancının (veya kârının -*y.ö.*) kredi kullanımıyla yükselmesi kapitalist birey ve onun özsermayesi açısından işte böyle gerçekleşiyor. İlkin toplumdaki ortalama kâr oranına do-

78 Bu tür kredilerin hacmine ilişkin tipik bir örneğe 1902 tarihli Aktioner (Hisse Sahibi) adlı bir yayındaki notlardan birinde rastlamak mümkündür: Sanayicilerden kredi faizi olarak yüzde 25 ile 40 oranında faiz almak âdet oldu. Neusser (eski adıyla R. Daelen) demir-çelik işletmelerinin genel yönetim kurulunda hissedarlardan birinin hesapladığına göre, 1900-1903 arası borç nakit fonlarının sırasıyla yüzde 26.85 ve 105 ve 115 oranında ulaştı. Hisseli sermayenin 1 milyon mark olmasına karşılık, 1903'teki 718.000 mark borcun 500.000 markı banka borcuydu (Jeidels, *a.g.e.* s. 42)

kunmuyor, ama aynı zamanda toplum kâr hacmini elbette büyütüyor ve birikimin temposuna ivme kazandırıyor, yani hızlandırıyor. Kredileri başkalarından önce ya da daha geniş çapta kullanabilen kapitalistler üretim hacmini veya basamağını yükseltme ve emeğin üretkenliğini arttırma fırsatına kavuşuyorlar. Böylece ekstra kâr sağlıyorlar. Fakat üretim hacminin genişlemesi genelde sermayenin *organik bileşimi*'ndeki artma ile birlikte yürüyeceğinden bu sırada kâr oranı da düşmeye başlıyor. Bireysel kapitalistin girişimci kazancının yükselişi onu giderek daha çok kredi talebinde bulunmaya itiyor. Bütün parasal sermayenin bankalarda giderek yoğunlaşması kredi talepleri karşısındaki kredi arzına olanak sağlıyor. İşte sanayide başgösteren bu eğilim, kendi açısından bankaların kredi sağlama yöntemlerine yansıyor.

Kredi taleplerindeki yoğunlaşma ilkin kredinin dolaşım sermayesi olarak talep edilmesine yol açıyor. Özsermayenin giderek büyüyen bir bölümünün sabit sermayeye dönüştürülmesi karşısında dolaşım sermayesinin de önemli bir bölümü *ödünç* (kredi) olarak karşılanıyor. Üstelik hacmi genişleyip üretim basamağı yükseldikçe, sabit sermayenin payı büyüdükçe, kredilerin dolaşım sermayesiyle sınırlandırılması kaçınılmaz hale geliyor. Krediler, sabit sermaye olarak kullanılmak amacıyla alınmak istendiğinde, kredilendirme koşulları kökünden değişiyor.

Dolaşım sermayesi aslında bir tek devir sonunda parasal sermayeye dönüşürken sabit sermaye ancak bir dizi devir dönemi ardından ve oldukça aşındıktan sonra yavaş yavaş dönüşmektedir paraya. Sabit sermayeye dönüşmüş bulunan para, o nedenle üretimde uzun süre bağlı kalıyor, dolayısıyla ancak uzun vade için ödünçleniyor. Bankanın elindeki kredilik sermayelerin büyük bölümünün sahiplerine her an geri dönebilmesi gerekir. Banka, sabit sermayeye dönüştürülmek üzere, bunların ancak kendi elinde yeterli bir süre kalan bölümünü ödünç verebilmektedir. Bu durum ödünçlük sermayesinin elbette özel bir parçasına uygulanmaz. Ama tüm bu sermaye kredisinin büyük bir bölümü daima bankanın elinde durur. Bileşimi sık sık değişen bir bölümü ise belirli bir minimal düzeyde yine bankanın elinde tutulur. İşte sabit sermaye olarak ödünçlenebilen para da bankanın elinde tuttuğu bu bölümdür. Bireysel sermaye, salt ödünç sermaye biçiminde bir sermaye yatırımına elverişli olmadığı halde —çünkü o zaman ödünç ser-

maye olmaktan çıkar ve sanayi sermayesinin bir bölümü olur, kapitalist ise ödünçcü kapitalist olmaktan çıkıp sanayici olur— sabit sermaye için elverişli olan meblağ, işte daima bankanın elinde duran söz konusu minimumdur.

Bankanın elinde toplam sermaye ne kadar büyürse, ödünç verebileceği bu *minimal* bölüm de ilkin o kadar büyür, sonra sabitleşir. O bakımdan sabit sermaye kredisi veren banka, belli bir sermaye hacmine ulaşmadan böyle bir yatırım için ödünç veremez, çünkü sınaî girişimi kadar hızla, hatta daha hızlı genişlemek zorundadır, üstelik bir banka katılımlarını biri tek girişimle sınırlı tutamaz, farklı girişimlere katılarak *risklerini* dağıtmak veya bölüştürmek zorundadır. Bu politika, kredilerin geri dönüşünde özellikle düzgün bir akış sağlamak için uygulanmalıdır.

Ancak bu kredilendirme veya ödünçlenme biçimi bankaların sanayi ile ilişkilerini değiştirmiştir. Bankalar sadece ödeme işlemlerine aracılık ettikleri sürece onları aslında yalnız girişimin o andaki durumu, yani ödeme gücü ilgilendiriyordu. Güvendikleri bonoları kabul ediyor, meta alımları için avans veriyor, piyasadaki fiilî fiyatlarla satılabilen hisseleri teminat olarak alıyorlardı. Asıl etkinlik alanları sanayi sermayesinin değil, ticarî sermayenin alanıydı ve bunun yanında, esham-tahvil borsasının taleplerini karşılamaktı. Sanayiyle ilişkileri de üretim sürecinden çok, sanayicilerin toptancı tüccarla yaptıkları satışlarla ilgiliydi. Ama banka sanayiciye üretim sermayesi sağlamaya yöneldiği zaman durum değişiyor ve değişti. Çünkü bankanın çıkarları girişimin ve piyasanın o andaki durumuyla sınırlı kalmıyor, girişimin uzun vadeli geleceğine doğru uzanıyor ve de piyasanın gelecekteki yapılanmasına kadar.... Güncel (kısa vadeli -*y.ö.*) fiili çıkarlar kalıcı (uzun - vadeli - *y.ö.*) çıkarlar halini alıyor. Krediler büyüyüp özellikle ödünç sermayenin sabit sermayeye dönüşen bölümü ağır bastıkça bu çıkarlar daha geniş boyutlu ve daha kalıcı oluyorlar.

Bunlara paralel olarak bankaların girişimlerine içlerine kadar nüfuzu derinleşiyor. Krediler kısa-vadeli, yani geçici nitelikte iken, kısacası girişimciler kredi olarak bankalardan yalnızca dolaşım sermayelerini alırken bu bağları çözmek ya da koparmak o oranda kolaydı. Bir tek devir döneminin bitimi ardından girişimci kredisini geriye ödeyebilir, başka bir kredi-veren arayabilirdi. Ama sabit sermayenin bir bölümü de kredi sermayesi olup çıkınca durum

değişiveriyor. Çünkü yükümlülük bağını çözmek uzun zaman alıyor, girişim bankaya (uzun dönemler boyunca - *y.ö.*) bağlı kalıyor. Bu ilişkiler çerçevesinde banka güçlü olan tarafı temsil etmektedir. Banka, sermayeyi nakit ve daima vurucu şekliyle, yani *parasal sermaye* olarak tasarruf ediyor. Öte yandan girişim, metaların gerisin geriye paraya dönüşme beklentisi içindedir. Dolaşım süreci tıkanacak veya satış fiyatları düşecek olursa bir ek sermayeye ihtiyaç olacak ve bu da ancak kredi biçiminde sağlanabilecektir. Ve kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte her bireysel girişim sermaye hacmini üstelik minimal düzeyde tutuyor. Ek nakit fonlara birdenbire ihtiyaç duyulduğunda hemen kredi operasyonu gerekiyor. Bu operasyon başarılı olamazsa girişim iflasa sürükleniyor. İşte sermayeleri üretken —ya da metasal sermaye olarak bağlı bulunan— girişimciler karşısında bankalara üstünlük sağlayan yön de bankaların parasal sermayeyi tasarruf ve kontrol etmekte oluşlarıdır.

Bankaların başka bir üstünlüğü de, sermayelerin tek tek ticari işlemlerin sonuçlarından oldukça bağımsız kalması, buna karşılık girişimin kaderini böyle bir ek işleme bağlı olabilmesidir. Tersine olarak bazı durumlarda banka, girişime, onunla kader birliği yapmışçasına bağımlı düşüp girişimin tüm taleplerine boyun eğmek zorunda kalmış olabilir. Ama genelde üstünlük yine de daima sermayenin kaynağındadır. Ve özellikle, ekonomik bağımlılığı kredi veya borçlanma ilişkileri çerçevesinde belirleyen şey, serbestçe tasarruf edilmeye hazır parasal sermaye üzerinde tasarruf ve kontrol ve iktidardır.

Sanayi ile banka arasındaki ilişkilerin değişmiş olması, bankacılığın teknik yapısından ötürü, yoğunlaşmaya yönelik tüm eğilimleri güçlendiriyor. Bu eğilimleri incelerken bankaların üç ayrı işlevini saptıyoruz: Ödeme kredileri, yani *ticarî kredilendirme* (bonoların dolaşımı yoluyla), *sermaye kredileri veya kredilendirimi* ve (daha önceye almamız gereken) *emisyon*, yani *yatırım bankacılığı*.

Bonoların dolaşımı, yani ticari kredi açısından en önemli bir faktör uluslararası ilişkilerin genişlemesidir. Bu kredilerde uluslararası düzeyde dallı budaklı bir ilişkiler ağına ihtiyaç vardır. İkincisi yabancı bonoların dolaşım süresi daha uzun olduğundan daha büyük bir kaynak hacmini hareketsiz ve bağlı tutmayı ge-

rektiriyor. Üçüncüsü ticareti çok etkin bir örgütlenmeye gerek gösteriyor.

> "Burada önemli olan şey, kalkınan sanayiciler açısından can alıcı nitelikteki bazı teknik banka işlemleri yüzünden bankacılıkta bir *merkezileşme* eğiliminin başgöstermesidir. Sanayideki üreticilerin hammadde ve tam mamul karşılığı kullandığı yerli ya da yabancı bonolar, banka sisteminde bonolarının özellikle yabancı ülkelerdeki dolaşımını izleyip düzenleyecek kadar dallanıp budaklanmış geniş bir örgüte ihtiyaç gösteriyor. Bu örgütün aynı zamanda her bononun ardındaki güvenceyi denetlemesi gerekiyor. Kısacası içerde ve dışarda bir sürü şebekeleri olan büyük bankalara gerek var. Şu da bir gerçek ki sanayiciler bonoları genellikle ödeme ya da ticarî kredi sağlama aracı olarak kullanıyordu. Nedir ki krediyi sağlayacak olan kuruluş borçlanacak firmanın işlerine planlı bir şekilde karışma olanakları bulamıyor. Banka ile sanayici firma arasındaki böyle bir ilişkide bankanın hukuksal yetkilileri borçlunun güvenirliliğinden ve iskonto kazançlarından öteye geçmiyor" (79).

Yabancı ülkelerdeki bono işlemlerini kazançlı biçimde yürütmek *arbitraj* (ö) işlemlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Ve bu alanda yaygın ilişkilere, ayrıca büyük çapta *akışkan* (likit) kaynaklarına gerek vardır. Çünka arbitraj işlerinin kazanç bırakabilmesi için büyük ölçekte ve büyük bir hızla yürütülmelerine ihtiyaç vardır. Bonolar üzerindeki arbitraj "örneğin Londra'nın Paris bonolarına olan talebinin bu bonoların arzından daha fazla olup fiyatlarının yükselmesi halinde, Fransa'da depozitosu yatan ya da kredisi olan firmaların da durumdan kazançlı çıkmak için, bonolarını Paris üzerine düzenlemelerine dayanıyor. Öte yandan bononun Paris'teki borçlusu, parayı yeniden İngiltere'ye aktarmak için oranın piyasasında buna benzer uygun bir fırsatın doğmasını bekliyor" (80).

Sermaye kredilerindeki gelişme ise daha çok carî hesap işlemlerinde görülüyor (81).

---

79 Jeidels, *a.g.e.* s. 2.

ö Arbitraj: (Borsada) esham ve tahvil ve bono mübadeleleri-*y.ö.*

80 E. Jaffe, *Das englische Bankwesen*, s. 60)

81 Carî hesap kredisinin özü şudur: "Borçluya, üzerinde anlaşılan krediyi bütünüyle veya parça kullanma, borçlanılan miktarı yine aynı şekilde geri ödeme olanağı tanımaktır. Carî hesap üzerindeki bu kredinin

"Bu işlemlerin banka-sanayi ilişkilerindeki önemi şu üç nedene dayanıyor: (1) Cari hesap işlemleri bir girişimin aksamadan genişlemesi açısından kaçınılmaz işlemler olduğundan girişimciyi kredi-verenlere bağımlı kılar. (2) Sanayiye yönelik banka kredisinin teknik karmaşıklığı banka sistemindeki örgütlenme biçimi üzerine, önceden ele aldığımız kredi işlemlerinin herhangi birinden de öteyc etki yapar. Bankacılık sisteminde bir yoğunlaşma ve odaklaşma eğilimine yol açar... Bunlar (bankaların -*y.ö.*) sanayiyle olan kendine özgü ilişkilerdir... Bankacıların sanayi konusunda yeni ilkeler, bambaşka bir bilgi ve bakış açısı edinmelerini gerektirir. (3) Son olarak, sanayiciye yönelik carî hesap işlemleri bankanın sanayi alanındaki bütün öteki faaliyetleri açısından da bir kilit taşı rolü oynar. Kuruluş ve hisse senetleri emisyonu (çıkartımı), sanayi girişimlerine doğrudan katılma, sanayi işletmelerinin yönetiminde yönetim kurulu üyesi olarak yer alma... bütün bunlar birbirleriyle çoğu kez "neden-sonuç" ilişkisi içinde bulunurlar. Cari hesap işlemleri, banka açısından aynı zamanda sınaî girişiminin sağlıklığını değerlendirmek ve onu denetlemek için çok elverişli birer araçtır. Cironun dolaşım boyunca düzenli olarak gerçekleşmesi işlerin iyi yürüdüğü anlamına gelir."[82].

borçlu için avantajlı yani, kredi kullanımını kendi işletme ihtiyaçlarına göre ayarlayabilmesi, dolayısıyla kredi girdilerinden tasarruf edebilmesidir. Öte yandan, banka paralarını carî hesap yoluyla vermekle, oldukça güvenilir bir yatırım da yapmış oluyor, gerçi bu yatırımın süresi sınırlı değil, ama borçlu aldığı fonları hiç değilse geriye sürekli olarak ödüyor" (Prion, *a.g.e.* s. 102) Almanya'da bu krediye ilişkin faiz giderleri konusunda aynı yerde şöyle denilmektedir: "Cari hesap kredisinin faiz oranını Reichsbank'ın rehin (lombard) kredisi faizine uydurmak âdettir, ama banka faiz oranını düşürse bile, söz konusu hesap faizi yine de belli bir tabanın altına indirilmez ki bu taban da çoğu kez yüzde 5 dolayındadır. Faiz oranları geneldeki bu düzenliliğin yanısıra, uygulamada, bu özel kredi biçimi açısından, karşılıklı güvencelerin karakter ve niteliğine ve bankanın tipine bağlıdır. Bu kredilere, iş bağlantılarının nitel basamaklarına uygun bir komisyon da dahildir. Ve birçok durumlarda komisyon kullanılan kredinin miktarına ya da cironun canlılığına, yani hızına bağlıdır. Ne olursa olsun bu komisyon, faizin gerçek düzeyini, kredi-alanın zararına öylesine etkiler ki, bazan anlaşmanın koşullarına göre, sadece kağıtta kalan normal faiz hesabından yüzde 2-3 kadar fazlasını ödemek zorunda kalınır".

82 Jeidels, a.g.e., s. 32.

Banka bu düzenli ilişkiler yoluyla aynı zamanda söz konusu girişimle ilgili olarak kendisine başka şekillerde, örneğin, *borsa* işlemlerinde yardımcı olabilecek kesin bilgiler edinir. Öte yanda kredi limitini aşma tehlikesi, girişimi tam bir denetim altına almayı gerektirmektedir ki bunun önkoşulu da girişimin sadece bir tek bankayla çalışmasıdır.

Banka sermayesindeki *yoğunlaşma*, bankanın kredi-veren rolünü oynadığı sırada girişimin gelişmesine paralel olarak artıyorsa, o zaman bu yoğunlaşma bankanın *hisse emisyonu* işlevini üstlenmesiyle doruk noktasına ulaşır. Hisse senedi çıkartımı ile en kârlı işi yapmış olacağından büyük bankalar üstünlüğü bu yoldan tartışmasız bir şekilde ele geçirmiş olurlar. Bankanın işlemleri çok daha çeşitlenir, daha etkinlik kazanır. Banka büyüdükçe *hisse senetleri* daha üstün bir güvenceye ulaşır, bu hisselerin büyük bir bölümünü kendi müşterilerine satar. Öte yanda banka, bu satış konusu meblağları rahatça dışlayabilecek durumda olmalıdır. Ve bunun için hem büyük bir *özsermaye* hem de piyasada büyük bir nüfuza ihtiyaç vardır.

Büyük banka hisse senetlerini çıkartmak için uygun bir zaman seçebilir, sermayenin büyüklüğüne dayanarak borsayı veya senet piyasasını ona göre yönlendirebilir ve *emisyonun* ardından bu hisse senetlerinin fiyatlarını kontrol edecek, dolayısıyla söz konusu girişimin kredi pozisyonunu destekleyecek duruma geçer. Söz konusu sınai girişim geliştikçe bankanın hisse senedi çıkartma gücüne olan talepler artar. Sermayenin *hareketlendirilme veya akıcılaştırılması* bir kez böylece sağlandıktan sonra, üretimin genişlemesi açısından geriye sadece bir tek koşul kalmaktadır, yani teknik olanaklar.

Sanayilerin genişlemesi, artık sadece üretimden kaynaklanan kendi özel *artık değerlerine* bağımlı olmaktan kurtulmuştur ve konjonktürün uygun olduğu dönemlerde sanayi birdenbire kalkışa geçebilmekte ve yine güçlü sermaye talepleri yaratmaktadır. Bu taleplerdeki birden-yükselişleri ancak bankaların yoğunlaşmış büyük fonları karşılayabilir. Bankalar bu sermayeyi tek başlarına, para piyasasını sarsmadan bulabiliyorlar. Ama bu operasyonlar ancak bankanın vereceği sermaye gerisin geriye çabuk akacak olduğu ya da emisyon basit bir muhasebe işlemi kadar hızla yürütüldüğü zaman yapılabilir ki bu da, hisse senetlerinin bankanın kendi müşte-

rileri tarafından satın alınması ve bankanın bunların karşılığını müşterilerin depozitolarından çekmesiyle mümkündür. Ve banka kendi borçlarını veya pasiflerini böylece azaltmış olur. Bankaların işletmecilik tekniği hem bankaların hem sanayinin odaklaşıp yoğunlaşma eğilimlerine yol açarken, sanayideki yoğunlaşma bankacılık sistemindeki yoğunlaşmanın asıl nedenini oluşturmaktadır.

6. Altbölüm: Faiz Oranı

Kapitalist üretim sisteminde her parasal meblağın sermaye olarak iş görme, yani *kâr üretme* yeteneği vardır. Bunun koşulu da, bu meblağın üretken kapitalistlerin emrine verilmesidir.

> "Yıllık kâr ortalamasının yüzde 20 olduğunu kabul edelim. 100 sterling değerinde bir makina, verilen koşullar ortalamasında veya ortalama bir zekâ kullanımı ve orta deneyimli bir işgücünün faaliyetiyle sermaye olarak kullanılsın. Ve sonunda 20 sterling kâr bıraksın. Bu durumda, emrinde 100 sterling olan birinin elinde 100 sterlingi 120 yapma ya da 20 sterlinglik bir kâr üretme gücü var demektir... 100 sterlinglik potansiyel (ya da virtüel, yani henüz fiilen sermaye olarak çalışmaya başlamamış -*y.ö.*) bir sermayeyi elinde bulunduruyor. Bu adam söz konusu 100 sterlingi bunu *fiilen* sermaye olarak çalıştıracak birine bir yıl için bırakacak olursa, ona böylece 20 sterlinglik kâr üretme, yani kendisine hiçbir şeye mal olmamış veya karşılığında eşdeğer olarak hiç bir şey ödemediği bir güç teslim etmiş olmaktadır. Bu ikinci adam 100 sterlingin sahibine yıl sonunda 5 sterling, yani ürettiği kârın bir bölümünü ödeyecek olsa, 100 sterlingin kullanım değerini, onun sermaye olarak kullanılma işlevinin değerini, 20 sterlinglik kâr üretme işlevinini kullanılma değerini ödemiş olacaktır. Kârdan paranın sahibine ödediği pay ise *faiz* adını alır ki, bu aslında bu paya yakıştırılan özel bir ad'dan başka bir şey değildir. İşlevini görmekte olan sermayenin, kârdan kendi cebine indirecek yerde, (sermayenin) sahibine teslim ettiği bu paya takılan bir isimdir.
>
> Açıkca görülüyor ki, 100 sterlinge sahip olmak, bu paranın sahibine, *faiz*'i, yani kendi sermayesi tarafından üretilmiş olan kârın belli bir bölümünü kendine çekme gücünü sağlıyor. Bu 100 sterlingi alıp kullanmaktan dolayı kapitalist olarak iş göremeyecekti" [83].

Para sahibi parasını *ödünç* vermekle bu para onun için sermaye, yani *ödünçlük* [p] *sermaye* işlevini görecektir, çünkü belli bir süre sonra kendisine artmış olarak geri döner. Oysa sermaye böyle bir ek değeri (değerine katılan değeri veya değerlenmeyi -*y.ö.*) ancak üretim sürecinde işgücünü sömürme, ödenmemiş e-

83 Marx, Kapital III, s. 351.

p Ödünç-verilen veya kiralık sermaye: *Leihkapital/loan capital.*

meği sahiplenme yoluyla elde edebiliyor. Dolayısıyla ödünç-veren kapitalistin parasal sermayesi üretken kapitalistin parasal sermayesi haline gelmeyip üretimde kullanılmadıkça kâr edemiyor. Şimdi bu kârın bölümlere ayrıldığını görüyoruz. Birinci bölüm, *faiz* olarak ödünç-veren kapitaliste dönüyor, öteki bölümü üretken kapitaliste kalıyor. Normal koşullarda faiz, kârın sadece bir bölümü olduğundan, kâr faizinin üstsınırını (yani tavanını-*y.ö.*) oluşturuyor. Ve kâr ile faiz arasındaki biricik ilişki de budur. Buna karşılık faiz hiç bir zaman kârın belirlenmiş sabit bir bölümü değildir. Faiz düzeyi ödünç sermayenin talep ve arzına bağlıdır.

Kapitalist toplumu, *para sahipleri* ile *üretken kapitalistler*'in özdeş oldukları varsayımına dayandırmak ve temellerini bu şekilde açıklamak mümkündür. Başka bir deyişle, gereksindikleri tüm parasal sermaye üretken kapitalistlerin (serbest olarak-y.ö.) emrindedir, diyerek düşünülebilir. Ama bu durumda faizden söz edilemez. Ancak kâr üretmeyen bir kapitalist üretim de düşünülemez. Demek ki ikisi de aynı kapıya çıkıyor.. Kâr üretmek kapitalist üretim için hem koşul hem de amaçtır. Kâr üretimini, yani *artı-ürün*'de cisimleşmiş bulunan *artı* (veya artık) *değer* üretimini nesnel faktörler belirliyor. Kâr doğrudan ekonomik ilişkilerden, *sermaye ilişkisinden* [r] kaynaklanıyor, üretim araçlarının emekten ayrılmasından ve sermaye ile ücretli emek arasındaki karşıtlıktan ileri geliyor.

Kâr düzeyi veya hacmi, işçi sınıfının verilen üretim araçlarıyla ürettiği *yeni* değere ve bu yeni değerin kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında bölüşülmesine bağlıdır ki bu da, işgücünün değerince belirlenmiş bulunmaktadır. Biz burada tamamıyla nesnel olarak belirlenmiş faktörlerle uğraşıyoruz.

Faiz konusunda durum başkadır. Kapitalizmin temel çizgisinden —üretim araçlarının emekten ayrılmış olmasından— değil, parayı sadece üretken kapitalistlerin tasarruf etmediği, yani rastlantısal bir durumdan doğar. Başka bir deyişle, tüm parasal sermayenin. bireysel bir sermayenin girdiği döngüsel akış içine girmeye her zaman ihtiyacı yoktur, yani zaman zaman işsiz kalabilir. Ödünç-veren kapitalistlerin kârın ne kadar bir bölümünü

r Sermaye ilişkisi derken, burada ödünç sermaye ile üretken sermaye arası ilişki söz konusu değildir -*y.ö.*

sahiplenecekleri üretkenlerin parasal sermaye taleplerindeki değişmelere bağlıdır [84].

Faiz şayet talep ve arza bağlı kalıyorsa, o zaman da talep ve arzın kendi başına nasıl belirlenmekte olduğuna bakmamız gerekir. Bir yanda geçici olarak *işsiz* kalan, ama değerlenmeyi (yatırılmayı-*y.ö.*) bekleyen paralar var. Öte yanda kapitalistlerin, üretimde .kullanılacak bir sermayeye çevirmek istedikleri paralara talepleri var. İşte sermaye kredisi bunların dağılımını sağlıyor. Ve *faiz oranı*'nı da sermaye piyasasının durumu belirliyor. Verilen bir anda kapitalist toplumun elinde para arzını temsil eden belli bir miktar para vardır. Öte yanda, yine aynı anda üretim ve dolaşımın genişlemesinden kaynaklanan *parasal sermaye* için bir talep vardır. Demek ki aynı anda para piyasasında birbirleriyle *talep ve arz* şeklinde karşılaşan iki ayrı belirli büyüklük söz konusudur. Ve paranın ödünç fiatı'nı yani *faiz oranı*'nı belirleyen de bunlardır. Bu belirlemede ayrıca bir sorun yoktur. Sorun faiz oranının dalgalanmalarını analiz ederken çıkmaktadır.

İlkin şurası açıkça belli ki, üretimde, dolayısıyla dolaşımdaki genişleme parasal sermaye talebi anlamına geliyor. Eğer bu talep, arzı arttırma yoluyla karşılanmayacak olursa, faiz oranında da bir artışa yol açar. Sorun, para arzının da birlikte değişmesin-

84 Fiyatları, arz ve talep arasındaki ilişkilerle açıklayabilmek için arz ve talebi verilen ve sabit birer büyüklük olarak varsaymak gerekiyor. Marjinal fayda teorisinin arzı sabit olarak kabul etmek çabası, yani verilen bir stoktan yola çıkmak istemesi de buradan ileri geliyor. O nedenle Schumpeter'in (*Das Wesen und der Hauhptinhalt*...., Leipzig, 1908) ulusal ekonomiyi, kapitalist toplumun hareket yasalarını açıklayıcı bir kuramı, bir dinamit kuramı olacak yerde, istatistiğe indirgeyerek marjinal fayda teorisini tutmak çok yerindedir. Çünkü Marksizmle olan çelişki burada çok güzel ve kesim biçimde ifade ediliyor. Üstelik marjinal fayda teorisinin faydasızlığı da, Hyndmann'ın espirisiyle söylersek "son sınırlardaki faydanın en sonundaki boşluk" (the final futily of final utility) da, ayan beyan oluyor. Ekonomi açısından zorluk, arzın boyutlarını açıklamakta yatıyor ki bu da, üretimin hacmini onun ekonomik yasaları çerçevesinde açıklamaktan başka bir şey demek değildir. Talebin kendisi üretim ve dağıtımla ve toplumsal hasılanın dağılımını yönetен yasalarla belirlidir. Faiz oranını açıklamaya çalışırken zorluk yine aynı şekilde arzın hacmini hangi faktörlerin belirlediğini sergilemekte yatıyor.

den patlak veriyor. Arzı meydana getiren para miktarını ele alalım. Bunun iki bileşenden oluştuğunu görüyoruz. Birincisi mevcut nakit para miktarı, ikincisi parasal kredi.

Dolaşım kredisinin analizini yaparken gördüğümüz üzere, *parasal kredi*, üretimin genişlemesiyle birlikte genişleyip artan değişken bir faktördü. Oysa bu genişleme veya artışta parasal sermayeye olan talep de artmakta, artan talebi ise arttırılan *arz* karşılamaktaydı. Ve bu arz, üretimin genişlemesi sonucu arttırılan parasal kredi şeklindeydi. O bakımdan faiz oranındaki bir değişme, ancak parasal sermaye talebindeki değişmenin para arzındaki değişmeden daha hızlı olması durumunda ortaya çıkar. Örneğin faiz oranındaki yükseliş, parasal sermaye talebinin bu sermayenin artışından daha hızlı artmasından kaynaklanıyor. Peki, bu ne zaman oluyor?

İlkin parasal sermaye miktarındaki artış, bu sermayenin sürekli dönüştürülebilmesi için *rezerv* olarak gereken nakit paralarda bir artışın meydana gelmesini gerektiriyor. Ayrıca parasal kredinin dolaşımıyla birlikte, karşılıklı denkleşemeyen parasal kredilerin bakiyesini temizlemek için elde tutulması gereken nakit para miktarı da artıyor. Üstelik dolaşım genişledikçe, parasal kredinin önemsiz bir rol oynadığı işlemlerin sayısında da bir artma oluyor. Çünkü örneğin işçilere yapılan ücret ödemeleri, artan perakende alımların ödemeleri genellikle nakit para olarak yapılıyor. Böylelikle nakit paranın bir bölümüne başkaca amaçlar için ihtiyaç duyulduğundan, ödünç verilmeye hazır (işsiz veya dolaşım dışı-*y.ö.*) paralarda azalma oluyor. Sonuç olarak şunu belirtmeliyiz ki, bir refah dönemi sonunda, metaların pazarlanması durduğunda ya da yavaşlayacak olduğunda parasal kredilerdeki artma üretim ve dolaşımdaki artıştan doğan gereklerin çok gerisinde kalmış olacaktır.

Çünkü bunun anlamı şudur: Meta karşılığında verilen *bonolar* aralarında birbirlerini karşılıklı olarak örtmekte, bonoların en azından vadeleri (ya da dolaşım süreleri -*y.ö.*) uzamaktadır. Ama vadeli gelen bonalar böyle karşılıklı denkleşmiyorsa nakit olarak çözülmeleri gerekiyor demektir. O zaman parasal krediler (yani ticarî bonolar ve bu bonolar karşılığında çıktılanan banknotlar) parasal işlevlerini, metaların dolaşımını aynı boyutlarda yerine getiremez olurlar. Bu durumda ticarî kağıtları parayla çöz-

mek veya bedelini verip kurtarmak için nakit paraya karşı artan bir talep doğmuş demektir. Başka bir deyişle, parasal kredinin yerine geçecek olan nakit paraya talep yükselirken, fiilen kullanılmakta olan parasal kredi miktarı azalmaktadır. İşte faiz oranındaki yükselmeyi tezgahlayan da bu taleptir.

Faiz oranının mutlak düzeyi sermaye piyasasının durumuna bağlı ise, bu orandaki değişme veya dalgalanmalar da *ticari* (dolaşım) *kredinin* durumuna bağlı olur. Bu dalgalanmaların ayrıntılı bir analizi sanayideki *konjonktürel döngü*'ler ile ilgili olduğu için ancak o bağlamda tartışılabilir.

> "Faiz oranındaki dalgalı değişmeler (uzun dönemlerde ortaya çıkan ya da bu oranın ülkelere göre farklılığından ileri gelen değişmelerden söz etmiyoruz. Çünkü birinci tip değişmeler genel kâr oranındaki değişmelere bağlıdır. İkinciler ise hem kâr oranındaki hem de kredinin gidişindeki farklılıklara) ödünç sermayenin arzına bağımlı kalıyor (tüm öteki durumlar, güvenme durumu vb. aynı kalmak üzere). Kısacası para şeklinde, meta ve kağıt para olarak ödünç verilen sermayenin arzına bağlı ki, bunu yeniden-üreticilerin meta şeklinde olup ticarî yoluyla kendi aralarında ödünç verdikleri sanayi sermayesinden farklı tutmak gerekir" (85).

Biz bu görüşleri tamamıyla paylaşmıyoruz. *Marx* faiz oranındaki dalgalı değişmeleri, para şeklinde, metal veya kağıt para olarak ödünç verilen sermayenin arzına bağlıyor. Ama banknotların (kağıt paranın) miktarı ne olacak sorusunu açık bırakıyor. Marx'ın göz önüne getirmek istediği anlaşılan İngiltere açısından, bu sorunun cevabı *Peel Yasası* ile verilmiş bulunuyor. Bu yasaya göre, nakit ve kağıt paraların hacmi, dolaşımdaki toplam karşılıksız kağıt paradan oluşmaktadır. Gerçekten de bu çeşit kağıt paralar, dolaşımının, para işareti yerine geçecek, en düşük hacmini temsil ettikleri ya da hiç değilse, *Peel* zamanında temsil ettikleri sürece, kağıt devlet parası işlevini sürdürüyorlar. *Peel Yasası*, böylelikle tüm kağıt para miktarının belli bir rakamda sabit kaldığını daha başından öngörüyor. Ama soruyu daha genel biçimiyle getirecek olursak, faiz oranındaki *dalgalı değişmeler* ödünç paranın miktarına, yani arzına bağlı kalıyorlar.

85 Marx, *Kapital III*, s.516

Çünkü dolaşıma girmemiş olan paraların hepsini *ödünç* vermek mümkündür. Dolaşımda en başta, para işaretine yönelen ve dolaşımın minimal hacmini dolduracak olan ihtiyaçlar neyse o kadar para bulunur. Ve de belli bir miktarda altın. Altınların geri kalanı banka ya da bankaların mahzenlerindedir. Altının bir bölümü yurt içi dolaşım için, bir bölümü de altının dünya parası rolünü oynaması açısından, uluslararası dolaşım için rezerv (hazine) işini görür. Bu iki amaç için gereken altın rezervlerinin miktarını ancak yaşanan deneyimler belirlemektedir. O nedenle geri kalanı ödünç verilebilir ve son kertede, kullanıldığı takdirde, *faiz oranının* düzeyini belirleyen arz da bu kalandan oluşur. Fakat arzın bu kullanımı ya da elkonuluşu, *dolaşım kredisinin* duruma, yani yeniden - üreticilerin birbirlerine verdikleri *ticarî kredi*'ye bağlıdır.

Söz konusu ticarî kredi, artan talebi doyuracak kadar hızlı bir tempoyla artabiliyorsa faiz oranında hiçbir değişme olmaz. Ama şunu unutmamak gerekir ki, talebin büyük bülümü taleple birlikte artan bir *arz* tarafından karşılanıyor. Kredinin ana gövdesi ticari kredidir ya da bizim söylemeyi tercih ettiğimiz deyimiyle, *dolaşım kredisi*'dir. Böyle bir krediyle ilgili gerek talep arz —isterseniz doyurucu araçlar diyelim— her ikisi de, aynı zamanda ve üretiminin genişlemesiyle birlikte artmaktadır.

Kredinin genişlemesi faiz oranını etkilemeksizin mümkün oluyor, bir ferahlama döneminin başında böyle bir genişleme faiz oranını hemen hemen hiç etkilemeden gerçekleşiyor. Faiz oranı ancak, bankalardaki altın varlığının azaldığı, rezervlerin en düşük düzeye inmeye başladığı ve bankaların iskonto limitlerini yükseltmeye zorlandığı sırada yükseliyor. Nedir ki bu duruma konjonktürün doruk noktasında rastlanmaktadır, çünkü dolaşım daha çok altına ihtiyaç göstermeye başlamıştır (değişken sermayenin ve daha genelde, ciroların kabarması ve böylelikle bakiyeleri temizleyip bilançoları denkleştirebilecek meblağların artması yüzünden). İşte dolaşımdaki ihtiyaçları karşılamak amacıyla daha fazla altının emilmesi sonucunda altın stokları en alt düzeye indiği sıralarda ödünç sermaye talebi de tepe noktasına tırmanır.

Ödünç verilebilecek altın stoklarının tükenmesi, banka iskonto oranlarını yükseltmek açısından ilk fırsattır, ki iskonto oranları bu dönemlerde faiz oranını düzenleyici bir faktör haline

gelir. İskontoları arttırmaktaki amaç da aslında altın girdisini sağlamaktır. Bankacılık yasalarındaki yanlışlardan doğan kısıtlamalar altın girdi akışının, yani iskonto yükseltiminin erkenden, salt ekonomik koşulların gerektirdiği zamandan önce başlamasına neden oluyor. Bütün bu kısıtlamalarda yanlış olan şey, dolaşımın ihtiyaç duyduğu minimal düzeyi daha da düşük tahmin etmeleri dolayısıyla *ödünç sermaye* arzını şöyle ya da böyle (Almanya'da dolaylı, İngiltere'de doğrudan) kısıtlamakta olmalarıdır.

Demek ki *faiz oranı*, mevcut altın stokunun ödünç sermaye talebine oranı uygun kabul edildiği sürece düşme eğilimi gösterir. Başka bir deyişle, altın stokunun ödünç sermayeye olan talepten daha hızlı arttığı varsayımı faiz oranını düşürebilir. Ama gelişmiş kapitalist ilişkileri birbiriyle kıyaslayarak faiz oranında sürekli düşme gibi bir eğilim saptayamıyoruz [86]. Üstelik böyle bir eğilimi kuramsal olarak ispatlamak da olanaklı değil, çünkü altın stokunun ve dolaşımdaki minimal düzeyin artmasıyla aynı za-

---

86 Eldeki empirik malzemeye dayanarak yapılan karşılaştırmalar faiz oranındaki çöküş eğilimi gibi bir dogmayı kesinlikle doğrulamıyor. Smith, Hollanda'da bir vakıflar hükümetin yüzde 2 ve yüksek kredisi olan kişilerin ise yüzde 3 faiz ödediğini anlatıyor. İngiltere'de son savaştan (1763) sonra bir süre yalnız yüksek kredi sahibi özel kişiler değil, Londra'daki en büyük ticaret firmalarından bazıları bile, normal olarak yüzde 5 faiz ödüyorlardı. Oysa bunlar daha önceleri en fazla yüzde 4-4.5 ödemeye alışmışlardı. Bu son verileri alıntılayan Tooke şöyle not düşüyor.

"Yüzde dörtlük hazine senetleri 1764'de rayicinin altına düştü, donanma senetleri yüzde 9.625 iskonto gördü ve mart 1763'de 96'da duran yüzde 3'lük Konsol senetleri ekim'de 80'e düşüverdi. 1765'de yüzde 3'lük hazine senetleri bazıları yeni satışa çıkarıldığı halde, genellikle durakladı ve birara rayicinin üzerine fırladı. Yüzde 3'lük Konsol senetleri 92'ye yükseldi". Schmoller (*Grundriss der allg. Volkswirtschaftslehre*, II, s. 207), ayrıca yüzde 3'lük Konsol'ların daha 1737'de 107 düzeyinde olduklarını belirtiyor. Görülüyor ki, daha belirleyici nedenler bir yana, devlet senetleri gerek faiz oranının düzeyi gerekse mutlak güvenilirlik açısından birer ölçek değildir, ama yine de dikkate alınması gerekiyor.

Ayrıca kağıt para bankalarının iskonto oranlarında da faiz oranının çöküş eğilimine ilişkin ipuçları çıkarmak olanaksızdır. Dr. Alfred Schwoner'in ilginç makalesinden aşağıdaki tabloyu alıyoruz:

manda, dolaşıma, konjonktür doruk noktasında iken giren ek altın miktarında da artma oluyor.

Kâr Oranı'ndaki düşme ise, faiz oranı'ndaki bir düşmeye, faizin ancak kârın herhangi sabit bir bölümü olması halinde —ki bu

I. Tablo

(İstatistiğin Işığında Faiz Oranı ve Bunalımlar. *Berliner Tageblatt*, 27.11.1907. (Tablodaki *B* işaretleri bunalım yıllarını gösteriyor)

Dört Büyük Avrupa Bankasının Son 55 Yıldaki Ortalama İskonto Oranları

(1985 ve 82'deki bunalımlar salt spekülatif niteliktedir)

Yıllar	İngiltere Bankası	Fransa Bankası	Alman Reich Bankası	Avusturya- Macar. Bankası
1907	-	3.30	5.72	4.72
1906	4.72	3.00	5.12	4.40
1905	3.08	3.00	3.82	3.68
1904	3.30	3.00	4.20	3.50
1903	3.76	3.00	3.77	3.50
1902	3.33	3.00	3.32	3.55
1901 B	3.90	3.00	4.10	4.08
1900 B	3.94	3.20	5.33	4.58
1899	3.75	3.06	5.04	5.04
1898	3.19	2.20	4.27	4.16
1897	2.64	2.00	3.81	4.00
1896	2.48	2.00	3.66	4.09
1895 B	2.00	2.10	3.14	4.30
1894	2.11	2.50	3.12	4.08
1893	3.06	2.50	4.07	4.24
1892 B	2.52	2.70	3.20	4.02
1891 B	3.55	3.00	3.78	4.40
1890	4.69	3.00	4.52	4.48
1889	3.55	3.16	3.68	4.19
1888	3.30	3.10	3.32	4.17
1887	3.34	3.00	3.41	4.12
1886	3.05	3.00	4.20	8.40
1885	2.92	3.00	4.12	4.00
1884	2.96	3.00	4.00	4.00
1883	3.58	3.08	4.40	4.11
1882 B	4.14	3.80	4.54	4.02
1881	3.48	3.84	4.42	4.00
1880	2.76	2.81	2.24	4.00
1879	2.38	2.58	3.07	4.33
1878	3.75	2.20	3.34	5.00
1877	2.85	2.26	4.42	5.00
1876	2.62	3.40	4.16	5.00
1875	2.25	4.00	4.71	4.60

mümkün değildir— yol açabilir. Kâr oranındaki düşmenin olsa olsa ancak faizin kuramsal tavanının, yani toplam kârın düşmesi

1874	3.75	4.30	4.38	4.87
1873 B	4.75	5.15	4.95	5.22
1872	4.12	5.15	4.29	5.55
1871	2.85	5.35	4.16	5.50
1870	3.12	3.90	4.40	5.44
1869	3.25	2.50	4.24	4.34
1868	2.25	2.50	4.00	4.00
1867	2.50	2.70	4.00	4.00
1866	7.00	3.67	6.21	4.94
1865	4.75	3.66	4.96	5.00
1864	7.50	6.51	5.31	5.00
1863	4.50	4.63	5.08	5.00
1862	2.50	3.73	4.20	5.06
1861	5.25	5.86	4.20	5.50
1860	4.25	3.56	4.20	5.12
1859	2.75	3.47	4.20	5.00
1858	3.00	3.68	4.20	5.00
1857	6.70	6.00	5.76	5.00
1856	5.80	5.50	4.94	4.27
1855	4.80	5.00	4.08	4.00
1854	5.10	4.37	4.36	4.00
1853	3.40	3.23	4.25	4.00
1852	2.50	3.18	4.00	4.00

Schwoner bu tabloyu şöyle yorumluyor:

Faiz oranının hareketiyle ilgili olarak, 19.yüzyıldaki banka iskonto istatistiklerinden kimi sonuçlar çıkarmak istediğimizde görülüyor ki, yukarıya ya da aşağıya doğru belirli bir eğilimi kanıtlamak mümkün değil. Gerçekten de, yüzde 4'ün altına doğru düşen resmî iskonto oranları, ülke ekonomisinin zamanla gelişmesine paralel şekilde ortaya çıkmış... İngiltere bu konuda öteki ülkelerin önüne geçmiş. Daha gerilere, 1845'e gelindiğinde ilk kez yüzde 2'lik bir banka iskontosu görülüyor. Fransa Bankası yüzde 3'lük faiz oranını ilkin 1852'de uyguluyor. İlkin 1876'da yüzde 2.5 ve yine 1877'de yüzde 2 oluyor. Berlin'deki bankaya gelince, geçen yüzyılın yirmili yıllarında minimal oran yüzde 3 idi, Prusya Bankası ve Alman Reich Bankası rejiminden faiz oranı ilk kez 1880'de yüzde 4'ün altına indi. Avusturya-Macaristan Bankasında ise faiz oranı ilk kez para reformundan sonraki ilk depresyon sırasında yüzde 3.5 oldu. Faiz oranındaki, bankacılığın ve para sisteminin teknik örgütlenmesini izleyen bu düşüş bir gelişme sayılırdı".

şeklinde bir anlamı vardır. Ama bu (faize özgü -*y.ö.*) tavana uzun dönemler boyunca ulaşılamayacağı için böyle bir "saptama"nın hiçbir anlamı yoktur [87].

Bunun yanında gözden kaçırılmaması gereken başka önemli bir faktör var. Gelişmiş bir kapitalist sistemde, kâr oranı değişirken faiz oranı oldukça sabit kalır. Böyle olunca, faizin toplam kâr içindeki payı girişimcinin kârı pahasına artmış olmak-

---

Schwoher ayrıca şu rakamları veriyor:

II. Tablo

(Onar yıllık son beş dönemde ortalama iskontolar)

Yıllar	İngiltere Bankası	Fransa Bankası	Alman Reich Bankası	Avusturya-Macar. Bankası	Genel Ortalama
1897-1906	3.52	2.85	4.28	4.05	3.67
1887-1896	3.04	2.71	3.59	4.21	3.38
1877-1886	3.19	2.96	4.11	4.26	3.63
1867-1876	3.25	3.89	4.34	4.85	4.09
1857-1866	4.82	4.48	4.83	5.06	4.79

"Genel ortalama 1857-66 döneminde en yüksek olup 4.79 düzeyindedir. 1867-76 döneminde 4.09'a düşmekle birlikte yine de çok yüksek. 1877-86 içinde 3.63'e giriyor. 1887-96 içinde 3.38 ile dip noktasına düşüyor. son yılda bu ortalama 3.67 olarak önceki iki onyıldakinden yine de yüksek. Ancak 1857-76 döneminde yirmi yıllık ve sınaî ve malî atılım yıllarında olduğundan daha düşük".

Bütün bunlardan şu sonuç çıkıyor: Faiz oranının düzeyini kâr oranı değil, parasal sermaye talepleri düzeyindeki dalgalanmalar belirliyor ki bu talep dalgaları da, gelişme oranında değişik dalgalanlamalardan, büyüme temposu ve yoğunluğundan doğuyor.

Aşırı yüksek faiz oranlarını incelerken görüyoruz ki bunların nedenini daima para rejiminin ayarlanmasında aramak gerekir. Örneğin 1799'da Hamburg'da iskonto yüzde 15'e çıkmıştı, en sağlam bonoları bile ancak bu oranda ve o da sınırlı bir kapsamda kırdırmak mümkündü (Tooke, *a.g.e.*, I. s. 241). Bunun nedeni de yine esnek bir para sisteminin olmayışıdır ki aynı durumu, bugün korkunç faiz oranlarının ve bu oranlarda müthiş dalgaların yaşandığı ABD'de görüyoruz. Bu olayların kâr oranındaki değişmelerle uzaktan yakından ilişkisi yok.

87 *"Parayla ne zaman büyük bir kazanç elde edilse parayı kullanma uğrunda da genelde büyük para harcanır. Az kazanç sağlandığı zaman da harcanır"* (*Wealth of Nations*, Vol. I. Bölüm IX. Bölüm IX: *Uluslararası Zenginliği*, Bölüm IX. Alan Yayınları 1985).

tadır. Başka bir deyişle, rantiye kesimin payı üretken kapitalislerin hesap ve zararına büyür. Bu fenomen, gerçi faiz oranının düştüğü yolundaki doğmaya ters düşüyor, ama olgularla da çakışıyor. Faiz getiren sermayenin, dolayısıyla bankaların önemi ve artan nüfusu da işte bu fenomenden kaynaklanıyor. Sermayenin finans kapital'e dönüşme hareketindeki başlıca kaldıraçlardan biri de işte budur.

II. Bölüm

SERMAYE HAREKETİNİN DİRİLMESİ VE FİKTİF SERMAYE

7. Altbölüm: Anonim Şirket

1. Temettüler ve Kurucuların Kazancı

Ekonomi kişisel girişim ile *anonim şirket* arasındaki farkı bugüne kadar yalnız örgütlenme biçimindeki farklılık ve bunun getirdiği sonuçlar çerçevesinde arayıp durdu. Bu iki girişim biçiminin "iyi" ve "kötü" yönlerini gösterdi. Bunu yaparken kriter ya da ayırt edici özellikler olarak, bir yandan öznel faktörleri (yöneticilerin ilgi ve sorumluluk dereceleri, girişimin denetlenebilme durumu) öte yandan nesnel faktörleri (sermaye sağlama kolaylığı, birikim yapma gücü) ortaya koydu. Ama bu iki girişim biçimi arasındaki temel ekonomik farklılıkları sorgulamayı bir yana bıraktı. Oysa bu temel farklılıklar, modern kapitalizmin gelişmelerini kavramak açısından yaşamsal önem taşıyor. Çünkü bu gelişmeleri ancak anonim şirketlerin sağladıkları üstünlük ve bu üstünlüğün nedenlerini bilmeden izlemek olanaksız [1]

İlkin sınaî anonim şirketleri ele alıyoruz. Bu şirketler her şeyden önce sanayici kapitalistin işlevindeki belli bir değişmeyi açığa vuruyor. Çünkü bu değişme, bireysel girişimler açısından sadece bir kez, o da raslantı olarak meydana gelen bir olayı temel ilke haline getirmektedir. Bu olay, sanayici kapitalistin sanayi girişimciliğinden (işlevinden) kurtulmasıdır. Bu işlev değişikliği sonunda, anonim şirkete yatırılmış olan sermaye kapitalist açısından salt *parasal sermaye* kılığına bürünür. Alacaklı durumdaki bir para kapitalisti'nin, sermayenin üretim sürecinde kullanılmasıyla, bu kullanım ödüç-verme ilişkisinin gerekli koşulu olduğu halde, hiçbir ilişkisi yoktur. Onun biricik işlevi sermayesini ödünç vermek ve belli bir dönem sonunda faiziyle birlikte geri almaktır. Kısacası onun işlevi hukuksal bir işlemle birlikte sona erer. İşte şirketin *hisse sahibi* de böyle düpedüz bir para kapitalisti olarak işlev görür. O parayı, karşılığında bir *getiri* (şimdilik bu çok genel terimi kullanalım- R.H.) alsın diye verir. Vereceği paranın miktarını kendi

1 Erwin Steinitzer, anonim şirketlerle ilgili yazılarına "Anonim Şirketlerin Ekonomik Teorisi" (Leipzig, Duncker-Humbolt, 1908) adını verirken herhalde aynı duygularla hareket etti. Gerçi anonim şirketlerin temel ekonomik özellikleri orada da belirtilmiş değil, ama isabetli ve ince gözlemleriyle zengin bir yazı.

istediği gibi saptayabilir ve bu miktardan fazlası için sorumluluk yüklenmez. Aynı şekilde, para kapitalisti de kendi kararlaştırdığı miktardaki belli bir parayı riske etmektedir. Nedir ki aradaki fark ilkin burada ortaya çıkıyor. *Hisse senetleri* şeklinde sağlanan parasal sermayeye ilişkin faiz oranı önceden saptanmış olmayıp yalnız belli bir girişimin *getiri*'si (kârı) üzerindeki hak istemini oluşturuyor. *Ödünç sermaye*'ye göre ikinci bir fark da, sermayenin para kapitalistlerine geri dönüşünün doğrudan güvencelenmiş olmamasıdır. Çünkü böyle bir *güvence*'yi ne para kapitalistlerinin girişimle ilişkilerini saptayan bir sözleşme sağlayabilir ne de ödünç ilişkisinin doğası.

Önce birinci momenti ele alalım. Her şeyden önce şunu saptayabiliriz ki hisse senedi şeklinde teslim edilen parasal sermayenin getirisi tamamıyle belirsizdir. Kapitalist bir girişim *kâr* kaldırmak için kurulmuştur. Kâr üretmek ya da normal koşullarda uygulamadaki *kâr ortalaması*'nı üretmek bu kuruluş için bir önkoşuldur. Ne olursa olsun *hisse sahibi* de burada, borçlusunun, ödeme gücü olduğu sürece, sermayesini üretken biçimde kullandığını hesaplayan para kapitalistiyle aynı durumdadır. Daha genel olarak söylersek, hisse sahibinin para kapitalistine oranla daha güvencesiz oluşu ona belli bir risk primi sağlayacaktır. Ama bu primin herhangi bir şekilde önceden saptanabileceğini ve hisse sahibine ölçülüp biçilebilen bir hak olarak tanınacağını sanmak doğru değildir. *Risk primlerinin* kökeni aslında, şirket kurucularının aradıkları, *hisseli yatırım* için hazır serbest parasal sermayenin — öbür koşullar aynı kalmak üzere— sabit faizli, belki de daha güvenilir öteki yatırımlar için hazır parasal sermayenin arzından daha az olmasındadır. İşte *faiz oranı*'ndaki, bu arada faiz getiren kağıtların rayicindeki farklılığı açıklayan da *arz* düzeyindeki bu farklılıktır. Daha fazla güvence ya da güvencesizlik arzın daha fazla ya da daha az olmasının gerekçesidir. Bu arz-talep ilişkisindeki dalgalı değişmeler faiz kaynaklı getirinin dalgalanmasına yol açmaktadır. O nedenle hisselerden gelen muhtemel kâr getirisini belirleyen faktör, sanayideki kâr ile —öteki koşullar aynı kalmak üzere— *ortalama kâr oranıdır*.

Nedir ki, hisse sahibi bir sanayi girişimcisi (kapitalisti) değildir, her şeyden önce o yalnızca para kapitalistidir. Ama *ödünç-veren* kapitalisti sanayi kapitalistinden ayıran başlıca ka-

rakteristiklerden biri, ödünç-verenin sermayesini —parasal sermayeyi— tamamiyle farklı biçimde serbest bırakması veya kullanıma açmasıdır. Sanayi kapitalisti, örneğin tüm sermayesini belli bir girişime yatırır. Bunun şartı da sermayesinin bu girişim dalında kendi başına iş yapabilecek kadar yeterli olmasıdır.

Oysa *hisse sahibinin* küçük miktarda bir sermayeye sahip olması veya tasarruf etmesi yetiyor. Sanayi girişimcisi sermayesini kendi girişimine bağlamıştır ve bu girişimin çerçevesinde üretken faaliyet gösterir, çıkarları bu girişimci faaliyetiyle hep içiçe yürür. Tüm girişimini satmadıktan sonra sermayesini geri çekemez ki bu da, kapitalist kişinin yerini veya işlevini başka bir kişiye bırakması, yani kapitalistler arası bir yer değiştirme anlamına gelir. Yoksa kendisi bir para kapitalisti değildir, tersine olarak o sanayici (üretken işlevsel) bir kapitalisttir. Girişimin sağladığı getiri — sanayici kârı— ona düşer. Öte yandan hisse sahibini yalnız para kapitalisti olarak düşündüğümüzde, sermayesini arz edip bunun üzerinden faiz almak ona yetiyor.

Nedir ki *hisse sahibinin para kapitalisti* olması için, sermayesini her an parasal sermaye olarak geri alabilmesi gerekir. Oysa o sermaye tıpkı bireysel kapitalistin sermayesi gibi girişimde bağlı duruyor gözükmektedir ve gerçekten de öyle durmaktadır. Para elden çıkarılmış, makine ve hammaddelerin alımına, işçi ücretlerine v.b. harcanmaktadır. Kısacası *parasal sermaye* olmaktan çıkmış, aşağıdaki biçimde *üretken sermaye* haline dönüşmüştür:

$$P \text{ (Parasal sermaye)} \begin{cases} \dot{I} \text{ (İşgücü)} \\ \ddot{U}a \text{ (Üretim araçları)} \end{cases}$$

Parasal sermaye sanayi sermayesi olarak *döngüsel akışın* içine girmiş bulunmaktadır. Hisse sahibi bir kez elden çıkardığı bu (parasal -*y.ö.*) sermayeyi artık (yine para şeklinde -*y.ö.*) geri alamaz, üzerinde hak isteyemez, getirinin sadece (aritmetik açısından -*y.ö.*) kalansız olarak bölünebilen bir parçası üzerinde hak isteyebilir. Bununla birlikte, kapitalist toplumda her miktarda para *faiz* bırakma yeteneğine kavuşuyor. Tersine olarak, düzenli biçimde geri dönüp duran her gelir, devredilip aktarılabilir nitelikte ise (ki salt

kişisel ve dolayısıyla geçici, belirlenemeyen bir koşula bağlı olmamak üzere bu mümkündür -*R.H*) bir sermayenin faizi olarak göz önüne alınmakta ve uygulamadaki *faiz oranı* düzeyinde sermayeleşen getiriye [2] eşik bir fiyat kazanmaktadır.

Bu durumu açıklayan olgu şudur: Büyük miktardaki paralar kullanıma açık veya serbest durmakta ve bu kullanım (dolayısıyla kullandırma -*y.ö.*) kârdan ve getiriden *hak istemi* şeklinde fiilîleşmektedir. Böyle olunca hisse sahibinin, hisselerini, kâr üzerindeki hak istemini satması yoluyla sermayesini her an geri alması mümkün. O bakımdan parasal kapitalist ile aynı durumda bulunuyor. Söz konusu satış olanaklarını özel bir piyasa, *hisse ve tahvil borsası* sağlıyor. Ancak böyle bir piyasanın oluşturulması artık bireyler için de daima "fiilî" veya "gerçek" haline gelmiş olan *hisse sermayesine* parasal sermaye kişiliğini sağlıyor. Tersine olarak, para kapitalisti ise bu kişiliğini sermayesini hisselere yatırdığı zaman da koruyor. Serbest (yani akışkan veya likit -*y.ö.*) parasal sermaye böylece, yani faiz-getiren bir sermaye olarak, hisselere yatırım yapmakta yarış ediyor, tıpkı *ödünç sermaye* kılığındaki asal işlevi içinde sabit faiz ile ödünç verme işlerine yatırım yapmakta yarış ettiği gibi..

Bu farklı yatırım olanakları arasındaki rekabet hisselerin fiyatını sabit faizli yatırımların fiyatına yaklaştırıyor ve hisse sahibinin getirilerini sanayici kârının düzeyinden faiz düzeyine indiriyor.

Hisse getirilerinin faiz düzeyine düşmesi hisse sisteminin ve hisse-tahvil borsasının gelişimine paralel yürüyen tarihsel bir süreçtir. *Anonim Şirket* egemen bir biçim haline gelmedikçe ve hisselerin *ciro* edilme veya satılabilmesi gelişmedikçe *temettü*'nün içinde yalnız faiz değil, girişimci kârı da yer alacaktır.

Hisseli girişimlerin ağır bastığı ölçüde, sanayi, sanayi sermayesine dönüştürüldüğünde *ortalama* kâr getirmesi gerekmeyen, hâlâ sadece faiz getirmesi istenen parasal sermaye ile çalışır duruma gelir. Ancak keskin bir çelişki kendini burada ayan beyan eder. Hisse sermayesi olarak sağlanan para artık sanayi sermayesine dönüşmüş bulunmaktadır. Bu sermayenin, sahibi açısından —yani

2 "Paranın ya da sermaye şeklindeki metanın değeri, para veya meta şeklindeki değeriyle değil, bunların sahipleri için ürettikleri artı-değer miktarıyla belirlenir" Marx, *Kapital III*, S. 389.

öznel anlamda— tıpkı ödünç sermaye gibi işlev görmesi sanayi girişiminin getirilerini elbette etkilemeyecektir. Girişim yine önceki normal koşullarda olduğu üzere ortalama kâr getirecektir. Anonim şirketin, metalarını kâr ortalaması altında satıp kârın bir bölümünü isteyerek gözden çıkardığını ve böylece *getiri* olarak faizi bile aşmayan bir pay dağıttığını düşünemeyiz. Çünkü her kapitalist girişim mümkün olduğu kadar yüksek kârı elde etmenin, yani *kârı maksimalleştirme* peşindedir. Çünkü bu maksimalleştirme çabası satışların *üretim fiyatları* ile, yani *maliyet fiyatı* artı *ortalama kâr* düzeyinde gerçekleştirilmesine yöneliktir. Bu duruma bakılırsa, hisseler biçiminde yaratılmış parasal sermayeye, öznel açıdan düşünürsek, *ödünç*, yani faiz getiren sermaye karakterini veren ve — yukarıda anılan— momentler, hisselerden gelen getirinin faiz düzeyine indirgenmesini açıklamaya yetmezmiş gibi gözüküyor. İşte söz konusu momentlerin açıklayamadığı şey aslında kârın içindeki geri kalan bölümdür, yani "ortalama kâr eksi faiz" dediğimiz bölüm. Şimdi bu konuyu daha yakından görelim.

Kişisel girişimin anonim şirkete dönüşmesiyle sermaye ikiye katlanmış gibi gözüküyor. Ama hissedarların koyduğu başlangıç sermayesi bir kez sanayi sermayesine dönüşmüş olup fiilî gerçeklik içindeki durumunu artık böyle sürdürmektedir. Paraya gelince o üretim araçlarını satın alma aracı olarak işlev görmüş, bu araçlar için harcanmış ve parasal sermayenin döngüsel akışından son defa olarak kopmuştur. Ancak *üretim araçlarının* (bir öbülümünün -*y.ö.*) üretim yoluyla metalara dönüşmesi ve bu metaların satışı sonundadır ki para —bambaşka bir para olarak (yani koptuğu dolaşımın içinden-*y.ö*)— geriye akmaya başlar. Öte yanda sonraki hisse satışlarından gelen para ise, hissedarlarca işin başında konan ve harcanıp giden para hiç değildir. Kısacası anonim şirket sermayesinin, yani girişimin (kuruluş veya ödenmiş -*y.ö.*) sermayesinin bir parçası olmayıp sermayeleşmiş getiri taleplerinin dolaşımı için gereken bir *ek sermayedir.*

Aynı şekilde bir senedin fiyatı da hiç bir zaman girişim sermayesinin bir bölümü olarak belirlenmiyor. Bu fiyat aslında girişimin getiri (kârı) içinde sermayeleşmiş hisseye olan bir taleptir. Başka bir deyişle, hissenin bedeli, yatırılan toplam sermayeyi "kalansız olarak bölen" [a] bir sermaye parçası şeklinde, yani relatif

a Aliquo parça -*y.ö.*

olarak sabit bir büyüklük şeklinde değil, uygulamadaki *faiz oranı* düzeyinde sermayeleşen *getiri* (kâr) şeklinde belirleniyor. Hisse, girişimin içinde *fiilî* olarak kullanılan veya işlev gören sermaye bölümüne olan bir talebi temsil etmediğinden, hissenin fiyatı da fiilî bir gerçeklik halinde işlev gören bu sanayi sermayesinin değerine (bilvesile fiyatına) bağımlı değildir.

Hisse kârın (getirinin) bir bölümüne olan alacak şeklindeki bir taleptir ve hissenin fiyatı da bu yüzden en başta kârın büyüklüğüne (yani sanayi sermayesindeki üretim öğelerinin fiyatından çok daha değişken bir büyüklüğe), sonra da uygulamadaki *faiz oranına* bağlıdır [3].

Hisse bir gelir senedi, ilerdeki üretim üzerinde bir alacak talebi ya da kâra olan talep (hakkı) biçiminde tanımlanabilir. Bu *getiri* ya da *kâr* sermayeleşmekte olduğundan ve sermayeleşen meblağ hissesinin fiyatını oluşturduğundan bu hisse fiyatları içinde ikinci bir sermaye varmış gibi güzüküyor. Oysa bu tamamiyle hayalî, yani *fiktif* ya da uydurma bir şeydir. Gerçek olan şey yalnızca sanayi sermayesi ve bundan üretilen kârdır. Ancak bu, fiktif veya uyduruk "sermaye"nin muhasebe açısından var sayılmasına ve "hisse sermayesi" olarak işlem görmesine halel getirmiyor.

Fiktif sermaye gerçeklik halinde bir sermaye değil, sadece bir gelirin fiyatıdır ve bu fiyatt özelliği, kapitalist toplum çerçevesinde parasal her meblağın gelir getirmesinden ya da tersine olarak her gelirin bir para meblağının meyvası sayılmasından kaynaklanıyor. Bu aldanmaca veya illüzyon, sanayi hisseleri açısından, bunların ardından fiilen işlev gören sanayi sermayesinin olması nedeniyle, gerçi biraz su götürür, ama bu kağıttan sermayedeki *fiktif*, yani salt muhasebe değeri taşıyan, karakter öteki getiri veya gelir talepleri açısından yine de hiç su götürmez şekilde sırıtıyor.

Devletin *borç tahvillerinin* mevcut herhangi bir sermayeyi temsil etmesine gerek yoktur. Devletten alacaklı olanların bir vakitler ödünç verdikleri paralar havaya çoktan uçup gitmiş olabilir.

3 Hissenin rayic (kısacası bir alt-sınır ilişkisidir -*y.ö.*) (uygulamadaki fiyatı) ile üretken sermayenin değeri arasındaki biricik ilişki, hisse fiyatının, girişimin iflası ve sonradan öteki alacakların taleplerini karşılanması durumunda, sermayeye kalansız bölen (aliquot) birparça olarak, hisse ve düşen değerden daha aşağıya düşmemesi biçimindedir.

Devlet tahvilleri, bir zamanlar üretken olmayan yollardan harcanmış çok farklı tipten bir sermayenin getirisi (geliri) sayılan yıllık vergilerin bir bölümünün bedelinden başka bir şey değildir.

Hisselerin yaptığı *devir* ya da *ciro* sermayenin cirosu olmayıp rant (getiri veya kâr) tahvillerinin alım-satımı şeklindedir. Bunların fiyatlarındaki dalgalanmalar, değerini değil, getiri veya kârını temsil ettikleri fiilî işlevsel sanayi sermayesini hiç etkilemez. Onları fiyatı, getiriden başka faiz oranının sermayeleştirici düzeyine de bağlıdır. Faiz oranındaki hareketler ise herhangi bireysel bir sanayi sermayesinin kaderinden tamamiyle bağımsızdır. Buradan anlaşılıyor ki, bir hissenin fiyatını sanayi sermayesinin bu sermayeyi kalansız bölen bir parçası olarak kabul etmek yanıltıcıdır. O bakımdan *hisse sermayesi*'nin toplamının, yani kâr üzerindeki sermayeleştirilmiş taleplerin veya tahvillerin toplam fiyatının, başlarda sanayi sermayesine bir kez dönüşmüş bulunan toplam parasal sermaye ile çakışmasına neden kalmaz. Artık mesele bu çakışmazlığın nasıl oluştuğu ve ne büyüklükte olduğudur. Örneğin 1 milyon mark sermayeli bir sanayi girişimini alalım. Ortalama kâr yüzde 15, uygulamadaki egemen faiz oranı yüzde 5 olsun, yani 150.000 mark kâr bıraksın. Bu kâr, yüzde 5'lik bir getiri biçiminde veya karşılığında sermayelenmiş olduğundan fiyatı 3 milyon marktır. Normal olarak parasal sermaye bu yüzde 5 üzerinden belki sabit-faizli ve daha güvenilir kağıtları devir alabilirdi. Onun için diyelim ki, yüzde 2 gibi yüksek bir risk primini işe kattık. Ayrıca kârdan kalan çeşitli yönetim harcamalarını, yönetici maaşları v.b. dikkate alacak olursak, eldeki kârdan örneğin 20.000 markını çıkarmamız lâzım. Böylece dağıtılabilen kâr olarak geriye 130 000 mark kalıyor. Ve bu para hisse sahiplerine (yüzde 2 risk primi dahil) yüzde 7'lik bir faiz (getiri) olarak ödeniyor. Bu durumda hisselerin fiyattı 1.857.143 mark (130.000 bölü 0.07), yani yuvarlak rakam 1.900.000 mark demektir. 150.000 mark kâr üretmek için sadece 1 milyon sermaye gerekliyken şimdi ayrıca 900.000 mark serbest kalıyor. Bu 900.000 mark, kâr getiren sermayenin faizgetiren (temettü sağlayan) sermayeye dönüşmesinden doğuyor.

Şirketin toplam kârını azaltan yüksek yönetim harcamalarını bir yana bırakırsak, 900.000 mark, aynı getirinin yüzde 15 üzerinde sermayelenmiş meblağı ile yüzde 7 üzerinden sermayelenmiş meblağı arasındaki farkı, yani *ortalama kâr* bırakan

sermaye ile *ortalama faiz* bırakan sermaye arasındaki farkı gösteriyor. *Kurucu Kazancı* ya da *kârı* olarak ortaya çıkan bu fark, kâr getiren sermayenin faiz-getiren sermayeye dönüşmesinden kaynaklanan bir kazanç kaynağıdır.

Anonim şirketin yönetim harcamalarının kişisel bir girişime oranla yüksekliğini vurgulamaya özenen genel görüşler, ucuz üreten bir girişim şeklinden daha pahalıya üreten bir girişim şekline dönüşme sırasında, kazancın ya da kârın nereden kaynaklandığını ne görüp ne de açıklayamadığı gibi, sadece harcamalara ve *rizikoya* ilişkin boş lâflarla avunmaktalar. Oysa kurucu kazancı ya da kârı ne dolandırıcılıktır ne de bir tazminat ya da ücret, sadece kendine özgü bir ekonomik kategoridir.

Faiz ile *girişimci kârı* arasında bir ayırım yapmaya kalkıştık - larında ekonomistler, temettüyü düpedüz "faiz artı girişimci kârı", yani tıpkı bireysel girişimcinin kârına eşdeğer bir nicelik olarak kavrıyorlar. Bu arada anonim şirketi ayırt edici çizginin gözden kaçırıldığı meydandadır. *Rodbertus*, örneğin şöyle açıklıyor:

> "Terimleme açısından anlaşmaya varmak için, burada yalnız şunu belirtmek istiyorum: Bir hisse üzerindeki temettü yalnız faizi değil, girişimin kârını da içeriyor. Ödünç üzerindeki faizde ise girişimci kârının hiçbir izi yoktur." (4)

Kuruculuk kazancının ne olduğunu bu şekilde açıklamanın elbette olanağı yok.

> "Anonim şirketin teknik (işletme) biçimi (5), (sermayesini bireysel bir girişimciye ödünç verdiğinde carî faizini alacak olan) sermaye sahibine, girişimci kârını tıpkı sermayesinin faizini nasıl alıyorsa aynen öyle alma olanağı sağlıyor. Girişimin anonim şirket biçiminde olmasının kapitalistlerimize bu kadar çekici gelmesinin nedeni de budur. Ve bu şirket biçiminin sanayi kesimine giderek yayılması bu yüzden beklenebilir. Şirket kuruculuğu denen şu dolandırıcılık aslında sadece bir köpüklük ya da gerçek işletmeciliğin dış yüzeyinde kalan bir cüruftur"(6).

Bu açıklamalar, kendisi bir dolandırıcılık olmayıp, ama do-

4 "Dr. Rodbertus-Jagetzow'un Mektupları ve Sosyal Politik Makaleleri". Yayınlayan Dr. R. Meyer, Berlin 1880, I.s. 259.

5 Üstelik bu da yanlış: Anonim Şirketler bir işletme biçimi değil bir girişim biçimidir aslında.

6 Rodbertus'un yukarda adı geçen mektup ve makaleleri. I. s. 262.

landırıcılığa kapılarını açan kurucu kazancını açıklamak bakımından ahlakî yargılamalar ötesinde hiçbir şey getirmiyor. O bakımdan Rodbertus'un görüşleri tek-yanlı ve yanıltıcı oluyor, şöyle ki:

> "Ödünç sermaye, hisse biçimine dönüşmekle artık ödünç niteliğini yitiriyor ve sahibinin elinde kendi değerini kendi yaratan bir şey halini alıyor. Bu durum, ödünç veren kapitalistlere, tanrısal bir yaşam sürermiş gibi, neredeyse tüm sermaye rantını (ki Rodbertus bundan girişimci kârı artı faizini anlıyor. R. H.) cebe indirme olanağı sağlıyor" (7).

Rodbertus yalnız sürecin içeriğini, yani parasal sermayenin sanayi sermayesine dönüşümünü kavrıyor, ama burada dönüşme biçiminde önemli olan şeyi gözden kaçırıyor. Başka bir deyişle, parasal sermaye bir yandan *fiktif sermaye* haline gelirken aynı zamanda onun, kendi sahipleri açısından hâlâ parasal sermaye karekterini koruduğunu göremiyor (8).

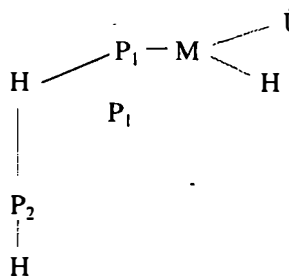
7 *A.g.e.* I. S. 285.

8 Ama tutucu sosyalist anonim şirketlerin devrim yaratan özelliğini fark etmiştir: "Binlerce küçük sermaye kaynağından gelen dereleri bir tek ırmak halinde birleştirmesini bilen işletme biçiminin (yani anonim şirketin) bir misyonu var. Tanrının yaptığı işleri tamamlayacak, onun aşıp geçmeyi unuttuğu ya da aşmaya vakit bulamadığı engelleri devirip denizin altında ya da üstünde olsun, karadan kopmuş toprakları birleştirecek, sıradağları vb. delecektir. Piramitler ve Fenikelilerin kesme taş blokları bile hisseli sermayenin yapabilecekleri yanında hiç kalır". Bu hülyalar içinde Rodbertus, kendini Zola'nın L'argent (para) öyküsündeki Saccard misâli, romantik düşüncelere kaptırıp gider. Ama şöyle sürdürür: "Bana kalırsa, benim bunlardan duyduğum coşku bambaşka. Neden mi? Çünkü onlar benim yolumu süpürüyor, hem de nasıl! Anonim şirketler olmadan yapılan geleneksel serbest ticaret eskimiş el süpürgelerini andırıyor. Oysa anonim şirketlerle birlikte bu ticaret, buharlı bir mekanik süpürge gibi, efsanedeki süpürgelerin yüzyılda yapamadıklarını bile onyılda silip süpürecek. Anonim şirketlerin eli çok becerikli. Sosyal sorunların çözümü de böyle bir çöpçüyü bekliyor. Çünkü anonim şirketler olmasa bile bizim böyle toptan bir temizliğe ihtiyacımız vardı" (I. S. 291). Ayrıca şu sözler de çok dikkate değer: "Anonim şirketler kişisel girişimcileri olduğu gibi ödünç-veren kapitalistleri (tefecileri-y.ö.) de ortadan kaldıracak.." (I. S. 286).
Buna karşılık Van Borght'un "Devlet Bilimleri Elsözlüğü"ne yazdığı anonim şirketler bölümü inanılmayacak kadar çocukça: "Anonim şir-

Şimdii fiktif sermaye dolaşımının aldığı özel biçime bir göz atalım. Burada *H* hisselerinin (senetlerinin) çıkarılıp *P* (para) karşılığında satıldıklarını görüyoruz. *P* iki parçaya bölünüyor. P_1 parçası kurucu kârını oluşturmakta olup kuruculara, örneğin hisse emisyoncusu olan bankaya aittir, dolayısıyla hisse senetlerinin dolaşımı dışında kalır. Öteki P_1 parçası ise, üretken sermayeye dönüşerek sanayi sermayesinin daha başlarda açıkladığımız *döngüsel akışına* katılır. Hisseler satılmış bulunuyor, bunların yeniden dolaşıma sokulması isteniyorsa, o zaman dolaşım aracı olarak bir ek paraya (P_2) ihtiyaç var demektir. Ve bu

H-P_2-H

şeklindeki dolaşım kendi özel piyasasında, yani borsada cereyan eder. Söz konusu dolaşımı şu tabloyla gösterebiliriz [b]:

Hisse senetleri çıkarıldıktan sonra, bunların temsil ettikleri sanayi sermayesinin gerçek *akış döngüsü* ile artık hiç bir ilişkileri kalmaz. Başka bir deyişle, senetlerin dolaşımları sırasında karşılaşabilecekleri talih ve talihsizliklerin hiçbiri üretken sermayenin döngüsel akışını doğrudan etkilemez.

Hisse senetleri, daha genel anlamda, tüm *fiktif sermaye* se-

ketlerin görev ve hedefleri, girişimcinin kişisel işgücünü, bilgi ve deneyimini geliştirmek ve tamamlamak olduğu kadar, sermaye gücünü de pekiştirmektir". Bunlar bilimsel bir yemek kitabındaki sözleri andırıyor, öylesine parlak öylesine ki, şunu demek istiyor üstad: Bir erik reçelinin görev ve hedefleri hem iştahı ve damak zevkini arttırmak hem de ahçının becerikliliğini kanıtlamaktır.

b Burada Üa: üretim araçları, Ü: üretim faaliyeti, M: meta, M': yeni bir üretim döneminin çıktısı olarak meta, P'_1: yeni dolaşım sürecinden girdi olarak dönen para anlamına geliyor. -*y.ö.*

netleriyle yapılan ticaret taze parayı —nakit ve parasal kredi— örneğin ticarî bonoları gerektirmektedir. Ancak bu bonolar daha önceden metaların değerleriyle kapatılmakta iken şimdi hisselerin "sermaye değerleri" ile karşılanmaktadır ki bu son değerler de aslında sermayenin getirisine bağlı bulunuyor.

Daha geriye gidersek, sermayenin getirisi, anonim şirketlerin imâl ettiği ürünlerin fiilî bir gerçeklik kazanmasına, yani metaların kendi değerleri, kısaca üretim fiyatları üzerinden satılmasına bağlı olduğundan, söz konusu parasal kredi de metaların değerleriyle ancak dolaylı olarak karşılanmış olur.

Ayrıca ticaretteki ödemeler hacmi metaların değerleriyle belirlenmekte iken, hisse senetleri ticaretinde bu hacim net getirinin sermayelenmiş miktarıyla belirlidir. Öte yanda bu durumda gerçekten ihtiyaç duyulan para miktarı bu kağıtların satılabilirliği (ciro veya devredilebilirliği) ile büyük ölçüde kısıtlanmıştır.

Sermayenin "faiz bölü faiz oranı"nın yüz katına eşit olduğunu düşünürsek, kurucu kazancı için şu formülü elde ederiz [c]:

$$K = (100.\ G/d) - (100.G/p)$$

Anonim şirketin (girişimin) brüt getirisinden *(n)* yönetim harcamalarını çıkarırsak, yukarki *G* yerine *(G-n)* koymak gerekir. Ekonominin şimdiye kadar sadece betimleyici çerçevede incelediği girişimcilik işlevinin, para kapitalistinin işlevinden ayrışması aynı zamanda sanayi kapitalistinin hisse sahibine, yani özel türden bir *para kapitalistine* dönüşmesini ifade ediyor. Bu dönüşmenin ardından hisse sahibini giderek katıksız bir para kapitalisti haline getiren bir eğilim doğuyor. Senetlerin borsada durmadan satılabilir hale gelmesi bu eğilimi güçlendiriyor.

Bizim anonim şirketler ekonomisine ilişkin analizimiz *Marx*'ın geliştirdiklerinden öteye uzanıyor. *Marx*, kredinin kapitalist üretim çerçevesinde oynadığı rol konusunda —ne yazık ki daha ileri götürme fırsatı bulamadığı— taslak halinde yazdığı dahîyane görüşlerinde, anonim şirketleri kredi sisteminin bir sonucu olarak saptıyor ve etkilerini şöyle açıklıyor.

c Burada *K*: kurucu, kazancı (kârı), *P*: ortalama kâr, *d*: temettü, *G*: girişimin brutto kazancı (getirisi) anlamına gelir -*y.ö.*

"1. Üretim basamaklarında ve bireysel sermayeler için olanaksız sayılan girişimlerdeki korkunç genişleme. Önceleri birer hükümet işletmesi olan girişimlerin toplumsallaşması [d].

2. Aslında toplumsallaşmış üretim tarzına dayanan ve üretim araçlarıyla işgücünün toplumsal odaklaşmasını varsayan sermaye, böylece özel sermayenin tersine olarak, doğrudan doğruya toplumsal sermaye [birbirleriyle doğrudan ortaklaşa ilişki kuran veya ilişkileri paylaşan (assoziiert) bireylerin sermayesi] biçimine bürünüyor ve bu sermayeye ait girişimler bireysel girişimlerden farklı olarak, toplumsal girişimler olarak ortaya çıkıyor ki bu, *özel mülkiyet* durumundaki sermayenin kapitalist üretim tarzının kendi sınırları çerçevesinde ortadan kalkması (Aufhebung) demektir.

3. Fiilî işlevi olan kapitalistlerin sadece başkalarının sermayesini yöneten kişilere ve sermaye sahipliğinin sadece bir sahipliğe (sahiplik durumuna -*y.ö.*), salt para kapitalistliğine dönüşmesi. Aldıkları temettüler, faizi ve girişimin kârını, yani toplam kârı içerdiği zaman bile (çünkü yöneticinin maaşı, fiyatı, öteki tüm işgüçleri için olduğu gibi, işgücü piyasasında düzenlenen, bir çeşit deneyimli işgücünün ücretidir ya da öyle sayılmalıdır), bu toplam kâra ancak faiz biçiminde tasarruf edilmektedir, yani sermaye sahipliğinin salt tazminatı olarak. Oysa bu sermaye, yeniden üretimin *fiilî* süreci içindeki işlevinden ayrıştırılmamış, koparılmamıştır, tıpkı yöneticinin şahsında bu üretken işlevin sermaye sahipliğinden ayrı tutulması gibi.. Kâr böylece kendini (ödünç -alanın kârını haklı gösteren faiz şeklinde değil) başkalarının *artı-emeğini* çıplak olarak sahiplenme biçiminde açığa vurur ve bu sahiplenme, üretim araçlarının sermayeye dönüşmesinden, yani artı-emeğin kendi fiilî üreticilerine karşı *yabancılaşması* veya yabancı kalmasından, bu emeğin yöneticiden tutun en alttaki gündelikçi işçilere kadar üretimde fiilen çalışan tüm bireylere, bir yabancının mülkü gibi ters düşmesinden veya düşürülmesinden kaynaklanmaktadır.

Anonim şirketlerde işlev sermaye sahipliğinden koparılıp ayrılmıştır. İşgücü de elbette üretim araçlarının ve artı-emeğin sahipliğinden koparılmış bulunuyor. Kapitalist üretimin ileri aşa-

---

d Burada *Marx*'ın kullandığı *gesellschaftlich* (toplumsal, toplumsallaşmış) ve *Gesellschrafts...* terimlerini, aynı zamanda anonim şirket bağlamında *ortaklı, iştirakli, ortaklaşılmış, iştirakleştirilmiş* olarak da anlamak gerekiyor -*y.ö.*

mada yarattığı bu sonuç, sermayenin üreticilerin mülkiyetine yeniden geçmesi için gerekli bir geçiş noktasıdır. Ama artık bireysel üreticilerin özel mülkiyeti olarak değil, onların ortak ilişkilere dayalı yani doğrudan doğruya toplumsal mülkiyeti (Gesellschaftseigentum) olarak ... Öte yandan bu, yeniden-üretim sürecinde özel sermaye mülkiyetiyle şimdiye kadar ilgili tüm işlevlerin, ilişkilerin, ilişkileri ortaklaşan üreticilerin bu kez salt işlevleri haline, yani *toplumsal* işlevlere dönüşmesine yönelik bir geçiştir.

Daha öteye gitmeden önce, ekonomik açıdan önemli olanı belirtelim: Kâr burada sadece faiz biçimini aldığından, sadece faiz getiren girişimlerin hâlâ başarılı olabileceğini söyleyebiliriz. Ve genel kâr oranının düşmesini frenleyen nedenlerden biri budur, çünkü sabit sermayenin değişken sermayeye oranla çok büyük olduğu bu girişimlerde genel kâr oranını dengelemeye kalkışmanın gereği kalmaz." (9).

Marx'ın burada ele aldığı şey, en başta anonim şirketlerin yarattığı ekonomik ve siyasal etkilerdir. *Temettü*'yü henüz özel bir ekonomik kategori olarak saptamamakta ve *kurucu kazancının* analizini yapmadan bırakmaktadır. *Ortalama kâr* oranının oluşumu ve kâr oranının düşmesi üzerindeki etkilere gelince, şurası belli ki, anonim şirketlerin yaygınlaşması, bu şirketlerin kârlarını tıpkı özel (bireysel) girişimlerin kârları gibi, genel kâr oranında eşitleşmeye doğru götürecektir. Yukarıda da gördüğümüz üzere, anonim şirketin ürün çıktısı normal koşullarda özel girişimlerin çıktısıyla aynı fiyat yasalarına bağlı bulunuyor.

Marx'ın anonim şirketlerden kast ettiği şey o zamanki demiryolu anonim şirketleriydi ve getirdiği yorumlar bu bağlamda belki bir ölçüde doğru olabilir. "Bir ölçüde" diyorum, çünkü kurucu kazancı bu şirketlerde de kârın bir parçasını yutuyor ve bu da demiryolu ücretlerine yansıyordu.

2. Anonim Şirketlerin Finansmanı

Anonim Şirketler ve Bankalar

Bir anonim şirket kurulurken hisse sermayesi, girişimin kârı, bu sermayeye, her hisse sahibine kendi yatırdığı sermayenin faizini

9 Marx, *Kapital III*, 1. Bölüm, 27. Altbölüm, s. 451.

bırakan bir temettü dağıtmayı sağlıyacak biçimde hesaplanır [10].

Ekonomik bir patlama olur ya da daha ilerde yüksek bir temettü dağıtımı açısından başkaca elverişli koşullar ortaya çıkarsa, hisselerin fiyatı (rayiçi) yükselir. Diyelim ki bir girişimini hisseleri, yüzde 6 temettülü olarak 100 düzeyindedir. Yüzde 9 temettü verdiğinde ise 150'ye fırlamıştır. Temettülerdeki bu farklılaşma bireysel girişimlerin gidişindeki kader veya şans farklılıklarını yansıtıyor. Öte yandan bu farklılıklar, yeni hisse alıcıları açısından hisse fiyatlarının genel düzeyindeki yükseliş veya alçalışlar sonucunda giderilmiş oluyor [11].

---

10 Metinde verilen şematik açıklamalara bir örnek olarak, *Berliner Tegablatt*'ın 16.5.1908 tarihli akşam nüshasındaki raporu sunuyoruz: "Köpenick nitrat fabrikasının hisseleri son günlerde yüzde 80'den yüksek bir primle sürüldü piyasaya. 1901-06 yılları arasında bu girişim 300.000 mark gibi orta halli bir sermayeye sahip limited şirket olarak faaliyet göstermişti. Yıllarca zararına çalıştıktan sonra bu şirket bir yıl 100.000 mark, sonra 300.000 mark brutto kâr yaptı. 15.000 ve 75.000 marklık temettüler dağıttı. Bunun üzerine kurucular limited şirketi baştaki 300.000 mark dahil, 1 milyon mark sermayeli bir anonim şirkete çevirme kararı aldılar. Yeni anonim şirketin aktif ve pasiflerini denkleştirme için, limited şirketin defterlerinde 60 bin mark gözüken arsalar anonim şirkete 210 bin marka devredildi. Aynı şekilde binalar 45 binden 140 bin marka, makina, donatım ve malzemeler 246 bin marktan 400.000 marka devredildi. Yeni anonim şirket gerçi iki yıldır çalışıyor ve bu arada yüzde 15 ve 16 temettü dağıtmış bulunuyor, oysa arsa hesabı —yeni alınanlar dışında— 200 bin mark, bina hesabı ise 150 bin marklık bir açık gösteriyor. Değer artışlarının çok kuşkulu olduğu makina ve donatım hesabında ise özellikle 250 bin marklık bir amortisman var. Şirketin üretimde kullandığı iki patent hakkından biri gelecek yıl sona eriyor. Ötekisi ise patent sahibi tarafından şirkete 50 bin marka satılmıştır. Senetleri piyasaya süren kuruluşlar açısından bu veriler yeterli sayılıp yüzde 180 bir fiyat isteyebiliyorlar. Başka bir deyişle, bu kuruluşlar 100 bin mark dahil, anonim şirketin baştaki 300 bin marklık sermayesi için 1.800.000 mark talep ediyorlar."

Aslında burada kurucu kazancı (kârı) çok daha yüksek. Çünkü girişim patentleri kullanarak ekstra kazanç sağlamış ve bunlar da elbette sermayeye aktarılmıştır.

Hisse senetlerine yatırılmış sermayenin daha ilk veya yeni bir yatırımda sahibine ortalama faiz oranından pek yüksek olmayan bir temettü bıraktığını aşağıdaki tablodan görüyoruz. (*Berliner Ta-*

Fiilî işlev gören, yani fiilen kullanılmakta olan sermaye ile (fiktif) hisse sermayesi arasındaki fark bir anonim şirketin yaşamı boyunca artar. Girişim ortalama faizden daha yüksek temettü dağıtır ve sermayeyi artırmanın gereği ya da sadece fırsatı doğacak olursa, bu yüksek getiri, yeni sermayelendirmenin temelini oluşturur ve normal hisse sermayesi fiili kullanımdaki sermayenin üstüne çıkarılır. Tersine olarak, nominal hisse sermayesini arttırmadan fiilî işlev sermayesini arttırmak da mümkündür. Bu durumda, örneğin netto kâr temettü olarak hissedarlara verilecek yerde, kısmen veya tamamiyle girişimin işletimi için kulanılır. Böyle bir kullanım ge-

---

gablatt, 1.6.1907). O yıllarda Reich Bank'ın iskonto oranı yüzde 5.5 idi.

	(30. Mayıs) Hisse Fiatı İndeksi (yüzde)	Temettü (yüzde)	Getiri (yüzde)
Berliner Ticaret Şti.	150.75	9.0	5.97
Darmstadt Bankası	129.30.	8.0	6.18
Deutsche Banka	223.60	12.0	5.36
Diskonto Bankası	169.-	9.0	5.32
Dresden Bankası	141.-	8.5	6.02
Nasyonal Bank	121.50	7.5	6.17
Bochum Demir-Çelik	224.25	15.0	6.68
Laura Haddecilik	225.30	12.0	5.32
Harpener Demiryolu	207.60	11.0	5.29
Gelsenkirchen Madencilik	195.50	11.0	5.62
Phönix Madencilik	205.30	15.0	7.30
Rombacher Demir-Çelik	204.50	14.0	6.84
Donnersmarck Demir-Çelik	264.50	14.0	5.29
Kraft Demir-Çelik	166.-	11.0	6.62
Thale Demir-Çelik	123.-	9.0	7.31
AEG	198.50	11.0	5.54
Lahmeyer Elektrik	122.-	8.0	6.55
Hofmann Vagon Fabr.	335.-	22.0	6.56
Gaggenauer Demir Çelik	105.-	8.0	7.61
Schering Kimya	263.-	17.0	6.46
Oranienburg Kimya	184.50	10.0	5.42
Schulttheiss Biracılık	288.50	18.0	6.23
Verein Biracılık	210.50	12.0	5.70

lecekte kârın yükseleceğini vaat ettiğinden, aynı zamanda hisse sermayesinin rayiç değerinin yükselmesine yol açacaktır.

Bu bir yana, rayiç değerler, kârdaki değişmelerden ya da fiilî işlev sermayesinin azalıp çoğalmasından sadece bağımsız olarak değişmekle kalmayacak, aynı zamanda genel faiz oranındaki değişmelere bağlı olarak değişecektir. Uzun süre düşük bir düzeyde seyreden faiz oranı hisse sermayesinin rayiç bedelini —öteki koşullar aynı kalmak koşuluyla— şişirecek, yüksek faiz oranı ise bunun tersini yapacaktır.

Temettü'nün oluşum biçiminden de anlaşılacağı üzere, ortalama faiz veya ortalama kâr oranının olduğu anlamında bir ortalama temettü oranı olamaz. Temettü aslında, "faiz artı riziko primi" demek olduğundan, zamanla arttığı gibi azalır da ya da olduğu gibi kalır... Çünkü bu durumda rekabet, faiz oranı ya da kâr oranında olduğu gibi getiri düzeyinde değil, hisse fiyatları düzeyinde yürütülmektedir.

O bakımdan hisse sermayesinin piyasa (rayiç) bedeli, üretken, yani normal koşullarda işleyen, kısacası ortalama kâr getiren sermayenin değerinden daima yüksektir. Öte yandan, verilen bir getiri ve faiz oranı çerçevesinde, hisse sermayesinin piyasa bedeli, çıkartılan hisselerin hacmine bağlıdır. Faiz oranı yüzde 5 iken, üretken sermayesi 1 milyon olup 200.000 kâr getiren bir girişimin tüm hisseleri piyasa bedeliyle 4 milyon tutar. 1 milyon marklık hisse senedi çıkarıldıysa nominal değeri 1.000 mark olan bir hisse senedi 4.000 marka satılır. Eğer 2 milyonluk senet çıkarılırsa böyle bir tek senet 2.000 marka ve eğer 4 milyonluk senet çıkarılırsa yine böyle bir tek senet 1.000 marka vb. satılacaktır.

Nominal hisseler (sermayesi) rayiç fiyatı nominal değerin altına düşürecek kadar çok çıkarılırsa bu sermayenin "sulandırılma"sı söz konusu olur. O bakımdan bu sulandırmanın katıksız bir muhasebe meselesi olduğu meydandadır. Getiri verildiği zaman tüm hisselerin rayici de belli ise, bir tek hissenin fiyatı da elbette ona göre düşük olacaktır. Hisseleri sulandırmanın kurucu kazancıyla hiçbir ilgisi olmaz. Çünkü bu kazanç, anonim şirketin kurulması sırasındaki bir olayla ortaya çıkar, yani üretken, kâr getiren sermayenin *fiktif*, faiz–getiren bir sermayeye dönüşmesinden kaynaklanıyor.

Görülüyor ki *sulandırma* olayının meselenin özüyle bağlantısı

yok. O bakımdan kurucu kazancının tersine, bunun önüne yasalarla geçmek mümkün. Hisselerle ilgili Alman yasasının hükümleri hisse üzerindeki *primlerin* (acyo) rezervlere aktarılmasını öngörüyor ki bu, hisselerin başabaş ya da küçük bir prim ile bir banka konsorsiyumuna teslim edilmesi sonucunu doğuruyor. Bu konsorsiyum da onları kamuya belli bir kârla (kurucu kârı ile) satıyor.

Nedir ki sulandırma, kurucuların kendi paylarını normal kurucu kârı üstünü çıkartmaları için belli koşullarda uygun bir maliye tekniğidir. Örneğin A.B.D.'de büyük anonim şirketlerin kuruluşunda iki ayrı grup hisse çıkarılmaktadır. *Tercihli* (preferred) *hisseler* ve *adî* (common) hisseler. Tercihli hisselerin faiz oranları sınırlı olup genellikle yüzde 5 ile 7 arasındadır. Bunlar ayrıca kümülatiftir, yani bir yıl içinde hak ettikleri temettü'nün tümü ödenmediği takdirde bunu ertesi yılların getirilerinden alma hakları vardır. Adi hisselerin temettüleri ise ancak bu tercihlilerin temettüleri ödendikten sonra dağıtılabilir. Tercihli hisselerin hacmi, daha şirket kurulurken işletme için fiilen gereken sermayeyi aşacak biçimde hesaplanır. O bakımdan kurucu kârının veya kazancının en büyük bölümü aslında bu tercihli hisselerde yatmaktadır.

Adî hisselere gelince, genellikle bunlar da aynı miktarda çıkartılır. Bunların rayiç bedeli başlangıçta çok düşüktür. Ama tercihli olsun adî olsun, her iki grubun fiyatları da *parite*'nin (nominal değerin-*y.ö.*) biraz üstündedir. Ancak kurucular adi senetlerin büyük bölümünü ellerinde tutar, böylece çoğunluğun kontrolünü de ellerine geçirmiş olurlar [12]. İkincisi tercihliler, daha büyük çaplı

12 Aynı şeyler İngiltere'de anonim şirketlerin kuruluş sürecinde de oldu. Demir döküm işletmeleri ile çelik işletmeleri arasındaki çıkar birliğinden söz ederken Macrosty şöyle diyor: "Şunu belirtmek gerekir ki kamu desteği işlerin genişletilmesine (tahvil ve tercihli senet çıkartımı yoluyla - R.H.) yardımcı olmak anlamına gelirken kontrol, tahvil faizlerini ve tercihli temettüleri almak açısından, sadece satıcılardaydı (Bill Bros. ve Durma Long Co.). Britanya'da senet ve tahvil arzı bakımından uygulanan sistem budur ve tedbirli bir yatırımcıdan satın alma koşullarını dikkatle araştırması beklenir. (Henry W.Macrosty, *The Trust Movement in British Industry*, London 1907, s. 27). Birçok durumlarda satıcılar, adî temettü miktarının halk tarafından cazip karşılanmaması halinde kontrolu sağlayabilmek için bu adî senetlerin çoğunu ellerinde tutarlar" (s. 54).

Adî senetlerin işlevine benzer bir işleve —anonim şirketlerin gelişiminden kaynaklanan çıkarların kurucular tarafından te-

kuruluşlarda, dolayısıyla hisse çıkartımlarında sabit oranlı faiz düzeyinde kârlı çıkarlar, adi hisselerin ise sabit bir temettüsü yoktur. Bunların getirileri konjonktür koşullarına bağlı kalır ve bu getiriler yoğun dalgalanmalara uğradığından, adi hisseler spekülatörlerce pek tutulur.

Nedir ki, senetlere bedavadan konan kulağı delik büyük hissedarlar bu senetleri bol kazançlı *borsa* oyunlarında rahatça kullanırlar. Üçüncüsü bu finansman yöntemi, adî hisselere sahip olan kuruculara, şirketin kurulmasından amaçlanan veya beklenen ekstra kârları ve ilerdeki gelişmelerden ya da elverişli konjonktürel durumlardan doğacak getirileri de garanti eder. Öte yanda tercihli hisselere sahip olan kesim, carî faiz oranının bir parça daha üstündeki sabit bir getiri oranıyla yetinmek zorundadır. Sonunda girişimin gerçek durumu üzerine bir düzeye kadar perde çekilmiş [13] ve bu

kelleştirilmesi— eski Alman (ve Avusturya) anonim şirketler yasasında yer alan "kuruculuk hakları"nda da rastlanıyor. Kurucular kendilerine belirli rüçhan hakları koparmışlardı, örneğin yeni çıkarılacak hisseler kendilerine rayiç fiyat üzerinden teklif edilecekti. Ancak bu ayrıcalıklar sermayenin hareketlendirilme işleviyle çelişiyordu ve kaldırıldı... 24. Eylül.1907 tarihli Berliner Tageblatt bu konuda şunları yazıyor: "Kurucu hakları yasası çoktan aşılmış bir dönemin anıtı gibi bugün hâlâ bir sürü anonim şirkette geçerliğini koruyor. Kuruculuk hakları anonim şirketler yasasının henüz bugünkü kadar gelişmemiş olduğu bir çağdan kaynaklanıyor. Eskiden bir girişimin kurucularına sürekli olarak bazı ayrıcalıklar bahşetmek mümkündü ki bu durum, hisselerin doğasındaki hareketliliği engelliyordu ve haklı gösterilemezdi. Anonim sisteminde bir gedik daha açmıştı. Gerçi 1 Ocak 1990'dc yürürlüğe giren ticaret yasası geriye geçerli olmadığından eski kurucu ayrıcalıkları aynen süregeldi. Gönüllü sözleşmelerle ayıklanmadıkça bunlar şirketlerdeki şu "kutsal" sermaye sahipleri için nahoş bir bakiye oluşturacaklar. Berlin Elektrik Şirketinde —sadece tipik bir örnek olduğu için belirtiyoruz— AEG'nin yeni çıkarılan hisse senetlerinin yarısını rayiç bedelinden devralmak gibi bir rüçhan hakkı hâlâ var. İşte AEG'nin Berlin Elektrik Şirketinin yalnız 1889, 1890 ve 1904 yıllarında çıkardığı senetler üzerindeki rüçhan hakkı kendisine 15 milyon mark kazanç sağladı. Kurucuları ve onların varislerini ellerindeki yasal ayrıcalıkları, kullandılar diye ayıplamak olmaz. Ama artık anlaşılıyor ki, hisse senetleri piyasasındaki yeni görüşler şu sonsuza kadar süren ayrıcalıklı kuruculuk haklarının kaldırılmasını haklı olarak bekliyor".

13 Bu konuda en iyi ve en büyük örnek, American Stell Trust'ın tarihidir

karanlık sayesinde kuşkulu operasyonlar için elverişli bir ortam hazırlanmış olur. Nedir ki bu aşırı-sermayeleşmenin fiyatlar üzerine hiçbir etkisi yoktur. Ama fiktif sermayenın nominal değerlerindeki şişmenin (enflasyonun) fiyat yasalarını şöyle ya da böyle etkileyebileceği şeklinde garip bir düşünce söz konusudur. Büyük bir hisse sermayesinin daha yüksek getiri sağlamak için fiyattların yükselmesini arzulamasından doğal bir şey olamaz. Ama hiçbir kapitalist sermayesi sıfıra düşmüş bile olsa ve ister kişisel bir girişimin veya basit bir anonim şirketin ister bir tröstün başında olup tek başına buyruk hareket etse bile gerektiğinden daha ucuza satmaya kalkmaz.

(bak *Report of the Industrial Commision*, vol, XIII, s. XIV ve XV). Bu tröst aşırı ölçüde kapitalistleşmiş şirketlerden meydana gelmektedir. Raporda "gerçek değer" hesaplanırken sadece kurucu şirketlerin tercihli senetleri toplanmakta ve bu rayiç fiyat üzerinden hisse sermayesini göstermekte, sonuç olarak ortaya "iyi niyet" kabilinden 398.918.111 dolar çıkmaktadır. 29.Mart.1909 tarihli Frankfurter Zeitung aşağıdaki verileri sunuyor. Ve "aşırı sermayeleşme", yani fiilen çalışan sermaye ile hisse sermayesi arasındaki fark konusunda daha iyi bir fikir veriyor:

"Gary işletmelerinin değeri 100 milyon dolar ve 2 milyon ton çelik üretiyor. Tröstün öteki işletmelerinin sermaye değeri ise 1.5 milyon dolar olup 10 milyon ton çelik üretiyorlar. Aradaki tutarsızlık açıkca göze batıyor." Bu hesabın içine değerli maden cevherinin mülkiyetini ve öteki kalemleri katsak bile arada yine korkunç bir orantısızlık var. Ama bu durum tröstün tercihli senetlere yine de yüzde 7 temettü ödemesini, hatta adî senet temettülerini giderek arttırmasını engellemiyor. Tröst 1901'de kurulmuş, 1901-03 arasında gelişen konjonktüründen yararlanmış ve adî senetlere yüzde 4 temettü dağıtmıştır. Bu oran 1903'te yüzde 3'e düşmüş, 1904 ve 1905 yıllarında temettü dağıtmamıştır. Ama 1905'te konjonktür yeniden düzelmiş ve temettü olarak dağıtılmak üzere 43 milyon dolar fazlalık kalmıştı. ancak tröst bu meblağı amortismanlara, yeni yatırımlara ve rezev fonlarına ayırmaya karar verdi. 1906'da yüzde 2 temettü ödendi. Ancka bu temettü tröstün kazançlarıyla hiç de orantılı değildi, çünkü 1906 çok bereketli bir yıl olmuş, tröstün elinde 100 miyon dolarlık bir fazlalık birikmişti. Tröst bunun 25 milyonunu tercihli senetlerin temettülerine ayırdı. Muhasebe kayıtlarına göre, adî senetlere yüzde 14.4 gibi bir bakiye kalıyordu. Hissedarlar 10.166 milyon dolar aldılar, 50 milyon dolar da yeni tesislere harcandı. (Gray tesislerinin ikinci taksiti olan 21.5 milyon dolar buna dahildi). Ve ayrıca 13 mil-

Anonim şirket bir kapitalistler şirketidir. Her kapitalistin kendi sermaye hissesini ya da payını katmasıyla oluşmuştur. Bu kuruluşa katılma ölçüsü, oy hakkı, tasarruf ve kontrol yetkisi, ödediği sermaye payıyla belirlenmektedir. Kapitalist ancak sermayesi olduğu ölçüde bir kapitalisttir ve öbür kapitalistlerden farkı yalnızca (sermayesine bağlı-*y.ö.*) nicelik ölçüsündedir. O bakımdan girişimin tümünü *kontrol* yetkisi hisse sermayesinin çoğunluğuna sahip olanların elindedir. Bu demektir ki, şirketi kontrol edebilmek için, kişisel girişimin kontrolünde olduğu gibi, tüm sermayeye değil, sadece yarısına sahip olmak gerekir. Bu durum büyük kapitalistlerin gücünü iki katına çıkarıyor. Kendi kişisel girişimini (krediler bir yana) anonim şirkete dönüştüren bir kapitalistin tüm kontrol yetkisini elinde bulundurmak için sermayesinin yalnızca yarısına ihtiyacı olacaktır. Sermayenin öbür yarısı serbest kalır ve girişimden çekilip alınabilir. Bu durumda *kişisel kapitalist* bu ikinci yarım üzerindeki temettülerini elbette yitirecektir.

Nedir ki dışardan giren sermayenin kontrolü, büyük önem ta-

---

yon dolar da ekstra rezerv olarak ayrıldı. Tröst müdürleri aynı politikayı 1907'de de sürdürdüler, kazançlar 1906'dakinden daha fazla oldu. Adî senetlere düşen meblağ yüzde 15.6 temettüye tekabül ediyordu. Ama hissedarlar o yıl sadece yüzde 2 aldılar. Yeni tesisler için 54 milyon ve bunun 18.5 milyonu Gray tesisleri için harcandı. Üstelik rezervlere 25 milyon ayrıldı. 1907'de durum gerçi önceki yıllar kadar bereketli değildi, ama adî senetlere yine de yüzde 4 gibi bir pay düşüyordu. Oysa sadece yüzde 2 ile yetindiler. Yeni tesisler için harcamalar yoktu, ama rezervlere 10 milyon ayrıldı ki 1908 sonunda bunlar 133,5 milyon dolara ulaşıyordu. 1909 yılının ilk çeyreği önceki yılın ilk çeyreğine göre daha iyi, ama son iki çeyreğine göre daha kötü oldu. Çünkü Amerikan demir piyasasında fiyatlar birden düşmüştü. Ve 1909 ilk çeyreğinde adî senetlere yüzde 0.5 temettü ödendi. Rezerv olarak 3 milyon ayrıldı (bak *Berliner Tageblatt*, 28.7.1909). 1909 ikinci çeyreğinde ödenen yüzde 0.75 temettü yılda yüzde 3 faize tekabül ediyordu. Üçüncü çeyrek için yüzde 1 ödendi ki bu yılda yüzde 4 faiz demekti. Bu adî senetlerin çoğu kurucuların elindeydi ya da spekülatör için en değerli meta haline gelmişti ve 1907'deki panik sırasında ve onun ardından çeşitli finans grupları bunları düşük fiyatlarla yeniden satın alınışlardı. Tröstün kazançlarını hissedarlar hesabına yıllarca bağlama, sonra gerektiği anda birdenbire salıverme şeklindeki bu temettü politikası, tröstü kontrol eden finans grupları için korkunç bir zenginleşme kaynağı yaratmıştı.

şıyor ve her şey bir yana, girişime egemen olmak, hisselerin borsada alım-satımını, yani *mülkiyetin* hareketini kontrol etmek ve etkilemek için çok kritik bir araç rolünü oynuyor.

Anonim şirkette egemenleşme veya kontrol açısından gerekli sermaye miktarı pratikte bu söylediğimizden de azdır. Sermayenin üçte veya dörtte biri, hatta daha düşük düzeydedir. Anonim şirketi kim kontrol ederse, dış sermayeyi kendi sermayesi gibi kontrol eder. Ancak bu kontrol tarzı da sermayenin genel olarak kontrolüyle aynı anlama gelmez. İleri bir kapitalist toplumda kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte her tek-sahipli veya kişisel sermaye birikimi, aynı zamanda dışardan ödünçlenen sermayenin sözcü veya temsilcisi (exponent) dir. [e] Ve öteki koşullar aynı kalmak üzere, kredinin miktarı, kişisel sermayenin miktarından daha hızlı artsa bile, bu kredi miktarı yine de kişisel sermayenin hacmine bağlı kalmaktadır. Büyük hisse sahibinin *kişisel sermaye*'si işte iki anlamda birden böyle bir temsilci rolünü oynuyor. Büyük hissedarın kendi (kişisel) sermayesi öteki hissedarların kişisel sermayelerini kontrol ediyor. Ve buna karşılık, girişimin toplam sermayesi de ayrıca dışardaki sermayeyi, girişimin aldığı ödünç sermaye biçiminde çekmeye yarıyor.

Anonim şirkette egemenleşen büyük sermaye, artık bir tek anonim şirket değil de, bir bağımlı şirketler grubu söz konusu olduğu zaman çok daha büyük bir vurucu güce kavuşuyor. Diyelim ki, 5 milyonluk bir paya sahip X kapitalisti, 9 milyonluk hisse sermayesi olan A anonim şirketinde egemenleşmiş, yani kontrol ediyor. Bu şirket, 30 milyon hisse sermayeli B gibi bir yan anonim şirket kursun. Ve bu hisselerin 16 milyonunu portföyünde tutsun. Bu 16 milyonluk hisseleri ödeyebilmek için, A sabit-faizli, ama hiç bir oy hakkı olmayan 16 milyonluk tahvil çıkarsın. Bu durumda X kapitalisti, 5 milyonuyla iki şirketi de, yani 39 milyonluk bir sermayeyi kontrol eder.

e Almancada olsun, İngilizcede olsun, hem aritmetikteki "üs" (bir sayının kuvvetini gösteren sayı) anlamına, hem de (bir siyasal veya düşünsel akım içinde) sorumlu "temsilci" veya "sözcü" anlamına gelen "exponent" terimini, kitabın İngilizce birinci (1981) baskısındaki üçlü çevirmenler grubu aritmetik yönüyle almış ki, Hilferding'in kasdettiği kesinlikle bu değil! Ben Almanca özgün metni esas aldığım için, İngilizce çevirmenlerin öteki önemli yanlışlarını belirtmesem bile, bunu belirtmeden yapamadım. *-y.ö.*

Aynı yöntem üzere, A ve B şimdi yeni yeni şirketler kurabilirler. Ve sermayesi nisbeten daha az olan X, böylece dışardaki olağanüstü büyük sermayeler üzerinde komutayı eline geçirir. Anonim şirket ya da hisseli sermaye sisteminin geliştirilmesiyle birlikte, elverdiğince büyük dış sermayenin elverdiğince küçük kişisel sermaye ile kontrolünü sağlayan özel mali teknikler oluşuyor. Bu teknik Amerikan demiryolları sisteminin finansmanında doruk noktasına ulaştı [14].

---

14 Finansman tekniklerinin ayrıntılı olarak açıklanması bu çalışmanın çerçevesi dışında kalıyor. Ama Rock-Island demiryolu ağının finansmanını gösteren şu örnek söylediklerimiz açısından tipik bir örnek sayılır (bak *Frankfurter Zeitung*, 6.10.1909). Sistemin tepesinde Rock Island Co. bulunuyor. Bu denetici şirketin tahvillerle borçlanmaya girmeksizin, 54 milyonu tercihli 96 milyonu adî hisse olarak üzere, teyitli bir sermayesi var. Bu hisselerin sırasıyla 49.129 ve 89.733 milyonluk bölümleri çıkarılmış durumda. Oy hakkı ise yalnız tercihli senetlerde var. Bu şirket Chicago, Rock Island ve Pacific Railroad Co.'nin 195 milyonluk tüm hisse sermayesini elinde tutuyor. Pacific Company ayrıca karşılıklı olarak 70.199 milyonluk tahvili (collateral trust bond) yüzde 4 ve 17.361 milyonluk tahvili yüzde 5 üzerinde garantilemiş durumdalar. Bu tahviller mütevellilerin elindeki garantilerle karşılanmaktadır (Collateral Trust Bond için bak Thomas L. Greene, *Corporation Finance*). Buna karşılık, söz konusu demiryolu şirketinin elinde iki demiryolu hattı var: (1) Birinci hattı Chicago. Rock Island and Pacific Railroad Co. işletiyor. Bu şirketin birleşik borçları 197.850 milyon, hisseleri ise 74.859 milyon ve bu hisselerin 70.199 milyonu yukarki yüzde 4'lük collateral trust bonds için karşılık olarak mütevellilerin elinde bulunuyor. (2) İkinci hattı St. Louis and San Francisco Railroad Co. işletiyor. Bu şirketin birleşik borçları 227 milyon, hisselerinden 5 milyonu A grubu tercihli, 16 milyonu B grubu tercihli ve 29 milyonu adî hisseler. Bu sonuncuların 28.940 milyonu Rock Island Co'nun elinde. Bu şirket, yukarki birinci hattın şirketlerine ait yüzde 5'lik collateral tröst tahvillerinden 60 dolar ve yine birinci hattan her 100 dolarlık hissesi için kendi hisselerinden 60 dolar veriyor. Üstelik söz konusu iki büyük şirketin kendi alt-şirketleri de var.

Bu çok kurnazca finansmanın amacı meydanda. Bu dev demiryolu sisteminin kontrolu. Rock Island şirketinin çıkardığı ve tüm oy haklarını elinde tutan tercihli senetlerin sahiplerinde bulunuyor. 1902'deki kuruluş zamanında hisselerin indeksi 40 ile 70 arasındaydı. Tüm sistemin kontrolunu ele geçirmek için gereken 27 milyonluk ter-

Bir yandan anonim şirketlerin gelişmesi, bir yandan da mülkiyetin genişleyerek *odaklaşması* sonunda, sermayelerini çeşitli şirketlere yatırmış bulunan dev kapitalistlerin sayısı çoğaldı. Hisse senetleri alanındaki yoğun sahiplenme şirketin yönetiminde yer alma gücünü sağlıyor. Büyük hisse sahibi, yönetim kurulu üyesi olarak hem *prim* şeklinde kârdan hisse [15] alıyor, hem de girişimin yönetimini etkileme olanağını buluyor ya da kendinden önceki yöneticilerin bilgilerini senetlerde spekülasyon yapmak veya başkaca işlemlerde kullanma fırsatını yakalıyor. Kendi kişisel sermaye kaynakları ya da (banka müdürleri halinde) temsil ettikleri dış sermayenin odaklaşmış gücü sayesinde, pek çok şirketin yönetim veya müdürler kurulu üyesi olanlardan meydana gelen bir çevre ortaya çıkıyor. Bu şekilde bir çeşit *kimlik birliği* (Personalunion) doğuyor [16], bir yandan çeşitli anonim şirketlerin kendi aralarında,

cihli hisseler karşılığında kurucuların sadece 15 milyon ödemesi yetiyordu.

15 E. Loeb ("Yönetim Kurulları Kurumu" v.b. Ulusal Ekonomi ve İstatistik Yıllığı, seri 3, cilt 23, 1902) yönetim veya müdürler korulu üyelerinin gelirlerini 1900 yılı için 50 milyon mark düzeyinde tahmin ediyor. Alman anonim şirketlerindeki bu kurullarla ilgili olarak sözü geçen dergide yer alan ayrıntılı bir araştırmada (seri 3, cilt 32, 1906, s. 92) Fransız Eulenburg bu toplamı 1906 yılı için 70 milyon mark olarak tahmin etmektedir. Her şirket nominal sermayesinin ortalama yüzde 0.6'sını prim veya ikramiye olarak dağıtırken kurulun her üyesine yaklaşık yüzde 0.1 pay düşmektedir. Büyük şirketlerde bu payın mutlak değeri kuşkusuz daha yüksek olup 6-8 bin mark ve daha fazla tutuyor. Örneğin bu ikramiyeler şöyle dağılıyor: Dresdner Bank 21 bin, Felten und Guilaume 34 bin, Dürkopp 10 bin, Deutsche Bank 32 bin, Hörder Madencilik 15 bin, Gelsenkirchen 8.7 bin, Bavyera Hipotek Bankası 13 bin.

16 *Kimlik Birliği*, örgütlenmeleri veya kurumlaşmaları dışsal nedenlerden ötürü, ilkin ayrı olarak gerçekleşmek zorunda kalan, ama güçlerini ortak bir üst yönetim altında toparlamakla etkinliklerinin doruğuna ulaşabilen eş-yönlü şirketlerin küme birliği açısından başlangıç ya da varış noktasıdır. Avusturya ile Macaristan arasındaki kimlik birliği, bu iki ülkenin daha öncelerindeki bağlarından geride kalan tek kalıntıdır ve bugün belki de, başka türden bağların hareket noktaları olabilmesi ölçüsünde bir anlam taşımaktadır. İşçi sınıfındaki ekonomik ve siyasal örgütlerin kimlik birliği yoluyla bir üst yönetim altında oluşturdukları küme birliği, bu iki örgüte de güçlerini eksiksiz geliştirme olanağı sağlıyor. Ekonomik ve siyasal örgütler arasında

öte yanda bunlarla bankalar arasında... Bu öyle bir durum ki, çeşitli şirketler arasında belirginleşen mülkiyet çıkarlarının ortaklaşılması sonunda bu şirketlerin politikası açısından çok büyük önem taşıyor.

Sermayelerin belli bir girişim içinde odaklaşmasını gerçekleştirmek için anonim şirket sermayesini tek tek sermaye parçalarından derleyip toparlıyor. Tek başına alındığında bu sermayeler —ister genelde ister anonim şirketin çalıştığı sanayi kolunda, sanayi sermayesi olarak işlev görmek için—belki çok küçük. Ama şunu göz önüne almak gerekir ki, anonim şirketler sermayelerini başlangıçta kapitalist bireylere tek tek çağrı yaparak biraraya getirmişlerdi. Ama bu *bireysel sermayeler* artık toplanıp bankalarda odaklaşmaya ve yoğunlaşmaya başlayınca durum geniş ölçüde değişti. Bu durumda artık para piyasasına yönelik çağrı yapmayı bankalar üstleniyor.

Hiçbir banka kişisel bir girişim için sermaye bulup buluşturmayı aklından geçirmez. Olsa olsa bu girişime ancak *ödünç kredisi* açabilir. Anonim şirketler açısından durum başkadır. Burada, sermaye sağlamak, banka için avans vermekten, hisselere bölmekten ve bu hisseleri satarak sermayeyi geri almaktan başka bir şey değildir. Kısacası P-P_1 biçiminde bir salt parasal işlem yapmaktadır. Bu sermaye senetlerinin *aktarılabilirlik* (devredilebilirlik) ve satılabilirlik özelliği anonim şirketin özünü oluşturur, çünkü şirket "kurulma" olanağına böyle kavuşur ve bankaya da sonunda sermayesini kontrol etme olanağını sağlamış (ya da kaptırmış-*y.ö.*) olmaktadır. Aynı şekilde burada bankaya borçlanma veya ondan ödünçlenme olanakları kişisel işletmede olduğundan çok daha fazladır. *Kişisel* (özel) *işletme* genelde borçlarını kendi elde ettiği getirilerden karşılayabilmek zorundadır, dolayısıyla alınan ödünç miktarlarının sınırı dardır. İşte *kişisel girişimcinin* bağımsızlığı da tam bu noktada, yani borçlanma boyutunun darlığında yatıyor. Oysa anonim şirketlerde bu banka borçlarını yalnız carî getirilerden değil sermaye çoğaltımı, hisse senedi ve tahvil çıkartımı yoluyla da karşılama olanağı var. Çünkü bu emisyon banka açısından ayrıca bir kurucu kârı bırakıyor. O ne-

buna benzer bir bütünleşme olayına çiftlik sahipleri birliğinde rastlıyoruz. Bu bütünleşme Prusya Polonyasındaki örgütlerde daha da ileri düzeydedir.

denle banka kişisel girişime oranla, anonim şirkete daha büyük kredileri daha bir güvenle teslim edebiliyor. Ama bunlar başka türlü kredileri, her şeyden önce, yalnız ödeme (ticaret) kredisi, yani dolaşım kredisi değil, dar gelen *işletme sermayesini* tamamlayıcı krediler, yani *sermaye kredisi*. Çünkü bankanın elinde, eğer gerekli görürse, bu kredileri yeniden hisse senedi veya tahvil çıkararak girişime yeni sermaye sokma yoluyla kısma olanağı vardır [17].

Banka, anonim şirkete kişisel şirkete verebileceği krediden sadece daha fazlasını vermekle kalmaz, aynı zamanda onun parasal sermayesinin bir bölümünü de kısa veya uzun süreli olarak hisse senetlerine yatırabilir. Kısacası anonim şirket bankanın sürekli çıkarı haline gelir. Banka, bir yandan kredinin yerinde kullanılmasını sağlamak için şirketi yakından kontrol ederken, öte yandan tüm kazanç getirici malî işlemleri kendisine kotarmak için şirkete elverdiğince egemen olmak zorundadır.

Bankaların şirketlerdeki bu çıkarları, onları ilgili anonim şirketleri sürekli göz altında tutmaya sürükler ki bu gözetim de en iyisi yönetim kurulunda temsil edilme yoluyla yapılabilir. Bu temsilcilik bankaya ilkin, şirketin hisse (senet) çıkarmakla ilgili öteki tüm malî işlemlerinin yine banka tarafından yürütülmesi garantisini sağlar. Öte yandan banka, *rizikoları* dağıtmak ve kendi iş çevresini genişletmek amacıyla mümkün olduğu kadar çok şirketle çalışma, dolayısıyla bu yeni şirketlerin yönetim kurullarına girme çabasına düşer. Hisse sahipliği, bankaya kendisinin temsil edilmesine başlangıçta karşı çıkan şirketlere nüfuz etme olanağını sağlamaktadır. Böylece bankalar açısından, bir takım yönetim kurulu sandalyelerini ardarda ele geçirme eğilimi doğmaktadır [18].

---

17 Kişisel bir girişimin banka borçlarındaki artışlar onun anonim şirkete dönüşmesinin ilk habercileri sayılır.

18 Büyük bankalar, diyor Jeidels "sanayi ile olan bağlarını üretim yöresine ve sektörüne göre elverdiğince çok yönlü olarak geliştirmek, ayrı ayrı kuruluşların tarihsel gelişiminden kaynaklanan yöresel ve sektörel dağılımdaki pürüzleri düzleştirmeye çalışıyorlar. Sanayi ilişkilerini, düzenle yürüyen iş bağlantılarına dayandırma ve yönetim kurullarına sistemli olarak kendi temsilcilerini yerleştirme politikası çerçevesinde, bu ilişkilere yaygınlaşma ve derinleşme olanağını ve eğilimini kazandırma çabası da bu çalışmalarla elele yürüyor ("Büyük Alman Bankalarının Sanayi ile İlişkileri". S. 180). Jeidels'in aşağıda

Başka şirketlerin yönetim kurullarında yer alan sanayicilerin rolleri ise daha değişiktir. Burada bu sanayiciyle ilgili şirketler arasında iş bağlantılarının kurulması söz konusu olur. Örneğin bir demir işletmesinin temsilcisi, bir kömür ocağı işletmesinin yönetim kurulunda kömürün bu ocaklardan alınmasını garantilemeye çalışacaktır.

Yönetim kurulu üyeliklerinin az sayıdaki büyük kapitalistlerin elinde birikmesi anlamına gelen bu türden bir kimlik birliği'nin önemi, bu birliğin o zamana kadar bir birinden bağımsız çalışan şirketler arasında daha sıkı ve örgütlü bağlar kurmaya yönelmesiyle ortaya çıkar.[19]

sunduğumuz tablosunda bankaların ilgili şirketlerdeki temsilci sayıları gösteriliyor:

Görev	Deutsche Bank	Diskonto Gesell.	Darmstadt Bankası	Dresden Bankası	Schaffhausen Bankası	Berlin Handelsges
Müdür	101	31	51	53	68	40
Yönetim Kurul üyesi	120	61	50	80	62	34
Toplam	221	92	101	133	130	74

Müdür + üye toplamı: 344+407 = 751

Sadece altı büyük Berlin Bankasının yönetim kurullarındaki toplam temsilci sayısı görüldüğü gibi 751. Müdürler ve yönetim kurulu üyelerine ilişkin en son rehberde (1909) Almanya'daki bu pozisyonların sayısı 12.000, ama bunlardan 2918 tanesi 179 kişinin elinde bulunuyor. Rekor ise 44 pozisyonla Berliner Haldelsgesellschaft'tan bay Karl Fürstenberg'in elindedir. Bunu Dresdner Bank'tan bay Eugen Gutmann 35 pozisyonla izliyor. Üyeler arasında meslekten bankacı olanlar başı çekiyor. (ayrıntılar için bak Eulenberg, *a.g.e.*)

Doğal olarak, A.B.D.'deki durum da aynı. J.P.Morgan Co.nun temsil edildiği yönetim kurulları (1906) arasında şunlar vardır: 5 banka, 50 demiryolu, 3 gemicilik, 8 trust, 8 sigorta şirketi ve 40 sanayi firması (bak Steinitzer, *a.g.e.* s. 158).

19 Buna karşılık müdürler kurulu hukuksal fiksiyonun kendisine tanıdığı hiç bir rolü oynamıyor. Berlin'deki Elektrik Aydınlatma ve Enerji Tesisleri A.Ş. başkanı bir genel kurul toplantısında aynen şöyle konuşuyordu: "Bir yönetim kurulunun ya da kurul üyesinin yasaların kendisine tanıdığı şeyi yapabileceğini sanmak yanlıştır. Yasakoyucular bu yasayı çıkardıkları zaman ne yaptıklarını bilmiyorlardı.

3. Anonim Şirket ve Kişisel Girişim

Anonim şirketin kuruluş evresinde yaptığı çağrı, sahiplik işlevi ile girişimci işlevini birarada bağdaştırmak zorunda olan işlevsel kapitalistlerin şu nisbeten dar kesimine yönelik değildir. Anonim şirket, daha başından beri tüm ömrü boyunca bu kişisel niteliklerden hep uzakta ve bağımsız kalır. Sahipleri ölmüş kalmış ya da miras bırakmış, onu hiç ırgalamaz. Ama anonim şirket ile kişisel girişim arasındaki farkı belirleyen kriter bu değildir. Çünkü kişisel girişim, belli bir gelişme evresinde sahibindeki kişisel niteliklerin yerini ücretli çalışanların nitelikleriyle doldurabilir. Yine literatürde, kişisel girişimle anonim şirket arasındaki ayırım konusuna değinen şu özelliğin de önemi yoktur: Bir yanda tam bağımsız ve sorumlu rolündeki ve işiyle baştan sona ilgilenen girişimci, öte yanda işten habersiz ve girişimin kendisiyle pek az ilgilenen, yönetimden hiç anlamayan, üstelik etkisi de olmayan girişimciler (hissedarlar) kalabalığı. Çünkü anonim şirketler — özellikle en önemlileri, en kârlı ve en öncü olanları— bir *oligarşi*'nin ya da büyük bir kapitalistin (veya bankanın) kontrolü altında bulunuyor ki bunlar, hem kendi operasyonlarıyla yakın ilişki içindeler hem de küçük hisse sahipleri kitlesinden bağımsız durumdalar. Bunlardan ayrıca, sanayi bürokrasisinin tepesindeki yönetmenler var. Bunlar da yalnız *prim* değil, daha da önemlisi *hisse* (pay) sahipliği yoluyla girişimle çıkar birliği içindeler.

Söz konusu iki tip girişim arasındaki nesnel farklılık çok daha önemlidir. Para piyasasına çağrı yapmak, yani başvurmak, parası (hatta bir kredisi) olan herkese veya herşeye genel bir çağrıda bulunmak demektir.

Anonim şirket, kişisel bir girişimin sanayi sermayesi olarak çalıştırılmak üzere ilkin bir tek elde birleştirilmiş olması gereken bireysel sermayenin hacmine bağlı değildir. Şirket yalnız kişilerin sayı ve çevresini genişletmekle kalmaz —çünkü parası olan herkes

---

Büyük şirketleri bir gün olsun izlemeye çalıştığını düşünün. Adam bir yerde kontrol yapmaya kalksa öbür on ayrı yerde birden kimbilir ne yanlışlıklar olur. Kurul ancak şirketin yönetimi konusunda genel direktifler verebilir, yöneticilerin yasaları ve kuralları çiğnememelerini sağlar. Gözetimle ilgili ayrıntılar sadece gözetim şirketinin işidir. (*Berliner Tageblatt*, 28 Kasım. 1908).

para kapitalisti olabilir— aynı zamanda, belli bir minimal düzeyi aşan (ki minimum birkaç şiling de olabilir) her para miktarının, öteki paralarla birleşip sanayi sermayesi olarak kendi yapısı içinde birarada kullanılmasını sağlıyor. O bakımdan bir anonim şirketi kurmak ya da genişletmek, kişisel bir girişim kurmak ya da genişletmekten çok daha kolay.

Sermayeleri biraraya getirme özelliği açısından, anonim şirketle bankanın işlevleri birbirine pek benziyor. Yalnız aradaki fark şu: Bankalarda toplanmış sermaye başlangıçta nasıl parasal sermaye olarak birikti ise, yine aynı şeklini koruyor ve biriktikçe üretim için kredi olarak hazır tutuluyor. Buna karşılık anonim şirketlerde, atomlaştırılmış gibilerden parça parça duran parasal sermaye *fiktif* sermaye şeklinde birleşmektedir. Ama büyük sermayenin ancak kesirleri olan küçük sermayelerin biraraya getirilmesini küçük kapitalistler biraraya geliyor şeklinde anlamamak gerekir. Bu küçük paylar dev kapitalistlere de ait olabilir. Küçük kapitalistlerin ufak sermayelerini biraraya getiren anonim şirket değil, daha çok bankadır.

Anonim şirket sermayesini toplayabildiği ölçüde biriktirebilir. Kişisel girişim ise sermayesini kârından toplayıp biriktirmek zorundadır. Kârın girişim açısından belli bir düzeye ulaştığını kabul edersek, bu kez kârın tüketilmeyen bölümü, yeni bir yatırım ve genişletme için yeterli bir miktara gelinceye kadar potansiyel ve *latent* (virtüel –*y.ö.*) bir parasal sermaye olarak biriktirilir.

Anonim şirketlere yeniden dönersek, burada temettüler ilkin hissedarlara dağıtılıyor, ama yine de kârın bir parçasını, yani ortalama faiz oranını oldukça aşan temettülerde, birikime ayırma (potansiyel parasal sermaye şeklinde tutma -*y.ö.*) olanağı vardır. Bununla birlikte şirketin genişlemesi, sınaî işletmeden kaynaklanan getirileri biriktirme tercihinden bağımsız olup doğrudan doğruya sermaye arttırma yoluyla olmaktadır. Burada kişisel işletmedeki büyüme sınırı —işletmede üretilen kârın büyüklüğü— artık kalkmıştır. Anonim şirketin büyüme kapasitesi bu yüzden kişisel işletmeye oranla daha yüksektir. Şirketin elinde, kurulması açısından olduğu kadar büyümesi açısından da tüm serbest parasal sermaye arzına tasarruf etme olanağı vardır. Sadece kendi işletme kârlarından birikim yaparak büyümez. Değirmenin suyu, *değerlenme*'yi, yani değerini fiilileştirmeyi kovalayan tüm birikmiş

parasal sermayeden geliyor. Sermayenin, birbirinden farksız ve raslantısal sahipleri arasında kişilere parçalamasından kaynaklanan engeller kalkmış bulunuyor. Şirket değirmenin suyunu, doğrudan kapitalist sınıfın birleşik sermayesinden çekiyor, çağrı (apel) onlara yapılıyor.

Kişisel sermayeye bağımlı olmamak, girişimin hacminibir kişi ya da bireyin elinde biriktirilmiş servetin hacminden bağımsız kılıyor. Ve girişimi —servetin odaklaşma derecesine önem vermeden— genişletme olanağı yaratıyor. İşte ilkin anonim şirketler sayesindedir ki, sermaye ihtiyaçlarının büyüklüğü nedeniyle kişisel bir girişimcinin gerçekleştirmediği ve bu nedenle sonuçlandırılmamış ya da ancak devletin yürütebileceği, dolayısıyla sermayenin doğrudan konrolü dışında kalmış girişimleri gerçekleştirmek mümkün oluyor. Bunun en belirgin örneğini, bilindiği üzere, anonim şirketlerin yaygınlaşmasına en güçlü katkıda bulunan demiryolları oluşturuyor.

Anonim şirketin, *mülkiyetin* kişisel sınırlarını aşması, ama aynı zamanda kişisel sermaye hacminde değil, sadece toplumsal sermayenin [20] boyutları ölçüsünde sınırlı kalması ilk dönemlerde büyük önem taşıyordu.

Anonim şirket haline gelmiş kapitalist girişimdeki genişleme, kişisel mülkiyetin zincirlerinden kurtulduktan sonra artık teknolojinin gereklerine uyum gösterebilir. Yeni makinelerin kullanımı, akraba üretim kollarının aynı çatı altına sokulması, patent hakkı uygulaması şimdilik teknik ve ekonomik yararlar çerçevesinde yer almaktadır. Kişisel girişimlerde başrolü oynayan, genişleme gücünü kısıtlayan, mücadele yeteneğini köstekleyen sermaye bulma kaygısı artık geri plaıda kalmaktadır. Konjonktürel fırsatlardan artık daha iyi, daha etkili ve çabuk yararlanmak mümkündür ve bu durum, konjonktürel dorukların daha sıklaştığı dönemlerde daha da ağırlık kazanır [21].

20 Burada toplumsal sermaye derken şu anlamıyla kast ediyoruz: Kişisel özel bir girişim kendi kişisel (bireysel) sermayesinin miktarıyla sınırlıdır. Anonim şirket ise kapitalist toplumda mevcut ve değerlendirilmeye hazır (yani yeni yatırım arayan) bütün serbest parasal sermayenin hacmıyla sınırlıdır.

21 "Anonim şirket, kapitalist ekonomi düzeninin, kendi odaklaşma veya merkezileşme mücadelesi içinde kullanabileceği en keskin ve en

Rekabet mücadelesinde sözü edilen bütün bu momentlerin rolü vardır. Anonim şirketin sermaye sağlamakta elinin kişisel girişime oranla çok daha rahat olduğunu gördük. O bakımdan anonim şirketin işletmesini yalnız teknik düşüncelere göre örgütleme şansı varken, kişisel girişim, sermayesinin kendisine çizdiği sınırlar içinde hareket etmek zorundadır. Bu durum kredi kullanmak istediği zaman da söz konusudur, çünkü kredi hacmi kendi kişisel sermayesiyle sınırlıdır. Buna karşılık şirket kuruluşunda olsun gelişmesinde veya yeni yatırımlarında olsun, kişisel sermayeye özgü sınırlarla bağlı değildir. O nedenle işletmesini en iyi ve yeni araçlarla donatabilir ve bunu istediği anda yapabilir. Oysa kişisel girişimci bunları yapabilmek için, kârı birikim yapmaya elverişli bir düzeye ulaşıncaya kadar, beklemek zorundadır. Kısacası anonim şirket, teknik açıdan daha ileri düzeyde donatılabilir, ve yine aynı derecede önemli olan birşey daha var ki o da teknik üstünlüğünü sürdürebilmesidir. Bunun anlamı şudur: anonim şirket yeni tek-

---

güvenilir ve dolayısıyla en gözde silahıdır. Anonim şirket daha kendi yapısı içinde bile kusursuz bir odaklaşma gösterir: Küçük ve dağınık, çoğu kez üretken faaliyetin içinde değerlendirilmekten şu veya bu şekilde uzak kalmış servet birimlerinin, bir ve aynı yönetim altında ekonomik, yani üretken amaçlarla kullanılmak üzere, bir tek sermaye kitlesi halinde birleşmesi... Anonim şirket ayrıca mevcut sermayeleri veya servetleri büyük ölçüde çekme gücüne sahiptir.. Bu çekici özellikler şöyle sıralanabilir: Hisselerin pazarlanması ve tevarüs yoluyla aktarılmasında sahip olduğu kolaylıklar, uzunu ömürlü olabilmesi, öteki iş örgütlenmelerine oranla girişimcinin kişiliğinden çok daha fazla bağımsız örgütlenebilmesi, birleşik sermaye üzerinden beklenen temettülerde (hiç değilse teorik olarak) sınırlama olmayışı. O bakımdan anonim şirket, kredi ve genişleme ihtiyaçlarını sermaye çoğaltımı yoluyla karşılama olanaklarına öteki tüm girişim biçimlerinden çok daha fazlasıyla sahiptir. Sermaye bulma kolaylığı doğal olarak sermayeyi büyütme eğilimine yol açıyor ve bu eğilim, hem sanayi ve ticaret alanında hem de bankacılık alanında belli bir durumun bir ekonomi yasası gibi belirmesi ölçüsünde hızlanıyor. Söz konusu durum, iki kat sermayenin iki kattan daha fazla üretim, dolayısıyla iki kat ciro sağladığı (ama her zaman iki kat kârlılık ve rantabilite değil) düşüncesidir. Sermaye arttırma eğilimi bu yüzden sermayenin büyümesiyle daha da güçleniyor. Ve bu eğilim büyük çaplı sermayelerde küçüklere oranla daha yoğun olarak beliriyor." Reissner, "Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Banken", s. 152.

nolojiyi, emekten tasarruf sağlayan yöntemleri, daha genel çapta bir yaygınlık kazanmadan uygulayacak durumdadır. Şirket kişisel girişime oranla böylece, birincisi daha geniş kapsamda, ikincisi daha ileri ve yeni bir teknolojiyle çalışabilmekte, dolayısıyla yine kişisel oranla ekstra kâr elde edebilmektedir.

Bunun yanında, şirketin kredi kullanımı açısından büyük üstünlüğü geliyor. Bu bağlamda şunları kısaca belirtelim: Kişisel (özel) girişimci kural olarak ancak kendi dolaşımdaki sermayesinin tavanı ölçüsünde kredi (ödünç) alabilir. Çünkü bu tavanı aşan her kredi miktarı, sabit sanayi sermayesine dönüşecek ve ödünç alan kapitalist için de ödünç-sermaye olma niteliğini fiilen yitirecektir.

Ödünç (kredi) - alan kapitalist böylece bir sanayi kapitalisti durumuna dönüşecektir. O bakımdan kişisel girişimciye verilecek kredi ancak sanayicinin tüm ilişkileri ve çalışma yöntemlerini yakından tanıyan kişilerce verilebilir. O nedenle, kişisel girişimciye genelde küçük yöresel banka işletmeleri, özel bankerler veya tefeciler, kısacası müşterisinin ilişkilerini ayrıntılarıyla bilen kişiler kredi açabilirler.

Oysa anonim şirket, örgütlenme tarzı ve yapısı gereği gözetimi daha kolay olduğundan, krediyi daha kolay alır. Çünkü bu gözetim için bankadan bir yetkilinin görevlendirilmesi yeter. Özel bankerin ya da tefecinin yerini artık banka görevlisi alır. Bundan sonra şirketin daha büyük ölçülerde kredi alması mümkündür. Sağlanan kredinin *immobilize edilme* [1] riski yoktur. Söz konusu kredi şirket tarafından sabit sermaye yaratma amacıyla kullanılacak bile olsa, şirketin bu sabit sermayenin, dolaşımdan gelecek paralarla karşılanmasını beklemeden ilk uygun fırsatta *hisse çıkartımı* yoluyla sermayesini hareketlendirme (akıcılaştırma veya mobilize etme -*y.ö.*) ve banka borçlarını ödeme olanağı vardır. Aslındabunlar her gün olan şeylerdir. Her iki moment de —gözetimin kolaylığı ve kredi kullanımının dolaşım sermayesinin tavanıyla sınırlı olmayışı— şirketin kredilerden daha çok yararlanmasını sağladığı gibi, ona rekabet mücadelesinde ayrı bir üstünlük kazandırır.

Şirketin kurulmasıyla birlikte, hem geniş çaplı kredilendirilme olanaklarına hem de daha hızlı genişleme olanaklarına kavuşması, bu olanakların yarattığı ekonomik üstünlük teknik bir üstünlüğü de

---

[1] Yani taşınmaz haline ya da sabit sermaye haline dönüştürülme -*y.ö.*

birlikte getiriyor. Yapısındaki özellikler de şirkete fiyat rekabeti açısından ayrıca üstünlük sağlıyor.

Yukarlarda belirttiğimiz gibi, hisse sahibi yatırdığı sermayeden faiz dışında başka bir şey beklemeyen bir para kapitalistini andırıyor. Kurucu kazancı şeklindeki kârların yüksek yönetim giderleri, yönetici prim veya ikramiyeleri vb. yüzünden azalmasına rağmen, şirketin getirisi elverişli koşullar paralelinde faiz oranını bile aşabiliyor.

Ancak yine gördüğümüz gibi, artan getirinin daima hissedarların işine yaradığı söylenemez. Çünkü bu getirinin bir parçası, girişimi güçlendirmek, şirket bunalıma girdiği dönemlerde kişisel girişime oranla daha büyük bir destek sağlayan rezervlerini yaratmak için kullanılabiliyor. Bu büyük rezervler temettü politikasının daha stabil (kararlı) hale getirilmesini sağlar, dolayısıyla hisselerin piyasa fiyatını yükseltirler. Alternatif bir durum da şudur: Söz konusu getirinin bir parçası biriktirilir ve şirketin üretken (kâr-üreten) sermayesi nominal sermayeyi arttırmadan yükseltilir, ki bu alternatif durum hisselerin gerçek değerini, rezerv-oluşturucu öteki alternatif durumdan daha hızlı yükseltir. Bu yükseliş, belki daha sonraki bir dönemde ortaya çıkar, ama asıl büyük ve kalıcı hissedarların işine çok gelir. Küçük ve sık sık değişen hisse sahipleri ise bu işten kârlı çıkmayıp kârın bir bölümünden yoksun kalırlar.

Konjonktür ya da ticarî döngü elverişsiz bir yön aldığında ve rekabet mücadelesi sertleştiğinde, yukardaki gibi bir temettü politikası izleyip başlangıçta hisse sermayesi ile fiilen çalışan sermaye arasındaki farkı azaltan ya da tamamıyla sıfırlayan bir anonim şirket, fiyatlarını üretim fiyatı (m+p= üretim maliyeti + ortalama kâr) altına düşürebilir, yani üretim maliyeti artı faiz (m+f) düzeyine indirebilir ki bu durumda yine de ortalama faize eşit veya biraz altında bir temettü dağıtmış olmaktadır.

Anonim şirketin direnme gücü böylece çok artmış bulunuyor. Kişisel girişimci ortalama kâr tutturma çabasındadır. Bu kârı tutturamazsa sermayesini geri çekmeyi düşünmek zorunda kalacaktır. Oysa anonim şirkette böyle bir kaygı yönetim düzeyinde olmadığı gibi, hissedarlar arasında hiç yoktur. Kişisel girişimci kendi geçimini işletmenin getirilerinden sağlar. Kârı belli bir sınırın altına düşerse, sermayesinin bir bölümünü kendi geçimine harcıyacağı i-

çin, kendi işletme sermayesi erimeye yüz tutar, iflas eder.

Anonim şirket böyle bir durumla karşılaşmaz, çünkü olsa olsa hisse sermayesinden faiz alma yoluna gidebilir, faize verebilir. Şirket genel olarak zarar etmediği sürece faaliyetini sürdürür. Net kârla çalışmak gibi bir zorunluk söz konusu değildir [22]. Oysa kişisel kapitalist açısından böyle bir zorunluk vardır, yoksa kendi sermayesinden yiyerek felâkete sürüklenir. Bu zorunluk belki hissedarı da etkileyip onun hisselerini satmasına yol açar. Ancak bu satış çalışmakta olan sermayeyi hiç etkilemez. Net kâr ortadan kalmadıkça ya da sadece azalacak olsa bile, anonim şirket faaliyetini belirsiz bir süre götürür. Net kâr ortalama temettü oranının altına düşerse hissenin fiyatı da düşer. Gerek yeni hisse alıcıları gerekse eski hisse sahipleri o zaman kazançlarını daha düşük bir sermaye üzerinden hesaplıyacaklardır. Hissenin piyasa fiyatı düşmüştür, ama ortalama kâr üretemediği için sanayi kapitalisti açısından artık *rantabl* olmayan bu girişim, yeni hisse alıcıları açısından pek âlâ rantabl sayılır, hatta eski hisse sahipleri hisseleri elden çıkarmakla daha da zarar ederler. Bir anonim şirket zararına çalışsa bile (kişisel girişime oranla-*y.ö.*) hâlâ daha dirençlidir. Bu durumda kişisel girişimci çoktan iflas etmiş olacak iken, şirket göreceli olarak kolaylıkla "yeniden örgütlenebilir". Çünkü sermaye bulmaktaki kolaylığı şirkete üretimi sürdürmek ve yeniden-örgütlemek için gereken para miktarını toparlama fırsatını vermektedir. Genel olarak hissedarların bunu onaylamaları gerekiyor, çünkü hisselerin fiyatları girişimin bu durumunu ifade ediyor ve gerçek zararları sadece nominal bile olsa, yansıtıyor. Yapılacak normal işlem, hisselerin fiyatlarını o şekilde indirmektir ki toplam getiri ya da kâr daha düşük bir sermaye üzerinden hesaplanıp dağıtılabilsin. Hiçbir kâr söz konusu değilse o zaman değeri düşürülmüş mevcut sermaye ile birlikte yeteri kadar kâr bırakacak

22 "Anonim şirketlerin rekabeti konusunda komisyona 1886'da bir yığın şikâyetler oldu. Pek çok tanık meta fiyatlarındaki düşüklüğün asıl nedenini, anonim şirketlerin birçok üretim dalında yayılmış olmasına bağladılar. Hatta bu şirketlerin kâr etmeseler bile faaliyetlerini sürdürdüklerini söylediler. Çünkü üretimi rantabiliteye aldırmadan sürdürmek şirket yöneticilerinin (yönetim kurulu) çıkarına geliyormuş". Tugan-Baranowski, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* (Berlin, 1901), s. 162.

yeni bir sermaye toplanır. Bu arada şunu da belirtelim ki bu yeniden örgütlenmelerin bankalar açısından iki ayrı önemi söz konusudur: Birincisi kâr-getirici bir iş olarak, ikincisi bu tür anonim şirketleri kendi kontrolü altına alma fırsatı açısından.

Sermaye sahipliğinin kendi işlevinden kopup ayrılması girişimin yönetimini de etkiler. Sermayedarların, elverdiğince kısa sürede elverdiğince büyük *kâr* sağlama tutkusu, her kapitalistin yüreğinde yatan vurgun ve yağma iştahı, işletmenin teknik ihtiyaçlarının önünde bir ölçüye kadar gerileyebilir. Kişisel girişimciye oranla daha büyük bir enerjiyle, işletmeye yeni bir çehre kazandırılmasını, eski donanımların modernleştirilmesini, yeni pazarın ele geçirilmesi yolunda rekabete girilmesini isterler, ki bu hedeflere ulaşmak hisse sahiplerinin elbette ki bazı özverilerde bulunmalarına mal olacaktır. Dıştan gelen sermayenin yöneticileri, daha enerjik, daha atılgan, daha akılcı bir politika izleyecekler, özellikle bu politika, kârlarındaki geçici düşüşlere kolayca katlanabilen büyük ve etkili hissedarların onayını aldığı zaman, öteki kişisel görüşlerden etkilenmeyeceklerdir. Çünkü etkili hissedarlar, senetlerini çoktan ellerinden çıkarmış bulunan küçük hissedarların vermek zorunda kaldıkları bu ödünlerin meyvalarını yükselen kâr ve hisse fiyatları üzerinden ceplerine indireceklerdir.

Kimi durumlarda teknik-ekonomik gereklerle çelişkiye düşen kişisel girişimin koşullarına karşıt olarak, salt ekonomik koşullara ve gereklere öncelik tanıması açısından, anonim şirket bu kişisel girişimlere karşı üstün durumdadır. Sermayenin *odaklaşması*, yeni ve bağımsız sermayeler olarak çalışan kısmî sermayelerin kopma sürecine eşlik etmektedir:

> "Bu arada servetin kapitalist ailelere bölünmesi veya bölünmüş olması büyük rol oynar... Birikim ve buna eşlik eden odaklaşma yalnız birkaç noktaya dağılıp kalmıyor, üstelik büyüyen her işlevsel sermaye yeni oluşan sermayelerle çapraza geliyor, eski sermayeleri parçalıyor. O bakımdan birikim, bir yandan üretim araçları ve işgücü üzerindeki kontrolün artarak odaklaşması anlamına gelirken öte yandan da birçok kişisel sermayelerin birbirlerini itmeleri demek oluyor." (23)

Hisse sisteminin genişlemesiyle birlikte ekonomik gelişme de,

23 Marx. *Kapital I*, s. 653.

anonim şirketin kaderinde değil, hisselerin kaderinde yansıyan *mülkiyet hareketi* çerçevesinde olabilecek tek tük raslantı olaylarından bağımsız hale geliyor. Girişimlerin odaklaşması artık mülkiyetin odaklaşmasından daha hızlı yürüyor. Gerçi her iki hareketin de kendi özgül yasaları var, ama odaklaşma eğilimi ikisinin de ortak karakteri. Bu eğilim mülkiyet hareketinde daha rastgele, daha az zorlayıcı gibi gözüküyor ve pratikte de hep raslantısal faktörlerle kopuntuya uğruyor. İşte bu görünüm, kimilerinin, mülkiyetin hisseler aracılığıyla demokratik duruma getirileceğinden söz etmelerine yol açıyor. Sanayideki odaklaşma veya *yoğunlaşma* eğilimi veya hareketinin mülkiyetin hareketinden kopması şu bakımdan önemli, çünkü bu şekilde sanayi girişimcileri kişisel mülkiyetin sınırlarından bağımsız olarak daha çok tekniğin ve ekonominin yasalarına uyma olanağını buluyorlar. Aynı zamanda yalnız mülkiyetin *odaklaşması* demek olmayan bu tür odaklaşmayı, mülkiyetin hareketinden kaynaklanan ve bu hareketle birlikte gerçekleşen odaklaşma (konsantrasyon) veya [24] *merkezîleşme*'den ayırt etmek gerekir.

Mülkiyetin hisse mülkiyeti ya da sahipliği biçimine dönüşmesinin sonucu olarak hisse maliklerinin (sahiplerinin) hakları da (azınlık hakkının sahibi olarak) daralmış oluyor. Hisse mâliki olan birey tüm öteki hisse sahiplerinin vereceği kararlara bağımlıdır. O yalnızca bütünün (her zaman için hizmet veren biri olmasa bile) bir öğesi veya üyesidir. Hisseli sistemin genişletilmesiyle birlikte kapitalist mülkiyet, giderek kapitalist üretim sürecini etkilemesine olanak tanınmaksızın, kendisine sadece *artı-değer hakkı* tanınan sınırlı bir mülkiyet biçimi haline almaktadır. Ama bu sınırlama, hisse çoğunluğu sahibine aynı zamanda azınlık üzerinde sınırsız bir üstünlük sağlama fırsatını bahşetmektedir ve *küçük kapitalistlerin* çoğunun mülkiyet (sahiplik) hakları giderek daralmaktadır, üretim üzerindeki kontrollarının sınırsızlığı kökünden kazınmakta, üretimi kontrol eden grup gittikçe küçülmektedir. Kapitalistler yönetimdekilerden çoğunluğun hiçbir söz hakkı olmadığı bir ortaklık oluşturmuş bulunuyorlar. Üretim sermayesinin gerçek kontrolü, bu sermayenin fiilen ancak bir bölümüne katılan kişilerde kalıyor. Üretim

24 Bu iki kavram arasındaki fark için bak Marx *Kapital I*, s. 655.

araçlarının malikleri artık bireyler değil, toplam getiriden sadece kendine düşen pay üzerinde hak sahibi olan bireylerin meydana getirdiği bir ortaklıktır.

4. Hisse Çıkartımı: Emisyon Faaliyeti

Ticarî bono veya senetlerin dolaşımına aracılık etmekle bankalar *ticarî kredi* olarak kendi banka kredilerini veriyorlar. İşsiz duran paraların parasal sermayeye dönüşümüne aracılık etmekle de bankalar üretken kapitalistlere yeni sermaye şırınga etmiş olmaktalar. Bankaların üçüncü bir işlevi yine üretken sermayeye yöneliktir. Ama bu, *ödünç* (kredi) verme şeklinde değil, parasal sermayeyi sanayi sermayesine ve fiktif sermayeye dönüştürme ve bu dönüşümü bankanın kendisinin gerçekleştirmesi şeklindedir.

Bir yönüyle bakılırsa, bu gelişme bütün paraların giderek bankalara akması ve parasal sermayeye sadece banka kanalıyla çevrilmesine yol açıyor. Öteki yönden bakılırsa, banka sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmesiyle birlikte sermaye artık parasal biçimde olmaktan çıkıyor, dolayısıyla banka sermayesinin bir parçası olmaktan sıyrılıyor. İşte bu çelişki, sermayenin akıcılaştırılması veya hareketlendirilmesi (mobilize edilmesi) yoluyla, yani sermayenin fiktif sermayeye, sermayelendirilmiş *getiri* veya *kâr* taleplerine dönüştürülmesiyle çözülüyor. Bu dönüşüme paralel olarak bu taleplerden doğan bir piyasa gelişiyor. Talepler her zaman paraya çevrilebiliyor. Ve işte bu yüzden de banka sermayesinin yeni bir öğesi haline geliyorlar. Bütün bu gelişmelerde bankaların hiçbir kredi bağlantısına girmelerine gerek yok, üstelik *faiz* de almıyorlar. Bankanın yaptığı işi sadece sanayi sermayesi haline dönüştürülecek parasal sermayeyi parasal fiktif sermaye şeklinde sunmak. Fiktif sermaye piyasada satılıyor, banka da, sanayi sermayesinin fiktif sermayeye dönüştürülmesinden kaynaklanan *kurucu* kazancı'nı böyle sağlıyor. O bakımdan *emisyon kredisi* (hisse satış kredisi) bir kredi bağlantısı olmayıp piyasada bankanın dolandırıcılık yapmayacağı inancını temsil ediyor.

Bankanın, sermayenin akıcılaştırılmasını veya yüzdürülmesini sağlama işlevi toplumdaki bütün paralara tasarruf edebilmesi veya kullanabilmesinden ileri geliyor. Bu işlev aynı zamanda bankanın büyük bir *özsermaye* sahibi olmasını gerektiriyor. Buna karşılık

fiktif sermaye, bir borçlanma senedi olarak, gerisin geriye paraya ancak satış yoluyla dönüşebilen "kendine özgü" bir metadır. Bu satış için de belli bir dolaşım süresi gerekiyor ve bankanın sermayesi de bu süre içinde metaya bağlanmış durumda kalıyor. Bankanın yükümlülüklerini daima para biçiminde yerine getirmesi gerektiğinden, söz konusu metanın istendiği anda satılması mümkün olmuyor. O nedenle, bu satış işlemlerini karşılayabilmesi için, bankanın elinde başka bir yere taahhüt edilmemiş bir sermaye, yani yeterli özsermaye bulunması zorunludur. Sanayinin gelişmesine paralel olarak bu tür işlemlerin hacmi de büyüyor ve dolayısıyla bankaların özsermayelerini artırma ([25]) zorunluluğu daha da güçleniyor.

Bankalar ne kadar güçlenirse, temettüleri faizin düzeyine indirmekte o kadar ağır basıyorlar, kuruculuk kazançları da o derecede yükseliyor. Tersine olarak, oturmuş güçlü girişimlerde de, sermaye yoluyla girişimcilerin kuruculuk kazancının bir bölümünü kendilerine garantilemeleri mümkün olmuyor. Bunun sonunda, kuruculuk kazancını bölüşmek için anonim şirket ile banka arasında bir çeşit mücadele patlak vermektedir, dolayısıyla girişimin kontrolünü eline geçirmek açısından banka için yeni bir gerekçe doğuyor.

Kuruculuk kârı veya kazancının, kelimenin tam anlamıyla, sadece şirket kurma —bu ister yeni bir kuruluş ister verili kişisel girişimlerin anonim şirkete dönüşmesi şeklinde olsun— yoluyla sağlanmadığı kendiliğinden anlaşılıyor. Kelimenin ekonomideki anlamıyla, kuruculuk kazancını mevcut anonim şirketlerin her sermaye arttırması sırasında da kotarmak mümkündür, ta ki şirketin getirisi ortalama faizden yüksek olsun.

25 Banka sermayesini büyütme eğilimi yasal müdahalelerle daha da güçlendirilebilir. Alman Şirketler Yasası'nda özel bir girişimin anonim şirkete dönüştürülmesi halinde hisse senetlerinin borsaya ancak bir yıl sonra çıkarılmasını öngüren madde, banka sermayesinin hareketine tam bir yıl izin vermiyor, dolayısıyla bu sermaye bir yıl boyunca tekrar parasal şekle dönüşmeden sanayi sermayesi olarak tutuluyor. Bu durum, özellikle büyük girişimlerin kuruluş faaliyetini özsermayesi çok yüksek olan bankaların tekeline bırakmış oluyor. Başka bir deyişle, bankacılıktaki odaklaşma eğilimine güç kazandırılıyor. Sonuçta kuruculuk kazancı da bu dev bankalara kalıyor.

Faiz oranının düşüşü olarak gözüken olay bir bakıma yalnızca temettüleri giderek faiz düzeyine indirme eğiliminin sonucudur. Çünkü girişimci kazancı giderek kuruculuk kazancında sermayeleşir gibi görünüyor. Bu sürecin başlangıcındaki varsayım, bankaların nisbeten daha hızlı gelişmesi, onların sanayiyle bağlantıları ve fiktif sermaye piyasasının, yani *borsanın* da buna paralel olarak gelişmesidir. Örneğin 1870'lerde A.B.D.'de demiryolu tahvillerinin faizleri yüzde 7 dolayında iken bugün 3,5 düzeyine indi [26]. Neden? Çünkü o zamanlar, yüzde 7 'nin içinde girişimci kazancını oluşturan bölüm bugün kurucular tarafından sermayeye çevrilmiş bulunuyor. Bunun şu açıdan önemi var. Çünkü *senet* ve *tahvillerin* getirisi giderek düz faiz düzeyine doğru aşağıya bastırılırken, kuruculuk kazancı yükselme eğilimi göstermektedir. Kurucular yararına gelişen bu yükselme eğilimi kâr oranının azalma eğilimiyle ters düşüyor. Ama kabul edilir ki karşıt eğilimler nedeniyle sık sık duraklayan, hatta kontrol edilen bu düşme, kuruculuk kazancının yükselme eğilimine uzun vadede son verecek durumda değildir. Kuruculuk kazancı son yıllara kadar sürekli artış gösterdi ve bu, bankaların ve borsanın hızla geliştiği ve bankaların sanayi içine nüfuzunun doruğuna ulaştığı ülkelerde özellikle görüldü.

Para kapitalisti ödünç verdiği sermaye karşılığında faiz elde ederken, burada *ödünç* vermeyip sadece *hisse senedi* çıkaran banka faiz de almıyor. Faizi bunun yerine *hisse senedi* sahipleri *temettü* şeklini alıyorlar. Bankaya girişimcilerin kazancı akıyor, ama bunlar yıllık gelir biçiminde değil, *kuruculuk kazancı* olarak sermayeleşmiş biçimde akıyor. Girişimcilik kazancı bankaya doğru sürekli bir girdi akışıdır, ama bu bankaya kuruculuk kazancı biçiminde toptan ödenmiş bulunmaktadır. Banka mülkiyetin kapitalist dağılımının sonsuza kadar hiç değişmeyeceğini varsayar ve dağılımdaki bu ölümsüzlüğü kuruculuk kazancıyla *iskonto* eder. Banka böylece ilk ve son olarak ödeşmiş olur, söz konusu mülkiyet dağılımı kaldırıldığı anda hiçbir ödeşme veya tazminat hakkı kalmaz, bedelini almıştır çünkü.

---

26 bak Edward S. Meade, *Trust Finance*, New York, 1907, s. 243.

8. Alt bölüm: Taşınır Değerler Borsası

1. Borsa Kağıtları ve Spekülasyon

Taşınır-değerlerin piyasası borsadır. "Taşınır-değerler" derken ilkin çok genel olarak, para meblağlarını temsil eden "değerli kağıtları" kast ediyoruz. Bunlar iki ana kümeye ayrılıyor: (1) *Borç senetleri*, kısacası üzerinde yazılı para miktarının ödenmesini emreden *kredi kağıtları*, yani *parasal istihkak belgeleri* ki bunların başlıca örneği bono'dur. (2) Parasal bir meblağı değil, bu meblağın *getiri*'sini temsil eden kağıtlar ki bunlar iki altkümeye ayrılır: (a) *sabit-faizli kağıtlar*, örneğin *devlet borç senetleri* ve *tahviller* ve (b) *temettü senetleri, hisse senetleri*.

Ancak bildiğimiz üzere, kapitalist toplum düzenli (yıllık) olarak gelen her *getiri* bir sermaye getirisi (irat, varidat) sayılır ki bu getirinin miktarı, uygulamadaki (rayiç) faiz oranı üzerinden sermayelenmiş bir getiriye eşittir.

Söz konusu değerli kağıtlar böylece parasal meblağları da temsil etmiş olmaktalar. Bunların birinci kümedekilerden (kredi kağıtları veya parasal istihkak belgelerinden -*y.ö.*) farkı şudur: Kredi kağıtlarında esas temsil edilen şey parasal meblağdır. Kısacası para ya da buna eşdeğer büyüklükte bir değer ki bu, fiilen *ödünç* verilmiştir. Ve de *faiz* getirmektedir. Parasal meblağın temsilcisi olan bu kağıtlar belli bir süre dolaşım yapar ve bu meblağ (sermaye) geriye ödendiği zaman dolaşımından çekilir. Böylece bononun vadesi bitmiş olur. Bonoların sürekli olarak dolaşımda bulunması tek başına bir bononun vadesinin gelmesini, dolayısıyla ödünçlenen sermayenin de ödünç-verene dönmesini engellemez. Ödünç-veren parayı eline alınca yeniden başka birine ödünç-verebilir. Bonoların vadelerinin gelmesi ve sermayenin sahiplerine sürekli olarak dönmesi bu sürecin (ödünç-verme sürecinin -*y.ö.*) sürekli yenilenmesinin (veya yeniden üretilmesinin -*y.ö.*) koşuludur.

İkinci kümedeki taşınır değerler açısından durum farklıdır. Burada para süre veya vadeye bağlı olmadan elden çıkarılmıştır. Hatta devlet tahvillerinde para üretken kullanımdan çok uzun bir süre için çekilmektedir. Hatta ortadan tamamıyla da çekilmiş olabilir. Ya da sanayi hisselerine yatırıldığında, para sabit ve değişken sermayenin satın alınına harcanmış, satın-alma aracı ola-

rak işlev görmüştür ve değeri artık üretken sermayenin öğelerinde cisimleşmektedir. Ama para, para şekliyle bu kez (sabit ve değişken sermayeyi -*y.ö.*) satanların elinde olup yeniden çıkış noktasına dönmez. İşte *hisse senetleri* de böyle bir parayı bu yüzden temsil edemez, çünkü para artık meta satıcılarının (üretken sermayenin öğelerini satanların) ellerine ve mülkiyetine geçmiş bulunuyor.

Ama hisse senetleri üretken sermayeyi de asla temsil etmiyor, çünkü bir kez hisse sahiplerinin üretken sermayenin herhangi bir bölümü üzerinde değil, yalnızca *getiri* üzerinde hakları vardır. İkincisi hisse senedi, alındı senedi veya konşimetolarda olduğu gibi, somut herhangi bir kullanım değerini temsil etmez, çünkü üretimde fiilen kullanılan bir sermaye payı değil, sadece belli bir para miktarına olan *talep hakkını* ifade eder. İşte hisse senedinin bu işlevi, sanayi sermayesinin "mobilize edilmesi" anlamına gelmektedir. Ancak talep konusu para miktarı carî (yürürlükteki veya uygulamadaki -*y.ö.*) *faiz oranı* düzeyinde sermayelenmiş getiriden başka bir şey değildir. O bakımdan getiri ya da yıllık getiri (irat) kağıtların değerlendirilmesi için bir temel oluşturuyor ve talep konusu para miktarı ancak *getiri* gerçekleştikten sonra hesaplanıyor.

Sabit-faizli kağıtlar, belli bir anda giren *döner-girdi*'nin daima belli bir para miktarını temsil etmesi anlamında, yukardaki birinci kümedeki değerli kağıtlara benzerler. Ama bunlar, aslında temsil ettikleri paranın ilk ve son kez elde çıkarılmış olup çıkış noktasına geri dönmesi beklenmediğinden ötürü, ikinci kümeye aittirler. Bu kağıtların temsil ettikleri sermaye fiktiftir (aslında karşılığı yoktur-*y.ö.*) ve bu sermayenin büyüklüğü de getiri esası üzerinden hesaplanır. Sabit-faizli kağıtlar ile öteki getiri veya *irat* kağıtları (senetleri) arasındaki fark —rastlantısal etkenler bir yana bırakılırsa— birincilerin fiyatlarının faiz oranına, ikincilerin ise hem bu orana hem de (sermaye üzerindeki) carî getirinin düzeyine bağlı olmasıdır. O nedenle, birinciler fiyat açısından daha zayıf dalgalanmalara uğrarlar ki böyle bir dalgalanma yavaş yavaş yürür, faiz oranındaki salınımları önceden kolaylıkla görmek mümkündür. Buna karşılık ikinci döner-getirinin oranı belirsiz olup önceden kestirilemeyen sayısız değişimlere uğrar. Bu tür değişmeler söz konusu değerli kağıtların fiyatlarında şiddetli

dalgalanmalara yol açıyor, spekülasyonların başlıca kaynağını da bu beklenmedik değiştirmeler oluşturuyor.

Şuraya kadar söylediklerimizden çıkan sonuç şudur: Borsanın gerçek niteliği ve yapısı, *borsa*'yı alışılageldiği gibi "sermaye piyasası" diye adlandırmakla açıklanamaz.

Birinci kümedeki değerli-kağıtlar *borç* veya *kredi senetleridir*. Bunların büyük çoğunluğu dolaşım işlemlerinden, meta aktarımından kaynaklanır ve para, sonunda ödeşme aracı olarak sahneye çıkması dışında, bu işlemlerde hiç yer almaz. Bu kağıtlar *parasal kredi* şeklindedir, bu rolünü oynamakla nakit paranın yerini alır. Bu kağıtlarla borsada yapılan ticaret bağışlanan kredinin bir elden ötekine aktarılması anlamına gelir. Ama bildiğimiz gibi, parasal kredi dolaşımının başlaması ve tamamlanması için gerçek paranın dolaşımı gereklidir. Burada dolaşan parasal kredinin yalnız yurtiçi değil, yurtdışı ödemelerde de kullanılması nedeniyle borsa hem iç-parasal hem de dışparasal kredileri ve metal parayı sağlayacak durumda olmalıdır. O bakımdan, parasal kredi trafiğini tamamlama açısından borsa hem kredi hem nakit şeklindeki yabancı paralarla yapılan ticaretin merkezi haline gelir. Her an kullanıma hazır parasal sermaye, yatırım aramak ve bu yatırımı kredi kağıtlarında bulmak üzere borsaya koşar. Bu faaliyetiyle borsa gerçek anlamdaki kredi kuruluşlarıyla, yani bankalarla rekabet içindedir. Aradaki fark hem nicelik hem de nitelik düzeyindedir. Nicelik düzeyindedir, çünkü burada bankalarda olduğu üzere küçük kaynaklardan akıp gelen sermayelerin biraraya toplanması değil, önceden toparlanmış ve şimdi yatırım arayan büyük sermayelerin biraraya gelmesi söz konusudur. Fark nitelik düzeyindedir, çünkü burada *kredi arzının* çeşitli şekilleri söz konusu oluyor. Burada sadece parasal kredi dolaşımını ayakta tutmak için gereken para sunuluyor. Para büyük meblağlar halinde ve birinci sınıf, yani zarif bonolar şeklinde yatırılıyor. Gerek talep gerekse arz cephesinde büyük miktarlar söz konusu oluyor. Arz ve talep birbiriyle yoğun meblağlar halinde karşılaşıyorlar. Ödünç (kredi) sermayenin piyasa fiyatı, faiz oranı burada oluşturuluyor. Bu, katıksız—her türlü riziko primden soyutlanmış— bir faizdir, çünkü burada sahneye şu günahkâr kapitalist dünyada bulunabilecek en iyi değerli kağıtlar ortaya çıkmaktadır. Bu kağıtların sağ-

lamlığına inanmamak sevgili iyiliğine tanrının inanmamaktan daha beterdir. Bu zarif bonolara ödenen faiz —burada "zarif" terimi, onların şu kalitesiz kullanım değerlerini kast etmiyor, çünkü en kaliteli bono bile kesekağıdı üzerine yazılmaz— sadece parasal sermaye üzerindeki boş mülkiyetten kaynaklanmışa benziyor, çünkü elde sanki hiç para çıkmamış ve çıkarılmamış gibi oluyor, para bonoyu başkasına aktarmakla sanki ödenmiş sayılıyor. Ne olursa olsun, para sadece geçici olarak yatırılmış olup başkalarının kullanımına daima hazırdır. Ödeneceğine olan mutlak güven ve vadesinin kısalığı, ancak çok büyük, ama geçici bir süre için elde duran sermayeler için elverişli olan bu yatırımlarda faiz oranının büyük tutulmasına yol açıyor. Bu yatırımlardaki faiz oranı, öteki yatırım kollarına ait faiz hesabı için esas oluşturuyor. Ve yine söz konusu oran serbest veya yüzen parasal sermayelerin borsadan borsaya hareketini de belirliyor. Miktarları hep değişen bu parasal fonlar paranın dünyadaki dolaşımı içine bir girip bir çıkıyor.

Borsa böylece büyük bankaların ve büyük kapitalistlerin aralarındaki para trafiği için *piyasa* oluşturuyor. Söz konusu bonolar ve senetlerde birinci bankalardan birinin imzası bulunuyor. Yurtiçi ve yurtdışı bankalar ya da öteki büyük kapitalistler, faizgetiren ve mutlak güvenirliliği olan bu bonolara kendi fonlarını yatırıyorlar. Öte yandan büyük kredi kuruluşları, kendilerine ulaşan taleplerin ellerindeki serbest sermayeyi aşması halinde gerekli araçları sağlamak amacıyla bu kağıtları borsada satıyorlar [27].

Bu tür trafik ve işlemler için gereken para miktarı zaman zaman çoğalıp azalmaktadır, ama yine de belli bir minimal düzeyde hazırdır. Bunlarla bonolar satın alınır ve bonoların vadesi geldiğinde paralar geriye döner. Paranın çıkış noktasına doğru bu sürekli geri dönüşü ve kredi sürecinde oynadığı düz aracılık işlevidir ki borsa kağıtlarının bu birinci kümesi içine yatırılan paranın dolaşımını, ikinci küme, örneğin hisse-senetlerine yatırılan paranın dolaşımından birden bire farklı kılıyor. Çünkü bu dolaşımda para ilk ve son kez elden çıkarılıp üretken sermayeye dönüştürülüyor ve meta satıcılarının eline ulaşıyor. Birinci kü-

27 Karşılaştır: W. Prion. *Das deutsche Wechseldiskontgeschaeft*, Leipzig 1907.

mede olduğu gibi yeniden borsaya dönmüyor. Paranın yerine şimdi ortada sermayeleşmiş faiz talepleri var. Para, para piyasasından fiilen çekilmiş bulunmaktadır.

Borsa ve banka senet piyasasında birbirlerinin rakibidir. Bankaların gelişmesi borsaların elinde bir kısım tahvilleri çekip almıştır. Sanayi kapitalistleri ile ticarî (ödeme) krediye aracılık eden borsa—ki borsaların kuruluş döneminde onların en önemli işlevi bu aracılıktı— arasındaki ilişkileri borsanın elinden büyük ölçüde almışlardır. Borsaya kala kala bankalarla, dış ödemelerin yapıldığı ve döviz rayicinin belirlendiği döviz ticareti arasında aracılık etmek kalmıştır. Ama burada da trafiğin büyük bir bölümü artık bu amaçla yabancı ülkelerde şubeler kuran bankalardan geçiyor. Bankalardaki gelişme borsa trafiğinin bu kesimini sınırlamakta iki yönden etkili oluyor. Birincisi bankalar ellerinde giderek artan paraları borsaların aracılığına bırakmadan kendileri bonolara daha büyük boyutlarda yatırıyorlar. İkincisi bono veya senet kredisi yerine kısmen başka kredi biçimleri uyguluyorlar.

Senet (bono) kredisi bir üretken kapitalist (bundan kâr üreten her kapitalisti, bu arada tüccarı da kast ediyoruz -R.H.) tarafından ötekine nakit ödeme yerine verilen bir kredidir. Krediyi alan kapitalist, onu, karşılığında kendisine kredi açacak olan bankaya iskonto ettiriyor. Her iki kapitalistin de bankada depozitoları ya da açık kredileri varsa ödemelerini çek ile veya hesap transferi yoluyla yapabilirler. Böylece bonoya gerek kalmıyor, bunun yerini bankada bir muhasebe işlemi alıyor ve bu, dolaşıma girebilen bononun tersine, özel bir işlem sayılır. Bankaların müşterilerininin işlemlerini giderek daha geniş ölçülerde üstlenmesi bono trafiğinde bir daralmaya yol açtı ki bu borsanın bono trafiğini de etkilemiş oldu.

Ayrıca banknot çıkartımının da tekel olduğu ülkelerde bu tekelci bankanın döviz piyasasında egemen bir durumu vardır. Bu durum zayıfladığı zaman borsadan çok büyük bankalar kazançlı çıkar. O bakımdan parasal kredilerin dolaşımı çerçevesinde borsanın, döviz (valuta) spekülasyonu dışında özgül bir faaliyeti olmaz. Burada borsa sadece parasal kredi trafiği için hazır tutulan paraların yoğunlaştığı bir pazar rolünü oynar.

Borsanın asıl kendi etkinliğini gösterdiği alan faiz-getiren

kağıtların veya fiktif sermayenin piyasasıdır. Paranın, üretken sermayeye dönüştürülecek parasal sermaye halinde yatırılması burada gerçekleşir. Para bu faiz senetlerinin alımına ilk ve son kez olarak bağlanır, yani bir daha geri dönmez. Borsaya yıldan yıla yalnız bunun faizi geri döner, oysa krediye (kredi kağıtlarına) yatırılan paralarda sermayenin kendisi de geriye dönmektedir. O nedenle, faiz senetlerinin alım ve satımı için borsanın kendi içindeki dolaşımı sağlayacak taze para gereklidir. Bu borsa-içi taze paralar esas dolaşımdaki para miktarına oranla çok azdır. *Faiz senetleri* birer para talebi rolünü oynadığından, birbirleriyle karşılıklı olarak denkleşir ve ödeşebilirler ki geriye sadece küçük bir bakiye kalır. Bu farklar veya bakiyeler, nakit paranın sadece bu bakiyeleri ödemek amacıyla kullanılmasını sağlayan öze' kuruluşlarca hesaplanır. Ancak borsada ihtiyaç duyulan dolaşım araçlarının mutlak miktarı özellikle büyük spekülasyon dönemlerinde iyice artar. Çünkü spekülatif faaliyetler genellikle tek yönlüdür ve kapatılacak nakit bakiyeler de bu yüzden artmaya başlar.

Şimdi burada borsanın faaliyet ve işlevlerinde ne gibi karakteristik çizgiler vardır sorusu gündeme geliyor. Gördüğümüz gibi, borsanın bono piyasasındaki faaliyeti bankaların faaliyetiyle çakışıyordu. Ayrıca yatırım amaçlı değerli kağıt alımlarının da borsaya özgü birşey olmadığını biliyoruz. Başka bir deyişle, değerli kağıtlar borsada olduğu gibi, bankalarda da satın alınabiliyor, hatta bu iş bankalarda daha da yoğunlaşıyor. O halde borsanın özgül faaliyeti olarak geriye kala kala *spekülasyon* kalıyor.

Spekülasyon ilk bakışta bir alım satım işleminden başka bir şey değilmiş gibi gözükmektedir. Ancak satın alınan şeyler metalar değil, faiz senetleridir. Üretken kapitalistin kâr üretmesi için ilkin meta sermayesini paraya çevirmesi, yani metasını satması gerekir. Bir başka kapitalist çıkıp onun elinden bu satma işlevini alacak olursa, sanayici kârının bir bölümünü ona ayırmak zorunda kalır.

Metada saklı duran bütün *kâr* ancak metanın tüketiciye satılışı halinde ilk ve son kez olarak fiilî duruma gelir. Meta böylece üreticiden tükeciye aktarılırken, bunun sadece birşey değiştirme (örneğin bir ev satışını düşünün) olduğunu sanmak, kısacası ti-

careti ulaştırma olayı ile karıştırmak saçma bir şeydir. Alım satımda önemli olan şey, yer değiştirme değil, ekonomik olgudaki değişme, yani *mülkiyet*'in transferi veya aktarılmasıdır. Amaçlı olmayan olaylarda bile mekânda bir konum değişmesi her zaman söz konusudur, ama kimse tiyatroya giderken, oyun seyretmeye değil, tiyatro binasının yerini bulmaya gittiğini söyleyemez.

Meta sonunda tüketilir ve pisayadan kaybolur. Oysa faiz senedi kendi doğası gereği ölümsüzdür. Metanın piyasadan kaybolduğu gibi kaybolmaz. Yatırım amacıyla piyasadan geçici olarak çekilip kaybolsa bile, her an piyasaya yeniden dönebilir ve gerçekten de uzun ya da kısa bir süre sonra daha büyük ya da daha küçük sayılarda dönerler geriye. Faiz senedinin piyasadan, dolayısıyla dolaşımdan uzaklaşması spekülasyon açısından ne bir amaç ne de bir sonuçtur. Asıl spekülasyon konusu kağıtlar borsada sürekli olarak dolanır dururlar. Bunlar bir ileri bir geri ya da bir daire çevresinde olduğu gibi gider gelirler, ama hiçbir zaman ileriye hareket etmezler.

Metaların alım satımı "toplumsal gerekli" bir olaydır. Kapitalist bir ekonomide toplumsal yaşamın temel koşullarını sağlayan olay budur. Kısacası meta alım-satımı kapitalist toplumun "onsuz edilmeyen", yani "olmazsa olmaz" (*sine qua non*) koşuludur. Ama spekülasyon böyle bir alım satım değildir, ne kapitalist girişimi ne işletmeyi ne de girişiminin ürünlerini etkiler. Oturmuş bir girişim, hisse senetlerinin el (mülkiyet) değiştirmesinden ya da sürekli dolaşıp durmasından etkilenmez. Üretim ve üretimin sağladığı getiri, bu getiri üzerindeki hak taleplerinin el değiştirmesi karşısında etkilenmez. Aynı şekilde getirinin değerini hisse fiyatlarındaki değişmeler de değiştirmez. Tam tersine, getirinin değeridir ki, öteki koşullar aynı kalmak üzere, bu fiyat değişmelerini etkilemektedir. Söz konusu faiz taleplerinin (senetlerinin) alım-satımı, anlaşılıyor ki, katıksız ekonomik bir görüngüdür, yani özel mülkiyet'in, kârın üretimi ya da (metaların satışıyla) fiilîleşmesi (aktüelleşmesi) üzerinde hiç bir etkisi olmaksızın, dağılımda kendi başına meydana gelen bir kayma, bir konum veya yer değişikliğidir.

O bakımdan spekülasyon konusu kazanç veya kayıplar, bu faiz-getirici senetlerin değerlerindeki dalgalanma veya farklılaşmalardan ileri geliyor. Bunlar ne kâr ne de *artı-değerin* bir

parçası, yalnızca hisse sahibine düşen artı-değer şeklindeki payın dalgalanmasından kaynaklanıyor. Bu farklılaşmaların ileride göreceğimiz gibi, fiilîleşmiş kârın içinden doğmalarına hacet yok. Söz konusu (spekülatif) kazançlar salt bu türden farklılaşma (marjinalist-*y.ö.*) kazançlarıdır [28].

Kapitalist sınıf, *proletaryanın* emeğinin bir bölümüne, karşılığında yerine bir *eşdeğerini* koymaksızın sahip çıkarken, spekülatörler ise sadece birbirlerinin sırtından kazanç sağlamaktalar.. Birinin kaybı ötekinin kazancıdır: *Les affaires, c'est l'argent des autres* (para kazanmak ya da kaybetmek başkasının parasıyla olur-*y.ö.*)

Spekülasyon fiyat değişikliklerini sömürmeye dayanıyor, ama metaların fiyat değişikliklerini değil. Üretken kapitalistin tersine olarak, meta fiyatlarının düşmesi ya da yükselmesi spekülatörün umurunda değildir. Onu ilgilendiren tek şey, elindeki faiz senetlerinin fiyatlarıdır. Ama bu fiyatlar kârın büyüklüğüne bağlıdır, yani meta fiyatlarının aynı kalışına, düşüş veya yükselişine göre düşüp artabilen bir büyüklüğe bağlı... Çünkü kârı etkileyen faktör üretilen metanın mutlak fiyat düzeyi değil, maliyet ile satış fiyatı arasındaki ilişkidir. Ancak spekülatör için kârın yükselmesi ya da düşmesi önemli değildir, onun için önemli olan şey yalnızca bu değişmeler ve değişmeleri önceden görebilmektir. Onun ilgilendiği durum, maksimal, hatta elverdiğince sürekli artan bir kâr peşindeki üretken kapitalisti ya da para kapitalistini ilgilendiren durumlardan farklıdır. Meta fiyatlarındaki yükselmeler daha yüksek bir kârın göstergesi iseler, o zaman spekülasyonu da etkilerler. Fiyatlarda böyle bir değişme beklendiği sıralarda spekülasyon da bu değişme çizgisini izler. Ancak girişimde üretilen kâr spekülasyona aldırmadan dağıtılmaktadır, çünkü üretken sermayenin sahiplerine ya da kâr

28 Şunu ayrıca belirteyim, burada konumuz, değerli kağıtların fiilen teslim edilmediği, ama spekülasyonun, hisse rayiçleri arasında fark (marj) ödeme yoluyla (kumar biçiminde-y.ö.) yapıldığı şu "bucket-shop" veya diferansiyel (marjinal) işlemler değildir. Aslında ekonomik anlamda her spekülatif kazanç marjinal bir kazançtır. Borsa işlemlerinin tekniği, bu açıdan bakarsak, kapitalistlerin ve kısmen de ekonomistlerin her kapitalist kârı, sanayici veya tüccar kârı imiş, toprak rantı, faiz ya da spekülatif kârmış ne olursa olsun. hepsini marjinal, yani diferansiyel bir nicelik saymalarıyla aynı yöndedir.

(hisse) senedi sahiplerine dağıtılır. Ancak spekülatör kazancını hiçbir zaman bu yükselen kârdan sağlamaz, çünkü kazancını kâr düşerken de sağlayabilir. O, kârın yükselmesini değil, aslında kârın yükselme veya alçalması sırasında kâr senetlerinin fiyatlarında meydana gelebilecek değişmeleri düşünür. Kâr senetlerini, yükselen kârın kendisini cebine atmak için değil — çünkü bunu yatırımcı kapitalist yapıyor— bunların alım satımından kâr etmek için elinde tutar. Kazancı kârdan pay alma şeklinde değil —çünkü kâr azalırken bile kazanabiliyor— fiyat değişmelerinden pay koparma biçimindedir, öyle ki önceden sattıklarını, belirli bir zaman gelince, daha ucuza satın alır. Ya da önceden aldıklarını daha pahalıya satar. Bütün spekülatörler aynı yönde davranacak olsalar, yani faiz senetlerini hepsini aynı anda ya yükseltmiş ya da düşürmüş olsalar [29] bu işten hiç bir kazanç sağlayamazlar. Bu kazançlar, birbirine ters ve içlerinden yalnız birinin doğru olabileceği iki karşıt değerlendirme biçiminden kaynaklanıyor. Verilen bir anda, satıcılarla alıcılar arasındaki değerlendirme farklarından doğan fiyat farkları birinin kazancını, ötekinin kaybını ifade ediyor. Oysa üretken kapitalistin kârı açısından bunun tersi oluyor. Çünkü kapitalist sınıfın kârı, normal kapitalist koşullarda kendi emeğinin değerinden fazlasını zaten beklemeyen işçi sınıfı için bir kayıp sayılmıyor.

Spekülatörlerin yaptıkları işlemlerde hesaba katmaları gereken faktörler nelerdir, şimdi onları görelim. Spekülasyonun ana hedefi sabit-faizli olmayan kağıtlardır. Bunlardaki fiyat değişiklikleri başlıca iki faktöre bağlıdır: *Kâr düzeyi* ve *faiz oranı.* Gerçi kâr ortalama kâr oranıyla kuramsal olarak genelde verilmiş sayılır. Ama bu oran, ortalama düzeyden oldukça sapabilen tek tek kârların bir ifadesidir. Dışardan bakan birisi için bu tekil kârların düzeyi tamamıyla belirsizdir. Kâr oranı sadece artıdeğer meblağı ve yatırılan sermayenin büyüklüğü gibi genel faktörlerce belirlenmekte olmayıp, aynı zamanda piyasa fiyatlarındaki rastlantısal değişmelere ve girişimcinin ticarî kon-

29 Bu değerlendirmenin yalnız aynı yönde değil, hatta aynı anda ve aynı ölçüde olması gerekir. Bir spekülatör daha yüksek bir fiyatla, ama başka birinin sattığı kağıdı daha sonraki bir anda da satın alacak olsa ya da bu fiyata satan birinden daha yüksek bir fiyat da verse yine kazanır.

jonktürden yararlanma becerisine de bağlıdır. Dışardaki bir gözlemci metanın yalnızca fiyatını görebilir, ama asıl belirleyici olan momenti, yani *piyasa fiyatı* ile *maliyet fiyatı* arasındaki ilişkiyi saptayamaz. Hatta *devir sürecinin* sonunda kesin hesabını yapıncaya kadar girişimcinin kendisi bile bu ilişkiyi nicel olarak bilemez. Kârın fiilî düzeyi bir yana, *faiz senetlerine* dağıtılacak kârı etkileyen az çok rastgele birtakım momentler de vardır: *Amortismanlar, prim ve ikramiyeler,* ayrılan *rezerv* payları vb. Bu son momentler, girişimin yöneticilerine, getiri veya kârın düzeyini bir ölçüye kadar istedikleri gibi saptama ve böylece hisse senedi fiyatlarını etkileme olanağını veriyor.

Nedir ki spekülatörlerin çoğu *hisse senedi* fiyatlarını belirleyen kritik ölçünün ne olduğu konusunda tamamıyle karanlık içinde yüzerler. Spekülatörler, arada bir meydana gelen ufak fiyat farklarından veya değişen kârın sermayeleştirilmesi sonucu bu fiyatlarda meydana gelen hareketlerden faydalanmak istedikleri zaman, ellerindeki yüzeysel bilgiler işlerine pek yaramaz. Oysa girişimin içinde olan birinin elindeki gizli belgeler, ona bu bilgilerden hemen hemen hiç rizikoya girmeden yararlanma beceri ve güvencesini sağlıyor.

Senet fiyatlarını belirleyen ikinci faktör, yani faiz oranı açısından ise durum farklıdır. Spekülatörlerin çalışma olanaklarının onların fiyatları tahmin yönündeki karşıtlıklara dayandığını ve bu karşıtlıkların ilerdeki kârların belirsizliğinden kaynaklandığını görmüştük. Oysa faiz oranı, metanın verilen bir andaki piyasa fiyatı gibi, tüm spekülatörlerce bilinen bir veridir.

Üstelik faiz oranındaki değişmeler de —hiç değilse değişmenin yönü açısından— oldukça büyük bir olasılıkla üç aşağı beş yukarı tahmin edilebilir. Doğal olarak burada ihtilâl, savaş, doğal afetler gibi, para talebinden doğrudan etkilenen olağandışı veya beklenmedik ya da ani "arıza"ları bir yana bırakıyoruz. Faiz oranındaki dalgalanmaların hisse fiyatları üzerindeki etkileri gerilemeye yüz tutar, depresyon döneminde ise faiz oranları genelde düşük kalır ve spekülatif faaliyetler duraklar, güven duygusu azalır, faiz oranındaki düşüklüğe rağmen sanayi senetlerinin rayici de düşer. Yüksek konjonktürde ve spekülasyonların dizginlerini kopardığı dönemlerde ise yüksek faizin etkileri borsadaki kazançların artma beklentisi içinde eriyip

gider. O bakımdan faizin yüksekliği ileriye dönük kâr tahminlerinden daha güvenilir bir faktör olsa bile, spekülasyonun yön ve şiddetini belirleyen yine de bu kârlardır. O nedenle spekülatörlerin hesaba katmak zorunda oldukları moment hesaplanmayan türden bir *belirsizlik* momentidir. Başka bir deyişle, spekülatif faaliyetlerin, geleceği önceden kesinlikle kestirecek güvenilir bir yöntemi yoktur, karanlıkta el yordamıyla hareket eder. Borsa spekülasyonlarının karakteri oyun (teorisi- *y.ö.*) ve bahse tutuşma niteliğindedir. Ancak bu bahis girişimin içindeki biri için "tam isabet" halini alır.

Bütün fiyat sorunlarında olduğu gibi, borsa rayiçleri sorununda da, fiyatların asıl belirleyicilerini, arz-talep ilişkilerinde yansıyan *arızi* etkenlerden ya da belirleyicilerden ayırt etmek mümkündür. Bu ayırtımın, fiyatların değişme nedenlerini umursamayıp yalnızca değişmenin kendisiyle ilgilenen spekülatör açısından elbette önemi yoktur.

Öte yandan, spekülasyonun doğasında —spekülatörlerin bulundukları belirsizlik ortamından kaynaklanan— değişen beklentileri nedeniyle, arz ile talep arasında daima değişen bir ilişki yaratma eğilimi vardır. Bu beklenti, senet fiyatlarının değişmesine yol açar. Ve bu düzlemdeki her fiyat değişikliği yeni bir spekülasyon dalgasına vesile olur, yeni taahhütlere ve pozisyon değişikliklerine peşkeş çeker, arz ve talepte yeni değişmeler belirir. Spekülasyon kontrol ettiği kağıtlar üzerinde hareketlenmeye daima hazır bir piyasa yaratmakta, öteki kapitalist çevrelere böylece *fiktif sermayelerini* fiilî sermayeye, yatırım sermayesini fiktif sermayeye çevirme ve fiktif sermayeyi de daima *parasal sermaye*ye dönüştürme fırsatını vermektedir.

Ancak spekülasyonun doğasındaki kesinsizlik ya da belirsizliğin başka bir sonucu daha var: Spekülatif etkinliğin yönünü etkilemesi, yani küçük spekülatörlerin büyüklerinin peşine takılması. Spekülatör, (özelde olmasa bile [30] genelde) hiç bir

30 İşte bu konuda çarpıcı bir örnek: "Bugünlerde dolaşan bir habere göre, Phonix, Amerika'dan çok büyük çapta bir çelik boru siparişi almış, sipariş bedelinin milyonlarca markı bulduğu söyleniyor. Borsadakiler, bu haberlere aslını sorup soruşturmadan inanınca bizim yerli çelik, özellikle Phonix senetlerinin rayicini arttırıverdi. Oysa Amerika'daki koşulların son birkaç aydır pek parlak olmadığı bi-

şeyden haberli olmaması yüzünden piyasadaki yüzeysel belirtilerin, genel havanın ve akışın peşine takılıyor. Oysa bu havayı yaratanlar büyük spekülatörlerdir. Bunlar kendilerini doğru veya yanlış, işin içindeymiş gibi gösterirler. Onların giriştiği spekülasyonları küçükler taklit eder. Yaptıkları geniş kapsamlı alımlarla piyasayı sağlıyorlar, yarattıkları talep sayesinde bu (yapay -*y.ö.*) hisse fiyatlarını tırmandırıyorlar. Bu eğilim bir kez patlak verince, onların peşinde spekülasyona katılanlar da satın almaya başlıyor ve bu kez (daha az yapay-*y.ö.*) talepler artıyor ve fiyatlar yeniden yükseliyor. Oysa bu arada büyükler çoktan çekilmiş bulunuyorlar. Şimdi artık yavaş yavaş kâr edebilirler ya da yükselen rayici kendi amaçları doğrultusunda az çok sabit tutabilirler. Bu durumda büyük sermaye sahibi olmak piyasada doğrudan üstünlük sağlıyor, çünkü bu sermayenin kullanıldığı yön piyasanın da yönünü belirliyor. Büyük sermayenin üretim alanındaki üstünlüğü, kendini daha ucuz üretimde, yani fiyatların düşürülerek değiştirilmesinde belli ederken, bu üstünlük borsada doğrudan doğruya fiyatları etkiliyor. Büyük çapta değerli kağıt ticareti yapanlar ve bankalar, spekülasyona belli bir yön vermek için bu durumlardan yararlanıyorlar. Sadece belli değerli kağıtların alım ve satımlarının yapılması için bir sürü müşterilerine ipucu veriyor, böylece arz-talep arasında kendilerinin önceden kasden veya tahminen bildikleri bir değişikliği kotarmış oluyorlar. Bu durum spekülasyon alanında önceden edinilen bütün bilgilerde olduğu gibi kendilerine kâr sağlamaktan geri kalmıyor. Bu arada işin dışındakilerin, asalakların ya da halkın önemini de değerlendirebiliriz. Profesyonel spekülatörler arasındaki kazanç ve kayıplar birbirini karşıladığı halde, dışardan büyük spe-

liniyordu... Üstelik sanayi çevrelerinde, özellikle Phonix'in yönetim kurulunda pek çokları, Berlin borsasında iyimserlik yaratan bu sansasyonel habere için için gülmüş olmalılar. Sonunda böyle milyonluk bir siparişin, bir ton boru bile üretmemiş ve Alman çelik sanayiinde adı sanı bilinmeyen bir firmaya hem de Amerikan hesabına verildiği haberi uçuruldu. Düpedüz dalavere" (*Berliner Tageblatt*, 15.7.1909). O nedenle bay Arnold (Borsa Anketleri. I, s. 444), spekülasyon zekâsından söz ederken herhalde dinleyenlerin zekâ kıtlığıyla spekülasyon yapıyor. Ayrıca dışardan borsa oyunlarına katılan bir sürü ufak çaplı yatırımcı veya oyuncu açısından spekülasyonun akıl dışı ve oyunbazlık niteliğini teslim etmesi gerek.

külatörlerin peşine takılan ve onların dümen suyuna kapılan halk —şu saf insancıklar— büyükler, edecekleri kârları edip işin içinden sıyrıldıktan sonra, yükselen konjonktürden nemalanma sırasının kendilerine de geldiğini sanırlar. Ama işin içindeki kayıpları üstlenenler aslında onlardır. Çünkü borsadaki her konjonktürel dönemden ya da her esintiden artakalan bakiyeleri ödeyenler onlardır. Ve spekülatörler de "üretken faaliyetler"inin ödülü olarak bu bakiyeleri ceplerine indirirler.

Nedir ki spekülasyon üretimle ilgisi olmadığı, oyun ve müşterek bahis niteliğini taşıdığı (halk arasında da bunun böyle olduğu bilindiği) halde, bu gerçek kapitalist toplum temelinde spekülasyonun gerekirliğine yine de ya da en azından kapitalist gelişmenin belli bir dönemi içinde ters düşmüyor. Aslında kapitalist topluma gerekli olan her şeyi "üretken" saymak, belli ki hüccetle (kendinden uydurma kanıtlarla -*y.ö.*) savunulan, kısacası özür niteliğinde bir hüneri gerektiriyor. Gerçek olan şu ki, kapitalist üretimdeki anarşi, üretim araçlarının sahipleri ile kullanıcıları (sahipsizleri-*y.ö.)* arasındaki antagonizma, kapitalist dağıtım biçimi, işte bütün bunlar zenginliğin artmasına zerre kadar katkısı olmayan, ama örgütlenmiş bir toplumda pekâlâ saf dışı bırakılabilen ve bu anlamıyla "üretken-olmayan" [31] bir yığın (kısır -*y.ö.*) harcama ve ödemelere yol açıyor. Spekülasyonların kapitalist toplum açısından gerekli oluşu toplumun üretken karakterini değil. bu toplumun örgütlenme biçimindeki "üretken-olamazlığı" belgeliyor.

Ancak *borsa* işlevlerini yerine getirmesi bekleniyorsa spekülasyon da gerekiyor demektir ki bu işlevleri şimdi daha yakından irdeleyelim.

2. Borsanın İşlevleri

Ekonomideki gelişmeler boyunca borsanın işlevleri de değişmektedir. Başlangıçta borsa paraların ve senetlerin dolaşımına hizmet ediyordu. Bunun için de senetlere yatırılmış bulunan serbest parasal sermayelerin birikmesi gerek ve yeterliydi. Sonraları *borsa* fiktif sermayenin piyasası haline geldi.

31 Dar anlamdaki üretken emek konusunda bak: Marx. *Theorien über den Mehrwert*, s. 368. cilt I.

Bu sermaye ise, ilkin devlet kredilerinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıktı ve borsa böylece devlet borçlarının piyasası oldu. Ama sanayi sermayesinin *fiktif sermaye* biçimini almaya başlayıp anonim şirketlerin tüm sanayi içine dalbudak salmaları borsanın yapısını kökünden değiştirdi. Bir yanda borsanın elindeki sermaye (kaynaklar) hızla ve bütün sınırları aşarak büyüdü. Öte yanda borsanın varlığı, sanayi sermayesini fiktif sermayeye dönüştürme ve temettüleri faizlere indirgemeye hazır sürekli bir taban oluşturdu.

*Fiktif sermaye*ye açılan böyle bir piyasanın gelişmesiyle kapılar spekülasyona da açılmış oluyordu. Öte yandan bu piyasayı ticarete her an açık tutmak, dolayısıyla *parasal sermayeye* istediği zaman fiktif sermayeye dönüşme ve *fiktif sermayeden* geriye tekrar parasal sermaye haline dönme fırsatını vermek için spekülasyona ihtiyaç vardır. Çünkü alım-satım yoluyla marjinal (diferansiyel-*y.ö.*) kazançlar edinmek, alım-satım faaliyetine sürekli bir çekicilik kazandırmakta, hareketli bir piyasanın varlığından hiç bir şey yitirmediği izlenimi yaratılmaktadır. Parasal sermayenin yatırım yapması için böyle bir piyasa yaratmak borsanın temel işlevidir. Çünkü sermaye parasal sermaye olarak geniş çapta yatırım yapma olanağına ancak bu şekilde ulaşmaktadır. Çünkü sermaye, parasal sermaye olarak işlevini yapacaksa ilkin sürekli bir *getiri*, yani *faiz* bırakmalıdır. İkincisi anapara geri dönmelidir ya da fiilen geri dönmeyecekse, faiz senetlerinin satışı karşılığında her an geri dönme fırsatını bulabilmelidir. Sermayeye böyle *hareketlenme* (akıcılaşma, mobilize olma) olanağını sağlayan ilk kez borsa olmuştur. Hukuk açısından bakarsak, bu hareketlilik *mülkiyet hakkının* [32] dönüşmesinden ve aynı zamanda ikileşmesinden başka bir şey değildir. Fiilî üretim araçları üzerindeki mülkiyet gerçek kişilerden *tüzel* bir kişiliğe, bu gerçek kişilerin bütününden meydana gelen *tüzel* bir topluluğa aktarılmaktadır. Ama bu bütünün içindeki bireyin gerçek kişi olarak artık serveti üzerinde mülkiyet hakkı yoktur. Bireyin artık sadece *getiri* üzerinde *talep hakkı* vardır. Önce üretim araçları, dolayısıyla üretim üzerindeki gerçek ve sı-

32 Karner'in kullandığı terimlemeye göre, burada bir hukuksal kurumun norm değiştirmeden işlev değiştirmesi söz konusudur (bak. *Marx-studien*, I, s. 81).

nırsız bir tasarrufu (kontrolu) ifade eden mülkiyet, şimdi sadece getiri üzerindeki bir hakka dönüşmüş ve üretim üzerindeki tasarruf veya kontrolunu yitirmiş bulunuyor.

Ekonomi açısından bakarsak, sermayenin hareketlendirilmesi kapitaliste sağlanan bir imkândır, yani yatırdığı sermayeyi her an para şeklinde geri çekebilme ve başka bir alana aktarabilme imkânı... Sermayenin organik bileşimi ne kadar büyükse, bu değişikliği, üretken sermayedeki maddesel bileşenlerin fiilî yapısını değiştirerek yapma olanağı da o kadar azdır. (Farklı kapitalistler arasında-*y.ö.*) Kâr oranını dengeleme eğilimi, ana öğesini sabit sermayenin oluşturduğu üretken sermayeyi ilgili üretim sektöründen geri çekme olanaksızlığıyla giderek daha yoğun biçimde karşı karşıya kalmaktadır.

Kâr oranını dengeleme süreci fiilen çok yavaş gelişir ve bu süreç, yeniden biriktirilecek artı-değerin, kâr oranı daha yüksek yatırım kollarına yatırılması ve oranı daha düşük yeni yatırımlardan vazgeçilmesi şeklinde yürür. Kâr oranının tersine olarak, faiz oranı bütün sistem boyunca her an eşit ve düzgündür. Sermayeler arasındaki *eşdeğerlilik* —ki bu, kapitalist birey açısından sermeyelerin değer olarak eşitliğinden değil, aynı değerdeki sermayelerin getirilerindeki eşitlik anlamına gelir— gerçek ifadesini, faiz oranlarındaki *eşitlik* ve düzgünlükte bulur. Kapitalist sermayesinin kullanım değerini umursamaz, sermayesini hangi alana yatırmış olduğu onu pek ilgilendirmez. Sermaye onun için yalnızca artı-değer yumurtlayan bir değerdir, sermayenin sadece bu nicel ilişki açısından önemi vardır, yani kâr istihkakı ya da *kâr hakkının* yaratıcısı olarak.

O bakımdan kârda (getiride) fiilî bir farklılaşma olduğu zaman, bu durum eşit değerdeki sermayeler arasında farklı bir değerlendirme yapılmasına yol açar.

Biri 10, öteki 5 kâr getiren, ama ikisi de 100 değerinde olan iki ayrı sermayeden birincisine ikincisinden iki kat değer biçilir. İki sermaye birimine özgü kârlar arasındaki bu farklılık, bir yandan kapitalist bireyi kârını maksimalleştirmeye zorlar ve sermayelerin yatırım yapılacak alanlarda rekabete girişmesine yol açar, dolayısıyla kâr-oranları (ve daha önce artı-değerler) arasında dengelenme eğilimini başlatır ve bir *ortalama kâr oranının* genel düzeyde gerçekleşmesine olanak sağlar.

Öte yandan, bireysel kâr oranları arasındaki bu dengesizlikler kendini durmadan yenilediğinden ve sermayelerin durmadan hareket etmesine yol açtığından, söz konusu dengesizlik, kapitalist bireyin sermayesini habire faiz oranında sermayeleşen getiriye göre ayarlayıp değerlendirmesi şeklinde aşılmaktadır. Bu dengeleme uygulandığında, kapitalistler birbirleriyle dengeye varsalar ve sonunda kâr-getiren her şeyin eşitliği sağlanmış olsa, sermayenin her zaman böyle standart bir değerlendirmeye göre gerçekleşebilmesi, hatta toplumda geçerli bir biçimde, para olarak gerçekleşebilmesi gerekir. Kâr-oranlarının eşitliği her kapitalist birey için ancak o zaman bir gerçek olur. Oysa böyle bir şeyin gerçekleşmesi gerçek ilişkilerin tersine dönmesi demektir. Sermaye karşımıza o zaman, kâr miktarını belirleyen belli bir büyüklük olarak çıkmaz. Tersine olarak, *kâr* bu kez sermayenin büyüklüğünü belirleyen sabit bir büyüklük olarak ortaya çıkar. İşte sermaye miktarının bu şekilde (sabit bir kâr getirme varsayımı altında-*y.ö.*) anonim şirketlerin kuruluşunda olduğu gibi belirlemekte oluşudur ki kurucuların kâr amacını ve kârın düzeyini açığa vurur. O bakımdan gerçek ilişkiler burada tepetaklak edilmiş gibidir. Ekonomik ilişkilere borsanın gözüyle bakan ekonomistlerin, gerçek ilişkiler açığa vurulduğu zaman, tersleri dönüyorsa, buna hiç şaşmamak lâzım.

Sermayelerin dengelenmesi işte böyle, sağlayacakları getiriye göre değerlendirilerek gerçekleşiyor. Ancak bu gerçekleşme, bu şekilde değerlendirilen her sermaye gibi, sadece borsada oluyor, sermayelenmiş faiz senetleri, yani *fiktif sermaye pisasasında*... Kapitalizmin doğasındaki eğilim, yani mevcut tüm toplumsal değerleri sermaye olarak kapitalist sınıfın hizmetine sunma ve her birim sermaye için aynı getiriyi garantileme ihtiyacı, kapitalizmi sermayeleri harekete geçirmeye ve bunları, düz faiz-getiren sermaye olarak değerlendirmeye zorluyor. İşte borsanın işlevi de, sermaye transferi için gerekli mekân ve mekanizmayı sağlayarak bu hareketlenmeyi kolaylaştırmaktır.

Sermayenin hareketlendirilip transferinin sağlanmasıyla birlikte kapitalist mülkiyet artan bir ölçüde *getiri* senetlerine dönüşüyor ve bu transfer, kapitalist üretim sürecini de yine genişleyen bir kapsamda kapitalist mülkiyetin hareketinden koparıp bağımsızlaştırıyor. Çünkü borsada bu getiri senetleriyle

yapılan ticaret mülkiyetin hareketini belgeliyor. Ama bu mülkiyet aktarımı, şimdi üretim sürecinden tamamıyla bağımsız olarak ve bu süreci hiç etkilemeden meydana gelebiliyor, dolayısıyla bağımsızlık kazanmış bulunuyorlar, üretim sürecinden hiç de etkilenecek durumda değildir. Ayrıca eskiden *mülkiyet*'in dağılımındaki değişmelerin başlıca nedeni, üretim faaliyetindeki başarıların değişkenliği iken ve bu dağılım, sanayideki rekabetin kritik düzeyde etkisinde iken, bu nedenler bugün hâlâ geçerli olsa bile, artık başka nedenler de ortaya çıktı. Bunlar, faiz senetlerinin dolaşım mekanizmasından kaynaklanıyor ve ne üretim ilişkilerindeki bir değişiklikle ne de üretimi etkilemekle ilgisi olan apayrı mülkiyet hareketlerinden doğuyor.

Malların transferi ve mülkiyetin transferi metaların dolaşımıyla el ele yürümektedir. Basit meta üretiminde, malların transferi işin özü imiş gibi, mülkiyetin transferindeki hareket kaynağı oymuş ve bu transfer malın transferine sadece aracılık ediyormuş gibi gözüküyor. Çünkü üretimin belirleyici gerekçesi henüz sadece *kullanım değeri* üretmektir, ihtiyaçları karşılamaktır. Oysa kapitalist meta dolaşımında ise, malların dolaşımı, üstelik üretimde meydana gelen ve ekonomik etkinliğin itici gücü olan *kârın* fiilîleşmesini temsil ediyor. İşgücü denen metanın kapitalistlere aktarımı, kapitalist toplum çerçevesinde aynı zamanda kapitalist mülkiyetin, artı-değer üretimi yoluyla çoğaltılması anlamına geliyor. Oysa değerli kağıtların dolaşımında sadece mülkiyetin aktarımı, düz mülkiyet kağıtlarının herhangi bir mal aktarımı olmaksızın dolaşımı söz konusudur. *Mülkiyet* burada hiç bir mal hareketi olmadan aktarılmaktadır. Kapitalist mülkiyet burada kullanım değerleriyle olan her türlü doğrudan bağlarını koparmış bulunuyor. İşte mülkiyetin bu kendi başına dolaşımı *borsa* denen pazarda gerçekleşmektedir.

Sermayenin hareketlenmesi, yani fiktif sermayenin yaratılışı, aslında üretim süreci dışında bir kapitalist mülkiyetin doğmasının başlıca nedenidir. Eskiden kapitalist mülkiyet esas olarak kârların birikiminden doğuyordu, şimdilerde yaratılan fiktif sermaye ise kuruculuk kazancının doğmasına yol açıyor. Kârların büyük bölümü böylece, sanayi sermayesini, tek başlarına fiktif sermaye biçimine sokacak kadar güçlü büyük parasal güçlerin eline kanalize ediyor.

Nedir ki bu kârlar, onların ellerine, temettüler gibi, yıldan yıla bölük pörçük getiriler halinde akmıyor. Tam tersine bunlar kuruculuk kazancı olarak sermayeleşiyor. Para şeklinde ödenen bu kârlar, ister göreceli ister mutlak düzeyde olsun, büyük meblağlar tutuyor ve yine para olarak hemen yeni bir sermaye oluşturuyorlar. Her yeni girişim, kurucularına böylece, karşılığında hiçbir iş yapmadıkları halde, daha baştan bir haraç ödemiş oluyorlar. Zaten bu haraca karşılık bir şey yapmalarına da gerek kalmıyor. Bu öyle bir olay ki dev para meblağlarının dev para babalarının ellerinde yeniden ve yeniden odaklanmasını sağlıyor.

Ve mülkiyetin odaklaşma veya yoğunlaşma süreci borsada sanayideki yoğunlaşma sürecinden tamamiyle bağımsız olarak yürüyor. Anonim şirketlerdeki faaliyetlerle içli dışlı olan ve ticarî koşullar arasından uzağı gören büyük kapitalistler, gelişmeleri önceden kestirebiliyorlar... Ellerindeki büyük sermaye gücü zamanında yapılan alım-satımlar yoluyla onlara *hisse senedi* fiyatlarını doğrudan etkileme ve bundan doğacak kârları cebe indirme fırsatını veriyor. Yine aynı sermaye gücü, onlara, bir bunalım veya panik sırasında, kağıtları satın almak ve ilerde şartlar normale dönünce uygun fiyatla satmak için, borsaya çok şükür müdahale etme fırsatını da bahşediyor [33].

33 Bunun son zamanlardaki en önemli örneği belki de, Tennessee Steel and Coal Co.nin 1907 Ağustos paniği sırasında en büyük rakibi Steel Trust tarafından devir alınmasıdır. 17 Kasım 1907 nüshasında *Berliner Tageblatt* şöyle yazıyor: "İyi haber alan kaynaklara göre, J.Pierpont Morgan'ın birkaç gün önce Washington'a gönderdiği iki temsilcisi —E.H.Gary (Steel Trust) ve H.C.Frick— başkan Roosevelt'e şu ültimatomu verdiler: Ya Tennessee Co'nun Morgan Trust tarafından sessizce yutulmasına göz yumar ve hükümetin anti-trust yasalarına dayanarak engellemeye kalkışmayacağına söz verirsiniz ya da şimdiye kadar görülmedik en berbat paniği göze alır, bütün banka ödemelerinin durdurulmasına razı olursunuz... Ekonomik felâketin böyle en canalıcı noktasında devlet başkanına cüretle yöneltilen bu silâhlı tehdit doğal olarak etkisini gösterdi. Başkan ültimatoma uyarak borsanın iktidarına boyun eğdi. Devletin en yüksek görevlisi olarak ettiği yeminden geri dönmeye acımasızca zorlandı, mevcut yasaları görmezlikten geldi. Yürütme organı zararsız hale getirildi ve saygıdeğer bay Morgan, Trust Co. of America ve Lincoln Trust Co.yi "kurtarma" karşılığında ülkenin demir ve çelik tekelini eline geçiriverdi, kendi çelik trust'ü yararına... Morgan bu şirket kur-

Kısacası, dev sermaye sahipleri her şeyden haberliler ve uyanık banker Samuel Gurney'in Lordlar Kamarasında vurgulayarak söylediği gibi, "bütün ticarî dalgalanmalar kulağı delik olanların işine yarar" (34).

Borsanın, sanayi sermayesini, fiktif sermayeye dönüştürme yoluyla kapitalist birey için parasal bir sermaye kılığına sokma işlevindeki temel öğe piyasanın hacmidir. Çünkü sermayenin parasal karaktere veya kılığa bürünmesi, hisse senetlerinin ve tahvillerin herhangi bir anda fiilen ve önemli kayba uğramadan satılabilmesine bağlıdır. Bütün işlemleri elverdiğince bir ev aynı piyasada odaklaştırma eğilimi de buradan ileri geliyor. Banka ve borsa işlemleri o bakımdan giderek ekonomik yaşamın odak veya merkez noktasında, başkentte yoğunlaşıyor, buna karşılık taşra borsaları ağırlıklarını yitiriyorlar. Berlin borsası Almanya'da tüm öteki borsalardan baskın çıkıyor. Berlin dışında sadece Hamburg ve Frankfurt borsalarının biraz önemi kaldı ki bunlar da ağırlıklarını giderek yitirmekteler.

Küçük burjuva teorileri açısından hisse senetlerinin "sermayenin demokratikleşmesi"ni sağlamaları gerekirken, küçük burjuva pratiği —ki çok daha mantıklıdır— hisse senedi sahipliğini kapitalistlerle sınırlandırma çabasındadır. Büyük sermaye pratiğinin temsilcileri ise, gönülden katıldıkları bu uyarıların pek para etmeyeceğinin bilincindeler. "Kimin yaşamak için sabit faize ihtiyacı varsa" diyor Arnold adında bir borsa uzmanı "o hisse senedi almaya hiç heveslenmesin" (35).

Hisse senedi getirilerindeki dalgalanmalar, demek istiyor uzmanımız, aldığı faizlerle geçinmek zorunda olan biri için sermaye kaybettiren bir kaynaktan başka bir şey değildir. Çünkü aldığı yüksek temettüler onu muhtemel harcamalarını arttırmaya itecek, rayiç yükseldiği zaman senetlerini satmayıp, ancak genelde rasladığı gibi, temettüler azalıp rayiç düşmeye başladığı,

---

tarma faaliyetlerini sürdürürken birkaç gün sonra, yeni bir darbe daha yaptı, C.W.Morse Kıyı Denizcilik Şirketini de kendine devrediverdi. Bunlar G.Washington, B.Franklin, Jefferson ve öteki olağanüstü insanlar gibi, büyük özveri sahibi vatanseverlerin kurduğu U.S.A. Cumhuriyetinin şimdiki "hal-i pür melâl"ini gösteriyor."

34 Marx, *Kapital III*, s. 435.

35 *Alman Borsa Anketleri Üzerine Rapor*, 1893, I, s. 190.

dolayısıyla korkuya kapıldığı zaman satmak isteyecektir (ve olayların ardındaki gerçeği hiçbir zaman göremediği, dolayısıyla borsanın verdiği "hükümlere" inanmak zorunda kaldığı için, hep böyle hareket edecektir). Ya da adamımız tamamiyle başka nedenlerle satacaktır.

3. Borsa İşlemleri

Borsadaki işlemler öteki alım-satım işlemlerinden kökünden farklı birer alım-satımdır, ancak bu farklılık işlem tarzından değil, işlem gören metalardan ileri geliyor. Aradaki ayırt edici faktör bu işlemlerde uygulanan teknik değil, işlemlerdeki ekonomik içeriktir. Aslında söz konusu teknik ayrıntılar kuramsal bir incelemeden çok pratik bir tüccarın elkitabına yakışır. Ama işlemleri yürütme tarzının, bu işlemlerin doğasından kaynaklanan belirli sonuçları kolaylaştırması ölçüsünde, meselenin bu teknik yönlerini ele almanın genelde önemi vardır.

Borsada işlemlerin yürüyüşünü —borsa pratiğini— belirleyen özgül düzenlemeler krediden en geniş ölçüde yararlanmaya, rizikonun azaltılmasına ve cironun hızlandırılmasına yöneliktir. İşlem gören "metaların" niteliği kredinin en geniş çapta kullanılmasını olanaklı kılıyor. Bu metalar en başta ya bonolar gibi doğrudan ya da kapitalist kâr hakları şeklinde dolaylı parasal taleplerdir. Borsadaki değerlerin böyle birer parasal talep olarak hepsi birbirine eşdeğer olup aralarında değiştirilebilirler, aralarındaki fark sadece nicelik düzeyindedir. Borsa kağıtları arasında, sabit-faizli kağıtlarla hisse senetleri arasında olduğu üzere, nitel denilen farklar ve yine bu kağıtların güvenilirlik düzeyleri arasındaki farklar, borsa işlemleri sırasında daima nicel farklara dönüştürülür ve değerlendirmedeki farklılıktan başka türlü bir fark olarak yorumlanamazlar. Ancak söz konusu farklar, sadece arz-talep oranındaki farktan doğarlar. o bakımdan aynı malın değişik kaliteleri arasında, üretim maliyetindeki farklardan gelen fiyat farklarına benzemezler. Örneğin bir şeker senedi ile bir demiryolu hisse senedi eşit birer getiri bırakıyorlarsa, demiryolu senedinin rayici pek âlâ daha yüksek olabilir. çünkü daha stabil bir getiri vaat ettiği inancıyla bu senetlerden daha çok kişi almak isteyebilir. Getirinin *güvenilirlik*

düzeyindeki bu nitel fark böylece senetlerin rayicindeki farka nicel olarak yansıtılmış oluyor.

Borsa değerlerinin aralarında değiştirilebilme özelliği, alım-satım işlemlerinin çoğunun birbirlerini karşılayabilmesine ve sadece küçük bir bölümünde de aradaki farkların nakitle ödenerek kapatılabilmesine olanak sağlıyor.

Para sadece hesaplaşmak amacıyla kullanıldığı ve nakit ödemeler açısından da pek az bir miktara ihtiyaç duyulduğu için bu tür işlemler kredi tanıma olayıyla yakından ilgilidir. Bu nakit ödemelerini minimuma indirmek ve alım-satım işlemlerinden doğan talepleri karşılamak üzere, özel kuruluşlar söz konusudur [36]. Ancak bu amaç çerçevesinde, borsa işlemlerinin kapatıldığı fiyatları bilmek gerekiyor. Borsa rayiçlerinin kamuya açıkça ilân edilmesi de bundan ileri geliyor. Hisse fiyatlarının kamuya açıklanmasıyla aynı zamanda borsanın işlevi, yani söz konusu borsa değerlerinin, her zaman için bilinen bir rayiçle işlem gördükleri bir piyasa olarak oynadığı rol de yerine getirilmiş oluyor. Fiilîleşen fiyatların her zaman saptanmakta oluşu ise, geçmişteki ödeme kredisi şeklindekinden farklı bir kredi şekli bulmayı kolaylaştırıyor. Çünkü kredi-veren, üzerine kredi verdiği nesnenin fiyatını tam olarak biliyor. Spekülatör, parayı verene ödünç aldığı parayla ödediği kağıtları rehin bırakıyor. Böylece *borsa kağıtlarını* lombard (rehin karşılığı) kredisi olarak kullanmakla parasal sermayeden faiz edinmenin yeni ve daha güvenilir bir yolu açılmış oluyor.

Spekülatörlere tanınan kredi, onlara kendi servetlerini çok aşan işlemlere girmek ve daha ufak çaptaki fiyat dalgalarından bile tatlı kârlar koparmak fırsatını vermektedir. Öte yanda kredi, spekülasyonu arttırmak ve spekülatörü piyasa koşullarından her an nemalandırmakla kalmıyor, aynı zamanda spekülatif işlemler her an karşıt-işlemlerle yüzyüze geldiklerinden, fiyat dalgalarını yatıştırmaya yarıyor.

36 Örneğin Londra'da "1874'den beri faaliyet gösteren Borsa Takas Bürosu belli başlı değerli kağıt türlerindeki devir işlemlerini elverdiğince karşılamakta, sadece bakiyeler için çek düzenlemektedir. Fon borsasındaki devir işlemlerinde böyle çekle yapılan ödemeler yüzde 10 düzeyinde olup karşılıklı taahhütlerin yüzde 90'ı denkleştirme yoluyla olmaktadır". (Jaffe. *Das englische Bankwesen*, Leipzig, 1904, s. 95). Benzer kurallar öteki borsalarda da uygulanır.

Kredi kullanmak ayrıca büyük spekülatörlerin gücüne güç katmaktadır. Elindeki servet veya kaynakların hacmi, bu kaynaklardan çok hızlı artan bir krediyi kullanmakla katlana katlana büyümektedir. Borsa işlemlerinin başka karakteristik bir yanı da bu işlemlerin yürütülme hızıdır ki bu, alım-satım sürecine özgü bir çeşit usulsüzlükten ileri geliyor. Aslında işlemlerdeki hızlılık, spekülasyonun ufak, kısa süreli dalgalanmaları sömürme ihtiyacından kaynaklanıyor. Arz-talep ilişkilerindeki hızlı değişiklik, rayiçlerin çabucak değişirliği işlemlerin hızla kapatılması açısından olağanüstü önem taşıyor. Çünkü her yeni ciro spekülatörlere yeni bir değerlendirme, rayiç farkından, yani açıktan yeni bir kazanç olanağı sağlıyor. Böyle olunca zaman kaybettiren her usul ya da biçimsellik tiksinti uyandırıyor, çünkü bu ortamda "vakit nakittir" ! Her türlü yasal bir zaman sınırlamasına veya mühlet saptamasına karşı, vakit kaybına yol açacak herhangi yasal bir müdahaleye karşı hoşnutsuzluk buradan ileri geliyor.

Kredinin yararı kendini en çok *vadeli ticaret* işlerinde göstermektedir. Böyle bir ticaret genelde spekülatörlerin işi olup alım-satım işlemleri öylesine eş-zamanlı olarak ayarlanır ki sonunda işlemlerin çoğu birbirlerini karşılayacak hale gelir. Bu durumda paraya, artık sadece aradaki bakiye veya farkları kapamak (burada ödemelerin çoğu da parasal kredi ya da bankada hesaptan hesaba aktarma yoluyla yapılır) ya da tek-yanlı alım ve satımları ödemek açısından gerek duyulur ki bu sonuncu tip ödemeleri de, işlemlerin büyük çoğunluğu birbirlerini zaten karşıladıklarından pek az miktarda kalır.

Görülüyor ki kredinin piyasayı genişletici etkisi burada da ortaya çıkmaktadır. Vadeli ticaret yapılan işlemlerde büyük çapta bir genişlemeye yol açıyor. Vadeli işlem gören kağıtlar her an piyasasını buluyor. O bakımdan alım veya satım yoluyla spekülatif bir işleme son vermek, kâr etmek ya da kayıpları asgariye indirmek her an mümkün, ta ki piyasada panik çıkmasın...

Vadeli spekülasyonlarda ayrıca kağıtların sahipliği söz konusu olmayıp amaç sadece *marjinal kârın* koparılması ve kağıtların her an satılabilmesi olduğundan, verilen vaat veya tahhütlerin hacmini de kağıtların fiyatları değil, sadece spekülasyondan doğan marjların (farkların) toplamı belirler. Üstelik piyasada fiilen mevcut kağıtlara da ancak spekülatif alım-satım işlemle-

rinin birbirlerini karşılayamadıkları ölçüde ihtiyaç vardır. Borsaya giren taahhütlerin hacmi o bakımdan fiilen mevcut kağıtların fiyatları toplamıyla bağımlı ve sınırlı kalmayıp bu toplamı kat kat aşabilir. Ayrıca işlemlerin bağlanıp yürütüldüğü tipik koşullar, bu işlemlerin çok hızlı tamamlanmasını da garantiliyor.

Vadeli ticaret piyasasındaki büyük kolaylıklar, alım-satımların birbirini artan ölçüde karşılama olanakları, spekülasyona katılmak için gerekli sermaye miktarını da azaltıyor. Buna karşılık spekülasyona katılabilen çevreyi genişletiyor, kişisel taahhütlerin kapsamını büyütüyor. Vadeli ticaret piyasası böylece nakit işlem piyasasına oranla gelişiyor. Üstelik bu piyasa spekülasyonları ayakta tutabilmek ve sürdürebilmek açısından daha az kaynak emiyor, böylece spekülasyona arz edilen sermayenin faizini daha az etkiliyor. Ama spekülasyonların çoğu ödünç alınan sermayeyle yapıldığından ve bu ödünç sermaye üzerindeki (düşük-*y.ö.*) faiz spekülasyonu sürdürmeyi büyük ölçüde kamçıladığından, vadeli işlemlerde spekülasyonu daha da kışkırtma eğilimi doğacaktır.

Bu sürekli kışkırtma veya destek arz-talep oranındaki hafif değişmelerde yansıyor, dolayısıyla senet rayicinin dalgalanmasında ayrıca küçük sapmalar yaratıyor. Bu yüzden geniş çaplı işlemlerde bile, spekülatörlerin girişimleri için bu küçük sapma veya dalgalar bile yetiyor.

Vadeli işlemlerin kağıtların spekülatif amaçlarla satılmasını mümkün kılması etkisini yine aynı yönde gösteriyor, öyle ki, arzın tek-yanlı olarak artınasını nakit işlem piyasasında olduğundan daha kolayca önleyebiliyor [37].

37 "Borsadaki trafik biçimleri sadece rayiçleri öğrenmek veya garantilemek açısından önem taşımıyor. Borsa işlemlerine katılma ve yürütme koşulları bu trafiğin hukuk tekniğine bağlı yardımcı araçları olmaktan öteye fiyat oluşturucu birer faktör rolünü oynuyor. Sonunda yine ihtiyaç ve mevcutlar, arz ve talep belirleyici olsa bile, bu faktörlerin önemini gözardı etmemek lâzım. Bir kağıt ya da meta nakit mi, yoksa vadeli mi işlem görecek, uzun mu yoksa kısa vadeli mi, hangi kapanış birimleri üzerinden, hangi meta, hangi borsa grubunda işleme girecek ve hangi miktarlarda... ve benzeri biçimsel düzenlemeler. Bunlar sadece fiyatları garantileyici değil, aynı zamanda oluşturucu da etkenlerdir. Bu etkenlerdeki her değişme fiyatların ör-

Vadeli ticaret, ancak ilerki bir tarihte vadesi gelecek olan sermayeyi önceden belirli rayiç üzerinden yatırmak ya da ilerki bir tarihte fiilen kullanılacak bir sermayeyi uygun koşullarda önceden bulma olanağını sağlamaktadır. Buna, vadeli ticaretin kredi bulma ve iş yürütme kolaylıklarıyla piyasada yarattığı genişlemeyi de katmak gerekiyor. Vade piyasasının emme kapasitesi nakit piyasasındakinden daha fazladır. Ve bu durum, *emisyon* yapan firmaların kağıtlarını, onların fiyatlarını düşürmeden piyasaya yavaş yavaş sürmelerini kolaylaştırır [38].

Spekülasyon, kendi özgül amaçları doğrultusunda piyasaya sürülecek kağıtlardan belli bir miktarın depo edilmesini gerektiriyor. Herhangi bir değerli kağıt genelde "emin" ellerde ise, yani bir yatırım olarak piyasadan uzun vade için çekilmiş bulunuyorsa, bu, spekülasyonun işine yaramaz. Aynı şekilde, toplamları düşük kağıtlar da işine gelmez spekülatörlerin. Bu durumda, küçük çaplı alım-satımlar rayici şiddetle etkiler ve kimi kapitaliste, mevcut "mal"ın hepsini kaldırıp rakiplerine tekel fiyatını uygulama fırsatı verir. O bakımdan spekülasyonun, üzerinde kolayce dikta kurulamayacak geniş bir piyasaya ihtiyacı vardır. Tekel demek spekülasyonun ölümü demektir.

Gördüğümüz gibi, kredi işlemleri spekülatif işlemlerle daima el ele yürüyor. Spekülasyondaki sorunsal, satın alınan kağıtların rayiç bedelinin toplamı değil, beklenen rayiç dalgalanmalarının yüksekliğidir. Kağıtları rehin almakla kredi-veren rayiç değişikliklerine karşı garantilenmiş bir meblağın ötesine geçemiyor. Örneğin göreceli olarak hafif dalgalanmaya uğrayan bir kağıdın rayici 110 ise, spekülatör bunu rehin bırakarak karşılığında her an 90 alabilir. O bakımdan kendi fonlarından 20 kadar avans çıkması yeter.

Borsa komisyoncu ya da tellallarının, banker, tefeci ve bankaların borsa işlemlerine katılsınlar diye müşterilerine kredi açarken uyguladıkları en klasik yöntem budur. Bu kaçınma ya da kredi yi zorlaştırma yöntemi ise, müşterileri "işlerinden etmek", spekülasyondan alıkoymak, ellerindeki kağıtları rastgele bir fi-

gütlü bir piyasada zamanla izlediği rayici etkiliyor". Landesberger, "Almanya'da Tarım Borsalarındaki Reform" (*Zeitschrift für Volkswohlfahrt*, cilt II, 1902, s.36).

38 *Alman Borsa Anketleri*, I. Komisyon Raporu, s. 75

yata elden çıkarmaya zorlamak ve bu beklenmedik arz sonunda rayiçleri düşürmek ve sonunda kredi-verenlere bu kağıtları ucuz fiyata kapatma fırsatını sağlamak için biçilmiş bir kaftandır. Kredi tanımak bu şekliyle de yine küçük borçluları mülksüzleştirmenin bir yolu oluyor.

Nedir ki asıl büyük spekülasyonlara kredi tanımanın yolu bambaşka bir yoldan ayarlanıyor. Burada spekülatörler gerekli fonları (parasal kaynakları) *kontango* [f] esasına göre toparlıyorlar. Kontango işlemleri biçimsel anlamıyla bir alım-satım işlemidir. Para babası bir spekülatör kağıtlarını, fiyatların yükseleceği umuduyla, normal vade tarihinden ilerki bir tarihe kadar elinde tutmak isterse, bunları bir para kapitalistine satar, ilerki vadenin tarihinde geriye satın alır. Para-verenin alacağı faiz, bu satış ile alış arasındaki farkın içindedir. Ama bu sadece biçim ya da nominal olarak böyledir. Aslında para-veren kağıtları belli bir süre (eski vade ile yeni vade arası-*y.ö.*) için devir almış ve spekülatörün yerine geçmiş olmaktadır. Ama para-veren ile spekülatör arasında yine de bir fark vardır, şöyle ki: Para-verenin üstlendiği bir risk yoktur ve spekülatif bir kazanç peşinde olmayıp parasını söz konusu süre kadar yatırmış, karşılığında *faizini* almıştır. Burada söz konusu avansın veriliş biçimi önemlidir. Çünkü buradaki kredi verme işlemi bir satın-alma işlemi biçimindedir, aradaki süre içinde kağıtların *mülkiyeti* kredi-verene aktarılıyor, ama kredi-veren de bu ara-süre içinde kağıtları istediği gibi kullanma fırsatını da eline geçirmiş oluyor. Hele söz konusu kağıtlar sanayi hisse senetlerin ise, o zaman işin önemi artıyor. Öyle ya, hissedarların (yönetim kurulunun) genel toplantısında alınacak kararları, büyük hisse mülkiyetine dayanarak belli bir doğrultuda yönlendirmek,bir banka için önemlidir. Kontango işlemiyle banka hisse senetlerinin mülkiyetini geçici olarak ele geçirecek durumdadır ve anonim şirkete böylece egemen olabilir. Kontango oranını indirip kontango işlemlerini daha çekici veya tercih edilir hale getirerek banka bu kağıtları spekülatörlerden almayı başarabilir. Belli bir takım kağıtlarda kontango rekabetine kalkışmamak amacıyla belli bir süre için bankalar birbirleriyle işbirliği yaparlar [39]. O zaman hisse

f *kontango*: Ödemeyi erteleme primi -*y.ö.*

39 Bu durum başka nedenlerle de gerçekleşebilir. "Kıta Avrupasındaki

senetlerinin iki ayrı işlevi oluyor.

Senetler bir yandan spekülasyonun nesnesi ve *marjinal kârların* kaynağı oluyor. Öte yandan da bankalara anonim şirketler için kontrolu ele geçirme ve yönetim kurullarında etkinlik sağlama yollarını açıyor, hem de kendi kaynaklarını ilgili senetlere uzun vadede bağlamaksızın [40].

Borsa spekülasyonlarının hacmi, öbür koşullar aynı kalmak üzere, aslında spekülatörlerin elindeki paranın hacmine bağlıdır. Çünkü kağıtların devretme frekansı —her devir marjınal bir kâr getirdiğine göre— mevcut kağıtların sayısına elbette bağlı değildir. Bankaların kredi verip vermemekle spekülasyonun hacmini büyük çapta etkileyebilmeleri, yani borsadaki spekülasyon üzerindeki etkisi buradan ileri geliyor. Kredilere karşı en büyük talep *kontango* işlemlerinden kaynaklanıyor. Yüzen (hareketlendirilmiş *-y.ö.)* sermayenin önemli bir bölümü bu işlemlerde yatıyor [41] ve bu yatırımların vadesiz veya gündelik para hacminin sap-

---

bankaların kredi hesaplarına kontango politikası uyguladıklarına ender rastlandığı söylenemez. Örneğin bankaların büyükçe bir emisyona hazırlandıkları sıralarda, kontango oranını *hausse* (fiyat yükseltimi) havası yaratmak için düşürdükleri görülüyor. Burada uğradıkları kayıpları çıkardıkları senetlerin rayiç farklarıyla giderebiliyorlar". Philippovich, *Grundriss der politischen Ökonomie*, II, cilt, 2. bölüm, s. 181

40 Karşılaştır *Borsa Anketleri* III, s. 1930. König adındaki bir eksperin ifadesine göre, vadeli ticaret, sanayinin arzuladığı bir şey değildir, gerekçesi de şöyle: "Vadeli ticarete giren bütün bu kağıtlar borsada yüzüp duruyor ve çoğu da, bu işlerden sürekli çıkarı olanların ellerinde bulunuyor. Bu kişilerin işin kendisiyle ilgilendikleri yok, sadece hisse senetleriyle ilgileniyorlar. Tek çıkarları senet fiyatlarını bir aşağı bir yukarı çekmek. Vadeli ticaretin işlem koşullarında birisinin çıkıp kontango işleriyle bir şirketi etkilemesi adamakıllı kolay, çünkü genel kurul toplantısının yapılacağı ayın sonunda senetlerin çoğunu bu yoldan eline geçirebiliyor. Böylece aslında kendine ait olmayan birkaç milyon senedin birdenbire sahibi oluveriyor. Bu kez hiçbir şeyden haberi olmayan sağlam hissedarların karşısına çıkıp oturduklarında bu kodamanlar neye uğradıklarını şaşırıp hiç hayal etmedikleri koşulları kabul etmek durumunda kalıyorlar."

41 İngiltere'de vadeli işlemlerin hızla gelişimini, büyük çapta yüzer sermayenin kontango işlerine ayrılmasına bağlayan Meier'in söylemleri için bak. *Alman Borsa Anketleri*, II, s. 1608.

tanmasında etkisi var. Paranın akıcılığının (likidite -*y.ö.*) düşük olduğu dönemlerde, bu yatırımların iskonto oranı, dolayısıyla altının hareketi üzerine de etkisi oluyor. O bakımdan kredi hacmini kısıtlamakla bankalar faiz düzeyini doğrudan doğruya etkileyebiliyorlar. Çünkü bu durumda *kredi arzı* istisnai olarak bankaların ihtiyarına kalmıştır. Başka bir deyişle buradaki işlemler, ekonominin gidişine belirleyici etkisi olmayan, yani salt malî nitelikte veya olmasa da olabilir işlemlerdir. Oysa ticaret ve sanayi kesimine tanınan kredilerde durum başkadır. Çünkü kredilerin birdenbire veya aşırı ölçüde kesilmesi çöküntüye ve iflâh olmaz bir bunalıma yol açacaktır.

Bankacılığın gelişmesiyle birlikte değerli kağıtlar üzerindeki ticaretin yapısında da bir değişme meydana geliyor. Bankerler başlangıçta sadece müşterilerinin işlerini onların adına yürüten komisyoncular dı. Ama bankaların kaynakları gelişip hisse senetleri piyasasına ve rayiçlerine ilgileri arttıkça, kendi hesaplarına iş yapma eğilimleri de güçlendi. İşlemlerin büyük çoğunluğu artık borsada yapılmıyor. Bunun yerine banka müşterilerinin sipariş ve emirlerini birbiri ardından sırayla karşılıyor ya da bankanın kendi mevcutlarından. O bakımdan hangi meblağların borsada alınıp satılacağı bir ölçüye kadar bankanın kendi ihtiyarına kalıyor ki bu durum banka için depozitoların (senet, bono, rehin vb .-*y.ö.*) fiyatlarındaki hareketi etkileyen bir araç rolünü oynuyor. Banka bu depozitoların ticaretine aracılık etmekten çekildiği zaman bu ticareti kendisi yapıyor. "Bankacılık bugün artık komisyonculuk olmaktan çıktı, kendi hesabına ticaret yapar bir duruma geldi" (42).

42 Alman Borsa Anketleri, I. s. 347: Arnold'un söylemleri.

43 Örneğin "Berlin banka çevrelerinin saygın bir mensubu"nun aşağıdaki açıklamaları ilginçtir. (*Berliner Tageblatt*. 25 Şubat 1908 nüshası): "Şunu unutmayın ki bütün ciroların sadece küçük bir bölümü resmi nakit (kasa) rayiciyle yapılıyor. Alım-satım poliçelerinin önemli bölümünün büyük bankaların bürolarında karşılanmasından sorumlu olan şey, aslında Alman banka sistemindeki odaklaşmadır. Berlin Borsasında aslında sadece "birinci sınıflar"ın hesabına bakıyorlar. Aynı durum Avusturya'da da gözleniyor. Viyana "Giro-und Kassenverein"in genel kurulunda hissedarlardan biri şöyle yakınıyor: Monarşinin ticarî yaşamı giderek bankaların elinde odaklaşıyor, dolayısıyla küçük çaplı bütün özel kuruluşlar yok olmak durumunda.

Büyük bankalar borsanın elinden işlevlerinin bir parçasını aldılar ve kendileri değerli kağıt piyasası haline geldiler. Borsaya kala kala, bankalarda karşılanamayan kalıntı meblağlar (bakiyeler) ile uğraşmak kaldı [43]. "Büyük banka kendinde belli bir arz ve talep hacmini temsil ediyor, oysa bunu eskiden büyük borsalardan biri tek başına temsil edebiliyordu" [44].

Banka sistemindeki gelişen odaklaşmaya paralel olarak büyük bankaların borsa üzerindeki gücü de olağanüstü, özellikle halkın borsa spekülasyonlarına katılımının azaldığı zamanlarda artıyor [g].

> "Borsadaki işlerin durumuna bir göz atarsak, bugün artık borsadaki eğilimlerden çok bankaların eğiliminden söz etmenin gereği vardır. Çünkü büyük bankalar borsayı giderek kendi âletleri durumuna getirmekte ve borsa hareketlerini istedikleri gibi yönlendirmekteler. Geçen ilkbaharda büyük bir bankanın yaptığı şu çok tartışılan elverişsiz konjonktür tahmini, o zaman rayiçlerin birdenbire düşmesine neden olup bunun ardındaki iç nedenler nasıl derinlere doğru uzanıyor idiyse, tersine olarak, bu hafta yüksek bankacılık çevrelerinden gelen yatıştırma ve canlandırma girişimleri, borsadaki havayı değiştiriverdi. Borsa artık uğursuz belirtilere kulak verecek yerde olumlu gelişmeler umuyor" [45].

Borsa rayiçlerinin eğilimi üzerindeki bu güçlü etkilemeye ek olarak, bankaların sanayiyle giderek artan ilişkileri dolayısıyla, ayrı ayrı birtakım girişimlerin içerdeki durumlarını da iyice bildiklerini söylemeliyiz. Böylece bankalar (bu girişimcilerden -*y.ö.*) elde edecekleri kazançları önceden kestirebiliyor, hatta duruma göre bu kazançların miktarını kendi istekleri doğrultusunda yön-

---

Borsadaki işlemlerde komisyoncu bürolarının aracılığına bile ihtiyaç duyulmuyor. Bankalar hiç bir komisyon ödemeden, memur çalıştırmadan clearing (takas) yapıyor. Değerli kağıt ticareti bankalarda filizlenirken Giro-und Kassenverein'ın komisyon işleri aksıyor" (*Neue Freie Presse*, 1.2.1905 nüshası).

44 *Berlin Ticaret ve Sanayi Yıllığı* 1905.

g Çünkü kontangu yoluyla spekülatörden geçici bir süre için devir alacakları ilginç senetleri elde edebilmek için, spekülatöre ödünç verecekleri paranın, önce spekülatörün kendisine dışardan, yani halktan akıtılması, spekülatöre ödeme gücü kazandırmak gerekiyor.

45 *Frankfurter Zeitung*, 21.6.1907 nüshası.

lendiriyorlar. Bütün bu faktörler bankalara spekülasyonlarını büyük bir güvenle yapabilme olanağı sağlıyor.

Büyük bankalardaki bu gelişme borsaların önemlerini yitirmesiyle elbette ki bağlantılıdır [46].

Kapitalist *mülkiyet,* borsada bir *istihkak,* bir *getiri* üzerinde tasarruf hakkı olarak, yani kendi katıksız biçimiyle nasılsa aynı öyle gözüküyor. Ve sömürü ilişkisi, yani mülkiyetin dayandığı artı-değeri sahiplenme durumu kavram olarak yok olup gidiyor. Mülkiyet herhangi bir üretim ilişkisini ifade eder olmaktan çıkıyor ve kökü hiç bir faaliyete dayanmayan (hudayı nâbit -*yö.*) bir *getiri* üzerindeki istihkak halini alıyor. Mülkiyet böylece üretimle olan tam bağlarından, *kullanım değerinden* koparılmıştır. Mülkiyetin değeri, bu durumda getirinin değeri tarafından belirlenmiş, yani katıksız bir nicel ilişki olarak güzüküyor. Sayı her şey demek oluyor, nesne hiç bir şey. Sayı (nicelik) tek başına gerçekliğin yerine geçiyor, ama gerçeklik sayı demek olmadığından aradaki bağlam Pitagor inancından daha da mistik bir havaya bürünüyor. Her türlü mülkiyet *sermaye* demektir, öyle düpedüz mülkiyet değil! Borçlar bütün devlet borçlarının da ifade ettiği gibi, sermaye sayılır. Bütün sermayeler aynıdır ve borsada ileri geri dolanan basılı kağıt pusulalarda cisimleşmiştir. Değer,

46 *Frankfurter Zeitung*, 28.1.1906 günü şöyle yazıyor: "Gerçekte aylık hesaplaşma olmuyor. Gerçi erteleme (kontango) rayiçleri ilân edilmiyor değil, ama büyük bankalar kendi rayiçlerini ileri sürüyor ve asıl ertelemeyi onlar yapıyorlar. Yüzer-gezer durumdaki taahhüt ve bağlantıların kapsamına ilişkin hiç bir şey söylemek mümkün değil, çünkü herkesin bildiği gibi, borsadaki hesaplaşmalarda bağlantıların sadece küçücük bir bölümü takasa giriyor".

Yabancı borsalarda durum bundan farklı. Örneğin New York borsası, mülkiyet aktarma, daha doğrusu mülksüzleştirme aracı olarak Avrupa borsalarında daha geniş çaplı rol oynuyor. Orada parasal düzenleme sistemi borsa teknikleriyle işbirliği yapıyor. New York borsasında işler sadece nakit üzerinden oluyor ve aradaki marjlar günü gününe ödeniyor. Rayiçlerde büyük dalgalanmalar olunca, özellikle bu dalgalar tek yönde olduğu zaman paraya olan talep artıyor. Para piyasası tıkandığı zaman da. Amerikan banknot yasası da pek esnek olmadığı için bu kez, küçük spekülatörlerin ödeyemeyeceği ifrat düzeyde faiz oranları uygulanıyor. İşte bu durumda büyük para babalarına gün doğuyor, küçükleri spekülasyondan dışarı silkeleyip kağıtları bu kez kendileri ucuz fiyata kapatıyorlar.

fiilî olarak sadece mülk sahipleri dünyasının, üstelik tamamıyle dışında kalan bir süreçte oluşmakta ve bu sahiplerin mülkiyetini çok esrarengiz biçimde belirlemektedir.

Mülkiyetin kapsamı, emekle sanki hiç ilgisi yokmuş gibi gözüküyor. Emekle sermaye getirisi arasındaki doğrudan bağlantı kâr oranında karanlığa bürünüyor ve faiz oranında hepten gözden kayboluyor. Herhangi bir sermayenin faiz-getiren sermayeye, *fiktif sermaye* biçiminin açtığı yoldan dönüşür görünmesi, aradaki bu ilişkiyi görmemizi iyice olanaksız kılıyor. Durmadan dalgalanan ve üretim dünyasında olup bitenlere hiç aldırmadan değişen faizi emekle bağdaştırmanın hiç anlamı yok. Faiz, sermaye mülkiyetinin sadece bir mülkiyet olmasının sonucu olarak beliriyor, yani üretici güçlerle donanmış sermayenin meyvası ya da *tonos*'u (grek. yankı'sı -*y.ö.*) olarak. Faiz değişken ve belirsizdir ve kendisiyle birlikte "mülkiyetin değeri", bu çılgın kategori de değişmektedir. Bu "değer" de gelecek kadar belirsiz, esrarengiz görünüyor. Zaman öylece akıp giderken sanki (saat-zaman boyunca-*y.ö.*) faiz üretiyor ve *Böhm -Bawerk* kendi sermaye faizi teorisini işte bu hayal üzerine kuruyor.

9. Altbölüm: Meta Borsası

Değerli kağıt ticaretinin doğum yeri borsadır. Borsanın gelişmesiyle birlikte, borsaya bir yandan rakip olup öte yandan da onu aracı organ olarak kullanan yatırım (değerli kağıt) bankaları gelişir. Vadeli işlemler değerli kağıt ticareti için belirleyici olmayıp bu ticareti sadece kolaylaştırır, ama fiyatların düzeyi üzerinde belirleyici etkisi yoktur. Oysa borsadaki meta ticareti açısından durum böyle değildir [47]. Değerli kağıtların dolaşımı değerli kağıtlar borsasında olur ve bu dolaşım sermayeyi hareketlendirme işlevini görür. Kapitalist bireylerin (önceden sanayi sermayesine dönüşmüş bulunan) fiktif sermayesi, hisse senetlerinin satışı yoluyla yeniden parasal sermayeye çevrilmektedir. Bu tür dolaşımların, meta alım-satımlarındaki biçimsel karakter dışında ortak hiçbir yönleri olmadığı için, kendilerine özgü bir niteliği vardır. Söz konusu biçimsel karakter, değerlerin ve mülkiyetin aktarıldığı evrensel ekonomik biçimdir. Meta ticaretinde ise durum başkadır, çünkü üretim sürecinde üretilen sınaî ve ticarî kâr burada fiilîleşir. Toplumun metabolizması metaların dolaşımıyla gerçekleşir. O bakımdan meta borsası ile değerli kağıtlar borsası arasında, meta ile kağıt arasında olduğu gibi, daha baştan köklü bir fark vardır. Bu köklü farkı göz ardı edip ikisini birden aynı kaba koyar veya aynı "borsa" kategorisine sokarsanız, hele spekülasyonla ticareti eş tutarsanız, işler iyice karışır. O nedenle, borsa işlemleriyle yapılan meta ticaretini —meta borsasını öteki "ticaret"ten ayıran özgül karakteristikleri— daha yakından incelemenin gereği var.

Genel olarak borsada, yani birçok tüccarın toplanıp katıldığı bir yerde yapılan her ticarete *borsa ticareti* deriz. Ama şurası da bellidir ki tüccarların işlerini kendi tezgâhlarında ya da başka bir yerde, örneğin borsada yapmaları aslında ekonomik değil, tamamıyla teknik bir özelliktir. Borsada işler daha çabuk yürütülmekte ve piyasanın durumu buradan daha iyi görülebilmektedir. Ama bunlar sadece teknik farklılıklardır. eko-

47 İskonto Şirketi yetkililerinden bay Russel şöyle tanımlıyor: "Ticarî spekülasyonun özünde konjonktürdeki belli değişiklerdeki önceden kestirme ve duruma göre, bu değişmelerden vadeli ticaret yoluyla yararlanma özelliği vardır." Borsa Anketleri, I. s. 417.

nomik değil.

Bir tüccarın malların kalitesini yoklamak ve doğrulamak şeklindeki önemli işlevi, piyasaya sadece standart kaliteli mallar sürüldüğü zaman fuzulî hale gelse bile, söz konusu fark yine de teknik bir özellik olmaktan öteye geçmez. Burada bir anlaşmazlık çıkınca teslim koşullarına uyulup uyulmadığına borsanın bilirkişi kurulu karar verir.

Ama böyle bir işleve yer kalmaması borsada meta ticareti yapabilmenin önkoşullarından biridir, çünkü meta ticareti açısından başka ekonomik kriterler gerekiyor.

Meta borsadaki ticarete kalitesi belli bir meta olarak katılıyor. Borsa işlemleri açısından standart bir meta olarak sabit bir *kullanım değeri* vardır. Böylece bir meta olarak her parçası, aynı büyüklük ve aynı düzeydeki başka bir parçasının yerini alabilir. İşte böyle eşit kullanım değerine sahip parçalardan biri olarak meta mübadele edilebilir bir mal özelliğini kazanmaktadır. Metaların miktarları arasında borsada yalnızca nicelik farkı vardır. Malın niteliğine ve borsanın kurallarına göre, metanın belli bir miktarı —şu kadar kilo, şu kadar çuval vb.— işlemlerde birim olarak kabul edilir. O nedenledir ki borsada, ancak niteliği gereği birbirlerinin yerini doğrudan doğruya alabilen ya da birbirlerinin nispeten basit ve hesaplı ölçeklere göre yerini alabileceği kabul edilen metalara yer vardır.

Oysa metaların aralarında değiş-tokuş (takas) edilebilir veya birbirlerinin yerini alabilir olması, *kullanım değerinin* bazı meta türlerinde olan ötekilerinde olmayan doğal bir özelliğidir. Ancak borsa ticaretinde bundan daha fazlası istenmektedir. Sıradan ticarî işlemlerde meta tüccara imalâtçının üretim fiyatı üzerinden gider ve tüccar onu tüketiciye ticarî kârını ekleyerek satar. Oysa borsada ticaret, ticarî kâr dışında spekülatif kâr için de yer varsa mümkündür. Spekülasyon koşulları fiyatlardaki sık değişmeler, dalgalanmalardır. O bakımdan borsada işlem görmeye yatkın metalar sadece, nispeten kısa aralıklarla büyük fiyat dalgalanmalarına uğrayan metalardır ki bunlar da, tarım ürünleri (buğday, pamuk) ham maddelerinin fiyatları, sık sık dalgalanan ve ürünlerin fiyatlarına şiddetle yansıyan —şeker gibi— yarı veya tam mamul ürünlerdir.

Robinow'un [48] belirttiğine göre, İngiltere'de vadeli ticaret il-

48 Borsa Anketleri, II, s. 2072.

kin metaller, talk vb. alanında gelişti. Telgraf ve buharlı gemi taşımacılığından sonradır ki vadeli ticaret üretimi sadece mevsimlere bağlı olan, ama piyasaya birden sürüldüğü halde, tüketimi bütün yıla yayılan denizaşırı ürünlere uygulanmaya başladı. *Vadeli ticaretin* nedeni, sürekli tüketiminden kaynaklanan uzun dolaşım süresine karşılık, üretim süresinin kısa oluşudur. Vadeli ticaretin değerli kağıtlar alanına girmesine ise, dolaşımdaki nesnelerin birbirleriyle takas edilebilir olmaları yol açmıştır. Çünkü bu nesneler de birbirleriyle sermayeleşmiş getiri istihkakları, dolayısıyla paranın temsilcisi olarak takas edilmektedir. Meta ticaretine gelince, burada vadeli ticaretin başlatılması, metaların karşılıklı devredilme koşullarındaki özelliklerden, örneğin dolaşım süresi ile üretim süresi arasındaki *zaman boşluğu*'ndan kaynaklanıyor. Vadeli ticaret ihtiyacı, birbirleriyle tamamıyle değiştirilebilen metaların çoğu kez ancak yapay araçlarla üretilmesine yol açıyor, ki bu metalar, bilindiği gibi, her biriminin kullanım değeri, ötekisinin kullanım değerine eşit metalardı [49].

Fiat dalgalanmaları, örneğin petrolde olduğu gibi, kartelleşme sonucu, durulduğu zaman bu ürünlerdeki borsa ticareti de durur ya da sadece nominal (ilân edilen -*y.ö.*) düzeyde kalır.

Yukarda söylediklerimizle ilgili üçüncü önemli bir faktör de, fiyatlardaki dalgalanmayı arz talebe uydurmakla kontrol etmenin her zaman mümkün olmamasıdır. Bu uyumu sağlamak, özellikle tarım ürünlerinde çok zordur. Ürünler bir kez toplandıktan sonra artık *arz* da belirlenmiş sayılır ve taleple ancak uzun bir süre sonra uyum sağlayabilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, borsada işleme girecek metaların miktarları, bir "şebeke"nin eline düşmeyecek ya da piyasada "tekelleşme"yi önleyecek kadar büyük olmalıdır, çünkü fiyat tekelinin oluşması fiyatlardaki dalgalanmanın, dolayısıyla spekülasyonun da önüne geçer.

Borsalı meta ticaretinin özgül çizgisi, metanın kullanım değerini standartlaştırmakla, metayı *mübadele değeri*nin herkes için cisimleştiği bir duruma, düpedüz bir fiyat-taşıyıcısı durumuna getirmesidir. Her *parasal sermaye* böyle bir meta (içeriğinin özel-

49 Söz konusu yapaylık, değiştirilebilirlik özelliğinin, örneğin ispirtoda (alkol derecesi) ve kısmen de şekerde (polarizasyon derecesi) olduğu gibi, fiilen ve kolayca saptanabildiği durumlarda artık başvurulamayan kötüye kullanma ve engellemelerin kaynağıdır.

liğinden soyutlanmış -*y.ö.*) haline hemen dönüşmeye hazırdır. O bakımdan şimdiye kadar ticarete profesyonel ve uzman kişi olarak girenlerin dışındaki çevreler bu tür metaları alıp satmaya çağrılabilirler. Çünkü metalar parayla eşdeğerdir. Alıcı onların kullanım değerini soruşturma zahmetinden kurtulmuştur. Bu temaların fiyatları sürekli de olsa ancak oldukça düşük dalgalanmalarla seyreder [50]. Bunlar dünya piyasasının (standart -*y.ö.*) metaları oldukları için pazarlanmaları, dolayısıyla gerisin geriye paraya dönüştürülebilmeleri her zaman garantidir. Önemli olan sadece fiyatlarındaki farklılaşmaların kâr getirip getirmeyeceğidir. O nedenle, tıpkı öbür *para istihkakları,* örneğin *değerli kağıtlar* gibi uygun birer spekülasyon nesnesidirler. Metanın vadeli ticarette sadece mübadele değeri olarak yer alması bu yüzdendir. Genelde para meta değerinin temsilcisi iken, burada meta sadece paranın temsilcisidir. Ticaretin, meta dolaşımının anlamı kalmamıştır ve böylece metanın ve paranın kendi karakterleri, dolayısıyla aralarındaki karşıtlık da silinip gitmiştir. Söz konusu karşıtlık ancak, bir tekelci çıkıp spekülasyonu önlemiş ve para da, sanki bulunmayan dünyevî bir metanın birdenbire yerine alıyormuş gibi, işte o zaman tekrar su yüzüne çıkar. Para dolaşımda nasıl sadece geri planda veya ihmal edilebilir bir rol oynuyorsa, meta spekülasyonunda da meta aynı rolü oynar. Dolaşımdaki para hesap düzeyinde mevcut olandan nasıl çok daha fazla miktarlarda dolanıyor ise, spekülasyonda da mevcut olandan çok daha fazla miktarda metayı döndürür [51].

50 "Vadeli ticaretin bu biçimi sadece fiilî ticareti kolaylaştırmakla kalmıyor, temelde kapitalistlere ya da spekülatörlere, yani sermayelerini başka şekilde bağlamamış olan kişilere, bu sermayeyi söz konusu metalara, onlara ve onlarla yapılan ticaretin tekniğine ilişkin bilgileri olmasa bile, geçici (ya da kalıcı) olarak yatırma fırsatını sağlıyor. Bu kapitalist ... ile tahıl tüccarı arasındaki temel fark, onun faaliyetindeki gerekçeye dayanıyor". Tahıl tüccarı sadece tahılını devretmek isterken, söz konusu kapitalist fiyat dalgalarından kazanç sağlıyor. Kapitalist aynı zamanda rizikoyu üstlenmiş oluyor, Fuchs, "Vadeli Meta Ticareti" (*Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung*, 1891, 1. kitap, s. 71). Yine de belirtmek gerekir ki, kâr çabası doğal olarak tüm kapitalist faaliyetlere özgü, yani ortak bir dürtüdür. Değişen şey sadece bu kârın hangi yollardan edinildiğidir.

51 Le Havre'deki yapağı borsasından Offermann'ın bildirdiği gibi, orada 1892'de 2000 balya fiilen, 16.300 balya ise vadeli olarak satılmıştır.

Vadeli meta ticaretinde üreticiden tüketiciye doğru metaların gerçek şekilde aktarılması, yani sadece spekülatif değil, gerçek ticarî işlemlerin yapılabilmesi için —ticaret aslında spekülasyon yapmak için gerekli koşul sayılır— vadeli işlemler zincirinin başında üreticinin (ya da onu temsil eden tüccarın) sonunda ise tüccarın (örneğin değirmencinin) bulunması gerekiyor. Meseleyi şöyle de ele alabiliriz:

Meta stokunun bir bölümü spekülatörlerin elinde kalıyor ki, bu, bileşimi doğal olarak sürekli değişen belli bir rezerv rolünü oynuyor. Aksi takdirde bu, başka bir yerde stoklanacak ve spekülatörlerin elinde değil, öteki kapitalist birimlerin elinde, üreticilerin ya da tüccarların, hatta duruma göre, tüketicilerin elinde olacaktı. Ayrıca söz konusu stokun bir tekelcinin, bir şebekenin eline düşmemesi için de daima bir minimal miktardan az olmaması gereği var.

Spekülatörler bu metalara el koydukları zaman yeni bir alım-satım dalgası başlar. Bu alım-satım zinciri tamamiyle spekülatiftir, amacı *marjinal* (difransiyel) kazançlara yönelmektir. Bunlar ticarî işlemler değil, spekülatif devir işlemleridir. Alım-satım kategorileri burada meta dolaşımı işlevi yapmazlar, yani metayı üretimden tüketime ulaştırma işlevi yoktur, sadece bir hayal kılığına bürünmüştür bu işlev. Kısacası hedef marjinal kazançtır. Aslında meta borsaya geldiğinde üzerine normal ticarî kâr çoktan bindirilmiştir bile, çünkü tüccar borsaya onları satmak için gelmektedir. İmalatçının doğrudan doğruya kendisi satacak olsa kendi malının tüccarı olarak hareket edecek, ticarî kârı kendisi cebine indirecekti. Oysa borsadaki satışlar düpedüz spekülasyon biçimindedir. Spekülatörler ticarî kâr değil, marjinal kazanç (kâr) sağlarlar, yani biri kâr ediyorsa ötekisi zarar ediyor demektir. Ama bu ardışık işlemler (zinciri) borsadaki bir metanın paraya daima dönüştürülebilmesini garantiliyor ve böylece parayı bu metalara bir ölçüye kadar yatırma ve sonra satıp her zaman gerisin geriye paraya çevirme olanağını sağlıyor. Borsalık metalar böylece *geçici* bir süre boşta (işsiz) duran paralar için uygun birer garanti oluşturuyorlar. Bu durumda bankalar, borsalık metayı fiyatlarının belli

Pamuk borsasındaki vadeli satışlar ise fiilî ticaretin on katıdır. 8-9 milyon balyalık ürüne karşılık, vadeli piyasada 100 milyon balyalık devir yapılmıştır (Borsa Anketleri, s. 3368).

bir düzeyine kadar *kefil* (sigorta) olarak ya da bunları erteleme primi karşılığında tutarak sermayelerine yeni bir kullanım yolu buluyorlar. Ama banka sermayesi, ticarî işlemlerde kullanılmaya başlayınca kendi özgül kılığına giriyor, faiz-getiren sermaye halini alıyor. Bankanın parasını yatırdığı metalar her zaman için yeniden paraya dönüşebilir durumdalar. Ve iyi yönetilen bir banka, bu metalara, bunları en kötü koşullarda satarken alacağı paradan daha fazlasını bağlamaz. Banka parasını geri alabileceğinden emin olabilir, çünkü spekülasyon konusu alım-satımların sürekli olarak tekrarlandığı bir meta borsası vardır. Böylelikle bankanın parası bağlı kalmaktan kurtulur. ama banka pratiğine uygun olarak, yatırılmış bir parasal sermaye biçiminde kalır ve sadece faiz getirir. Ama ne olursa olsun, banka sermayesi bu alana el attı mı, hem spekülatörlere hem de tüccarlara işlevlerini genişletme fırsatı sağlar. Bunların meta satın almak için bütün bedeli nakit olarak ödemelerine gerek kalmaz. Olabileceği kadar marjinal farkları karşılayacak bir para ödemeleri yeter, geri kalanı bankaca karşılanır. Spekülatörler açısından bu, işlemlerini genişletebilmeleri demektir. Ama işlemlerin hacmi arttığında spekülatörleri desteklemek için küçük bir takım marjlar yetmeyeceğinden, bir yandan spekülatif işlemlerin sayısı arttırılırken öte yanda da, fiyat marjları (diferansiyelleri` düşürülür.

Banka sermayesinin ticareti etkileme sorunu ise çok başka ve daha da ilginçtir. Artık metaları tüccar da sigorta ettirebilir veya kefil olabilir. Bunun için alacağı ödünç sermayeye faiz ödemesi yeter. Burada kâr ticaretin kendisinden sağlanmaz, çünkü ticaret kullanılan sermayenin hacmine bağlı olarak ortalama kâr getirir. Oysa tüccarın elinde şimdi geniş çapta bir kredi olduğundan aynı miktardaki metayı çevirebilmek için daha küçük bir özsermayeye sahip olması yeterlidir. Özsermayesi üzerinden edindiği ticarî kâr böylece daha çok sayıdaki metaya dağılır, dolayısıyla bu metaların fiyatı üzerindeki ticarî zam azalır. Ticarî kâr aslında imalatçı kârından yapılan bir kesinti olduğundan, imalâtçı da kârını (gerisin geriye, artı-değer olarak -*y.ö.*) miktarda yükseltecektir, ama fiyat tüketici için aynı kalmış olur. Öyleyse banka sermayesinin ticarete müdahalesinden şu üç sonuç ortaya çıkıyor: (1) Sanayici veya imalâtçı kârının artması, (2) ticarî kârın hem toplam hem de birim başına azalması, (3) ticarî kârın bir bölümünün faize dönüşmesi.

Faize dönüşme olayı, ticarî sermayenin bir bölümünün yerini banka sermayesine bırakmasının kaçınılmaz sonucudur. Banka sermayesinin bu rolü ise borsadaki meta ticaretine kadar uzanıyor.

Faiz, tüketici kredisini gözardı edersek, daima kârdan ya da toprak rantından bir parçadır. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir: Üretimde kullanılan ödünç sermaye, sanayi sermayesi olarak çalışmakta ve üretiyorsa bu yüzden kâr üretmektedir. *Ödünç sermaye* sadece faiz getirdiğinde, sanayi sermayesinin kârının, ortalama kâr ile ödünç sermayenin bu faizi arasındaki fark kadar artmasına yol açar. Ticarette ise, kâr üretilmeyip ticari sermayeye ancak genelde kâr fonları içinden ortalama bir kâr oranı ödenmesi gerektiğinden, banka sermayesinin çalışma tarzı da değiştir. Banka sermayesi faiz getirir, ama tüccar, kendi sermayesinden bankadan aldığı *ödünç* sermaye çıkarıldıktan sonra kalan sermaye üzerindeki ortalama kârı ve banka sermayesine ödeyeceği faizi alır. O bakımdan ticaretin daha az ticarî sermayeye, dolayısıyla bu sermayeden gelecek daha küçük kâra gereği vardır. Tasarruf edilen bu kâr, onun üreticisine, yani sanayi sermayesine kalır.

Banka sermayesi burada, ticarî harcamalardan tasarruf sağlayan geliştirici bir rol oynuyor. Banka sermayesinin bu farklı çalışma tarzı, sanayi sermayesinin artı-değer üretmesinden, ama ticarî sermayenin üretememesinden kaynaklanıyor.

Bu farklılığı öteki bazı koşullar da destekliyor. Borsadaki vadeli işlemler bu işlemi gören metalar için stabil bir piyasa oluşturuyorlar. Üretici veya imalatçı, metasını daima satabilir ve böylece sermayesinin dolaşım süresini kısaltmış olur. Öte yandan biliyoruz ki, böyle bir kısalma aynı zamanda sermayenin serbest kalması demektir. İşte *vadeli ticaret* de böylece metanın dolaşımı, yani ticarî işlemler için gereken sermayenin, ama kâr üretmeye değil, sadece kârı fiilîleştirmeye yarayan sermayenin miktarını indirgemiş olmaktadır.

Her türlü spekülasyonun en doyurucu biçimi vadeli ticarettir. Çünkü spekülasyon —bilindiği gibi— zaman zaman ortaya çıkan fiyat farklarından yararlanmanın bir yoludur. Alım-satım yapamadığı her an onun için bir kayıptır. Spekülasyon bir üretim faaliyeti demek olmadığından, şu andaki, hatta gelecekteki her fiyat farkından anında yararlanmak zorundadır. O bakımdan her an bir sonraki an için alım ya da satım yapabilmelidir ve vadeli ticaretin

özünü oluşturan da bu özelliktir. Spekülasyon, bu anlık faaliyetlerini sürdürmekle yılın her saatinde birer fiyat yaratmış oluyor. Böyle olunca imalâtçıya ve tüccara, fiyat hareketlerindeki beklemedik sonuçlardan kaçınma, kendini fiyat dalgalarına karşı güvenceye alma fırsatını sağlıyor, hatta bu dalgalanmalardaki *riski* spekülatörlere aktarmaya... Ham şeker imalatçısı, bugün pancara 100.000 öderken, ham şekerin teslim vadesinde ödenmek üzere yine bugün borsada 130.000 marka satabileceğini biliyor. Ham şekerini bu fiyata sattığı zaman artık bundan sonraki fiyat dalgalarına bağlılığı kalmıyor, kârını garantilemiştir. O bakımdan vadeli ticaret, sanayici ve tüccar açısından kendilerini asıl işlevleriyle sınırlamanın bir yoludur. Kendini söz konusu fiyat dalgalarına karşı güvenceye almak için gereken ve sanayide bilvesile ticarette bağlı duran rezerv sermayenin bir bölümü, böylece *serbest* kalmış olmaktadır. İşte bunun bir bölümü şimdi borsada spekülasyon yapmak için kullanılıyor, ama orada da yoğunlaştığı için tek tek sanayici ve tüccarın elinde ufak birimler halinde dağılmış olan sermayenin toplamı yanında daha küçük kalıyor.

Kapitalistin kârı üretimden kaynaklanmaktadır, dolaşım sırasında fiilî durum kazanır. Gerek üreticinin gerekse tüccarın doğal çabası, üretim çoktan sona erip gerek üretici gerekse bu ürünmetaları satın almış bulunan tüccar için, kâr artık verilen bir büyüklük halini aldıktan sonra, bu kârları raslantılara (arızalara –*y.ö.*) karşı garantiye almaktır.

Bu gelişmenin belli bir evresinde ve söz konusu dalgaların, birtakım doğa koşulları, örneğin doğal afetler (ayrıca savaş, grevler, lokavt, vb.-*y.ö.*) yüzünden özellikle birdenbire ve şiddetle hissedildiği metalarda vadeli ticaret bu çabalara yardım olur. Vadeli ticaret, spekülasyondan sonuçlanan fiyat dalgalarını olabildiğince yatıştırır ve bunları ufak, ama daha sık titreşimler haline getirir. Bu spekülasyon —toplum açısından hiç bir anlamı olmasa bile— gerekli gözüküyor, çünkü gerekli bir meta miktarının ticarete sokulması için gereken alıcı ve satıcı kitlesini biraraya getiriyor. Fiatlardaki dalgalanmalara karşı oluşturulan bu sigorta piyasa fiyatlarını giderek üretim fiyatlarına yaklaştırıyor.

Spekülatörler söz konusu fiyat dalgalarının yükünü üstlenen kendi başına bir kapitalist sınıf oluşturmaktadır. Sorun, bunların sermayelerinde değerlenmenin nasıl meydana geldiğidir.

Değerli kağıtların spekülasyonunda gördüğümüz üzere, bu sermaye *marjinal kazanç* amaçlıyor. Birinin kazancı ötekinin kaybı oluyordu. Aslında beklemeyi göze alan ve fiyatların gidişini etkileyebilein iri kıyım spekülatörler ve de kazancı, işin içyüzünü bilip de küçüklerin ve işin-dışındakilerin hesabına cebine indiren sırdaşlar [52] çekiyor, işin başını... O bakımdan mesele aslında spekülatörlerin ayrıca bir risk primi koparıp koparmadıklarıdır.

Risk primi sık sık sözü edildiği halde o kadar irdelenmiş bir konu değildir. Burada ilk saptanacak durum, bu primin ne kârın oluşumunu ne de gerekçesini açıklayacak durumda olduğudur. Kâr üretimde üretilen bir şeydir ve artı-değere eşittir, yani işçilerin kapitalist sınıfa hiç bir bedel yüklemeden ürettikleri artı-üründe cisimleşmiş bulunan değerdir. Değişik *risk* dereceleri, yani üretim sürecinde üretilen kârı dolaşımı sürecinde fiilî duruma getirebilme *güvencesinin* değişik dereceleri sadece kâr dağılımında farklılıklar doğurur. Yüksek risk taşıyan, yani büyük kayıplarla ifade edilebilen riskler altındaki sanayi kolları yüksek fiyatlar peşindedir, dolayısıyla kendi sermayelerine özgü kâr oranı sonunda ortalama kâr oranına eşitlenir. Herhangi bir üretim kolundaki bazı özel koşulların getiriyi düşürme eğiliminde olduklarını düşünürsek, buradaki riskli koşulların kâr oranında kâr ortalamasıyla eşitlenmesini sağlayacak kadar yüksek bir fiyat düzeyine göre ayarlanacağı bellidir. Optik mercek fiyatlarına, cam dökümünde hasara uğrayan camların bedelini de katmak gereği vardır. Üretim giderlerine onlar da dahil edilir. Fiatlara, piyasaya ulaştırılma sırasında hasara ve kalite bozulmalarına uğrayan metaların bedelleri de katılır.

Oysa dolaşım sırasında sadece raslantı olarak, ama üretim har-

52 Ancak vadeli meta ticareti açısından işin "içindekiler"in ya da "sırlarını bilenler"in oynadığı rolleri yine de pek abartmamak gerekir. "Piyasanın ilerdeki koşullarını ya da hangi fiyatların oturacağını piyasa raporlarını okuyarak önceden kestirmek kabil olsaydı, bu çok mükemmel bir şey olurdu. Eski deneyimlerime dayanarak ben ancak şunu söylerim: En başta sezgi lâzım. Kulağı delik olmak çok güzel bir şey ama bu sadece parola, ardından hiç bir şey çıkmaz, tüccarı da yanıltır... Tüccarın bu işlerden köylüden daha fazla haberi yoktur. Bütün raporları incelemeye kalksa bu sefer iyice aptala döner. İşler aslında başka türlü dönüyor". Bunlar Damme adında dürüst bir tüccarın itirafları (Alman Borsa Anketleri, II. s. 2858).

camalarını da etkileyen olayların yol açtığı riskler için durum farklıdır. Örneğin eski makinelerle üretilmiş bir ürün hâlâ piyasada iken, yeni makineler bunların yarı zamanda üretilmesini sağlıyorsa, böyle bir *riski* gidermenin yolu yoktur. Eski tip malın satıcısı aradaki farkı, yani zararı yüklenmek zorunda kalır.

Vadeli Ticaret piyasasında sıkı sık işlem gören ürünlerin durumları da buna benzer. Güvensizlik, örneğin Alman buğday fiyatlarında, sadece Almanya'daki hasat durumunun, yani Alman üretim maliyetlerinin değil, aynı zamanda Amerikan, Hint, Rus vb. üretim maliyetlerinin de rol oynamasından kaynaklanıyor. Bu değişik fiyat faktörleri karşısında Alman buğdayının fiyatında (tek-yanlı-*yö.*) ayarlama yapmak olanaksızdır [53].

Dolaşım sürecinde büyük ve beklenmedik dalgalanmalar olageldiğine göre, böyle bir üretim dalında çalışan kapitalistlerin, bu dalgalardan uğradıkları kayıp ve zararları karşılamak, yani üretimin *arızasız* ve kopuntusuz çalışmasını sağlayacak bir *rezerv* fon (yani riski karşılayacak veya örtecek bir güvence fonu-*y.ö.*) ayırmaları gerekiyor. Bu rezerv fonlar gerekli dolaşım sermayesinin bir bölümüdür ve *ortalama kâr* oranı bu fonlar için hesaplanır. Bu fonlara kârdan düşen bölüme *riziko primi* adı verilir. Ama söz konusu fon, ticaret vadeli de yapılsa, üretken kapitalist için fuzuli olamaz, çünkü vadeli ticaret, üretim koşullarındaki değişimlerden kaynaklanan fiyat dalgalarını hiçbir zaman yatıştırmaz. Dünya piyasasının iç piyasaya etkilerini ise üreticinin kendisi taşımak zorundadır.

Meta piyasası ancak dolaşım sürecinde ortaya çıkan dalgalanmaları dengede tutabilir. Değirmenci herhangi bir günde sattığı unun fiyatını yine aynı gün buğday alarak sağlama bağlayabilir. Tahıl tüccarı ise, kârını bugün satın aldığı tahılı borsada vadeli olarak sattığı zaman sağlar.

Fiyat sağlamak ya da dengede tutmak, mevcut belli bir fiyatı, yüklümlülüğün yerine getirileceği daha sonraki bir tarih için de sağlamak anlamına gelir. Başka bir deyişle, alım satım işlemleri, tüccar ya da üretici açısından, bağımsız ve tek-yanlı olmak yerine, birlikte yürür. Ama bu durumda vadeli ticaretin yarattığı gibi iş-

53 Koruyucu gümrük tarifesi bu fiyatları dengelemez, sadece Alman fiyatını, dünya piyasa fiyatları düşse bile tahıl üreticisine kâr bırakacak ölçüde arttırmakla kalır.

lemeye daima hazır geniş bir piyasanın var olması şarttır. Bu koşullarda tüccar veya üretici de fiyat sağlamayı kendileri yapmazlar, piyasanın daha ilerki durumunu beklerler. Kısacası sonunda fiyatı sağlayan tüccarın rizikosunu sepekülatörler yüklenir. Bunların kazancı ise risk primi olmayıp belli bir kaybın da söz konusu olduğu *marjinal kazanç*tır. İşte spekülatif kazançlardaki bu özellik, dışardan çok sayıda kişilerin katılıp kayıpları yüklendikleri zaman profesyonel spekülasyonun refaha ulaşmasına yol açar. Dışardakiler, yani "heveslıler" olmasa spekülasyonun da gelişeceği yok [54].

Odaklaşmanın artmasıyla birlikte fiyat sağlamanın gerekliliği de kayboluyor. Yeteri kadar büyümüş ticarî bir girişim açısından, olumlu ve olumsuz şanslar birbirlerini götürüyor. Büyük bir ticaret firması fiyatlarını "kendi başına sağlar" ve vadeli ticarete bel bağlamaz. Bunun dışında küçük spekülatörler [55] cenazeyi kendileri kaldırmak zorunda kaldıklarından giderek çekilirler. Hisse senetlerinde ve değerli kağıt spekülasyonundaki gelişmeler onları meta borsasından dışarıya iterler. Sonunda spekülasyon sendikaları ve tröstleri kontrol ettikleri metalar üzerindeki spekülasyona birdenbire son verirler.

Vadeli ticaretin hangi iş çevreleri için gerekli olduğu sorununa gelince, bunun en çok orta sınıf tüccarlar için kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. Üreticiler açısından bu gereklilik, söz konusu önemli ticarî işlevleri, aksi takdirde kendilerinin yerine getirmek zorunda kalmalarından kaynaklanıyor. Örneğin hammaddenin üretimi oldukça dağınık kollara ayrıldığı halde, malın işlenmesi kapitalist ellerde olduğu zaman bu durum açıkca ortaya çıkıyor. Bu

54 Berlin Ticaret Odası başkanı bay Kaempf vadeli ticarete katılma konusunda şöyle diyor: Dalgalar yükseldiği zaman bu tür işleri bütün dünya yapıyor, yükselmediği zaman sadece zenginler (Borsa Anketleri, II, s. 813).

55 Bay v. Gamp ile bay Horwitz'in küçük spekülatörler ne zaman zarara uğrasa, tüccarın bundan ahlaki olarak duyduğu acı konusundaki konuşmaları pek nefis: Ama bunda tüccarın hiç kabahati yok... ellerinde değil. Ya tüccarı ortadan kaldıracaksın ya da bırakın onu istediği gibi yapsın (Borsa Anketleri, III, s. 2459). Ulusal ekonominin ahlakçıları açısından borsa her şeyden önce moral ihtiyacını giderici bir umumî helâ ya da kerhâne rolünü oynuyor. Öbür işlevleri ise borsadakilerin bileceği bir iş.

koşullarda borsa ürünler açısından gerekli odaklaşmayı sağlıyor. Modern ticarî değirmenciliğin geliştiği yıllarda böyle oldu. Meta borsası, söz konusu odaklaşmayı, toptancı ticaretin yapabileceğinden çok daha çabuk ve yaygın şekilde yaratıyor. *Vadeli ticaret*, özellikle dolaşım süresinin uzun, üretimin kolayca gözetilemeyen dağınık tesislerde yapıldığı, sonuçların, dolayısıyla getirinin önceden rahatça kestirilemediği, fiyatlardaki dolaşım dalgalarının da bu yüzden düzensiz ve şiddetli olduğu metalarda tercih ediliyor.

Vadeli ticaret bir kez yerleştikten sonra, gerek tüccar gerekse üretim için artık gitgide bir gereklilik halini alıyor, çünkü fiyat oluşturmakta başlıca rolü vadeli ticaret piyasası oynuyor. Bu durumda vadeli ticaret, sadece profesyonel tüccarlarla sınırlandırılacak olduğunda en önemli işlevinden yoksun kalmaktadır: Fiatları, fiyat dalgalarından doğacak kayıpları spekülatörlere yükleyerek sağlama olanağı.

Spekülatörler, spekülasyon nesnesini ellerinde uzun süre tutmak istememelerinden anlaşılacağı üzere, hem alıcı hem de satıcı rolünü oynamaktadır. Meta satıcısı rolündeki *baisse* spekülatörü, yani fiyat kırıcı hoyrat spekülatör kendini gizlemek için aynı metanın alıcısı kılığına giriyor. Ancak alım ve satımlarını farklı zamanlarda yapıyor. Böylece aradaki süre içinde dalgalanan fiyatlardan yararlanmış oluyor. Oysa ticarette fiyatların fiilen sağlanmasından amaç, bu dalgalardan uzak kalmak ve bir anda alım yapana aynı anda satış da yapması (ya da tersine) olanağını sağlamaktır.

Spekülatör ilkin kendisinin değil, fiilî ticaretin yol açtığı fiyat dalgalanmalarından çıkar sağlar. Bu olgular, arz ile talep arasındaki rastlantısal bir ilişkiden olduğu kadar, daha derinden metanın üretim maliyetlerindeki değişmelerden de kaynaklanabilirler. Spekülasyonun neden olduğu talep ve arz ise, fiyat düzeyini ayrıca değiştirir ve her spekülatörün hem satıcı hem de alıcı olması nedeniyle, eninde sonunda birbirlerini daima dengelemek zorunda olan dalgalanmalara yol açar. Bu durum, belli bir spekülatif eğilimin, örneğin alım eğilimi denen *Hausse spekülasyonun* yani fiyat arttırıcı hoyrat spekülasyonun bir süre ağırlık kazanmasını engellemez. Bu tek-yanlı eğilim sürdükçe, fiyatlar ticaretin fiilen ortaya çıkardığı düzeyden yukarda seyreder. O nedenle

spekülasyonun yol açtığı dalgalanmalar daha sık, ama bu yüzden de çoğu kez daha ufaktır, uzun vadede birbirlerini götürerek düzleşirler.

Vadeli ticaret tüm ticarî işlemleri bir yerde odaklaştırmakta ve çevredeki toptancı tüccarlara, giderek ortadan kaybolan taşra tüccarları üzerinde ağır baskı fırsatını vermektedir [56]. Ama vadeli ticaret eski oturmuş firmalarla rekabet eden, kenarda kalmış firmalara borsanın merkezine nüfuz etmek fırsatını da sağlıyor. O nedenle vadeli ticaretin yayılması eski profesyonel tüccarların direnciyle karşılaşıyor. Vadeci tüccarlar eski profesyonel tüccarlara oranla, daha kalitesiz. Ama banka sermayesinin işe katılması sermayeleri zayıf firmaların da bu işte atılmasını sağlıyor. İşte burada yeni temeller üzerinde bir odaklaşma meydana geliyor. Genelde o izlenimi ediniyoruz ki, katıksız spekülatörlerin ve dışardaki heveslilerin vadeli ticaret piyasasına katılımları giderek azalma eğilimi gösteriyor [57].

Tersine olarak, vadeli ticaretteki gerileme fiyat sağlama gereğini duymayabilen toptancı tüccarın pozisyonunu geçlendiriyor.

Vadeli ticaretin tehlikelerinden biri "şebekeleşme" olanaklarında yatıyor. Alıcının, eğer satıcı metaları teslim gününde teslim etmiyorsa, bunları piyasadan satıcı hesabına satın almakta hakkı vardır. Alıcılar mevcut stokları önceden satın aldırdığı için, meta arzı talepleri karşılamıyorsa, alıcıların karar veya iradesine bağlı olarak çok yüksek fiktif (uyduruk-*y.ö.*) fiyatlar oluşur. Satıcılar artık alıcıların insafına kalmıştır. Meta stokları ne kadar az ise şebekeleşme o kadar kolaylaşır. Ama bu durum, vadeli ticaretteki teslim koşullarının metanın standardına yönelik beklentileri arttırması suretiyle yapay olarak da yaratılabiliyor. Tersine olarak, bu beklentiler azaltıldığı zaman tekelleşme fırsatı kalmıyor. Şebekeleşme normal olarak ancak özel durumlarda ve kısa süreler

56 bak Borsa Anketleri. Komisyon Raporu, s. 90.

57 "Meslekten olmayan küçük tüccarlar kahve ticaretini bıraktılar. Bu ticaret şimdi büyük sendikaların (konsorsiyumların) ellerinde", (Borsa Anketleri, s. 2065). Van Gülpen adında bir eksper durumu şöyle açıklıyor: "Büyük sermayenin gücü böyle tek tek kalemlere el atacak olursa çok şey yapılabilir". Londra'daki büyük tahıl firmaları, vadeli ticarete karşı çıkıyorlar, çünkü ticaretin demokratikleşeceğinden, dolayısıyla egemen durumlarını yitirmekten çekiniyorlar.

için gerçekleştirilebilir. Örneğin yeni hasatın toplanmamış, mevcut stokların da çoğunun satılmış olduğu dönemlerde...

Nedir ki olağanüstü yüksek fiyatlar genelde çoktandır tüketildiği sanılan stokların piyasaya dökülmesine yol açıyor. Piyasaya arz edilen bu yeni girdiler, alıcıların talebini aştığı zaman şebeke de çöküyor. Genel olarak, başarılı şebekeleşme de spekülasyon heveslilerinin mülksüzleştirilmesinden başka birşey değildir. Ve fiilî ticaret ve metaların gerçek fiyatları üzerinde etkisi pek zayıftır.

22 Haziran 1986 tarihli Alman borsa yasası, bilindiği üzere, vadeli ticareti kısmen kaldırmış kısmen de zorlaştırmış bulunuyor. Tahıl ticareti, özellikle mahkeme kararlarının ticaret yasasına göre düzenlenmiş vadeli ticaret anlaşmalarını tartışmalı hale sokmasından beri büyük ölçüde kısıtlamalara uğradı. Sonunda "vade - anlaşmalı ticaret çevresi" giderek öylesine daraldı ki, bu ticaretin gereklerini karşılıyamaz hale geldi. Böylece fiyat sağlama ya da sigortalama işleri de büyük ölçüde zorlaştı. Bunun ne gibi sonuçları oldu?

> "Şimdilik birkaç büyük firma var ki bunlar, vadeli piyasada karşılaşılan güçlüklerden ötürü fiyatlarını sigortalamaya gerek duymadan işlerini yürüteceklerini sanıyorlar. Bu firmalar, fiyatlardaki istikrar, hatta yükselmelerden birkaç yıl yararlandıktan sonra hiç de azımsanamıyacak kazançlar elde ettiler. Genel olarak baktığımızda, sağlam firmalar bu yöntemleri tehlikeli bir spekülasyon sayıyor ve daha ufak çaplı, ama sağlam kazançlarla yetiniyorlar. Bugünkü durum karşısında, yukarda anılan iki ya da üç firmanın işlerin büyük bir bölümünü giderek artan bir oranda kendilerine kotardıkları açıkça belli oluyor. Bankalar konusunda olduğu gibi, bu konuda da yasalar odaklaşmayı teşvik ediyor. Yasayı büyük bir başarı olarak göklere çıkaranların bu gelişmelerden uzun vadede hoşnut kalacakları çok kuşkulu gözüküyor. Çok yönlü bir rekabet çiftçilere dev firmaların kabul ettirmek istedikleri fiyatlardan daha elverişli fiyat koşulları sağlayacaktır" (58).
>
> "Taşra tüccarları vade-anlaşmalı ticareti daha çok tercih ediyorlar. Çünkü vadeli ticaret onlara metalarını teminat karşılığı daha uygun

58 H. Ruesch. "Der Berliner Getridehandel unter dem deutschen Börsengesetz" adı makale için bak. *Conrads Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*. seri 3, cilt 33, 1907, kitap 1, s. 53.

şartlarla teklif etme olanağını sağlıyor. Kısacası bu metaları bir kez sabit bir fiyatla sattıktan sonra. fiyatlar düşünce değer kaybına uğramıyorlar. Tüccar da böylece sermaye gücünü korumuş oluyor, üreticiden yeni bir parti mal (tahıl) alabilecek duruma geliyor" (59).

Dolaşım süresini üretken kapitalistler adına kısaltmak ve rizikoları üstlenmekle spekülatörler üretimin kendisini de etkilemiş oluyorlar. Vadeli ticaretin uygulamaya girmesinden önce riskleri yarı üretici yarı tüccar olanlar üstleniyordu. Artık buna gerek kalmadığına göre, bugün artık meta borsasında odaklanmış olan metaları stoklamaya da ihtiyaç yoktur. O bakımdan salt üreticilik işlevi yetmiyor. İşlerini başka bir işle kombine etmek suretiyle yarı-üretici artık tam-girişimci oluyor. Artık hem kendi metalarının dolaşım süresi hem de rezerv sermayesi serbest kalmış olduğundan bu tam-girişimcilik işlevini daha iyi becerebilir. Örneğin önceden yüklendikleri *riziko* artık vadeli ticaretin sırtına aktarıldığından bağımsız yün tarakçı (1) atelyeleri fuzulî hale geldi. Bunlar şimdi iplik bükümcülüğü de yapıyorlar ya da iplik bükümcüleri yün tarakçılarıyla birleşiyorlar (60).

Vadeli ticaret, dolaşım sermayesinin dolaşım süresini kısaltmak ve üreticinin kendini fiyat dalgalanmalarına karşı sağlama alma araçlarını (rezerv fonu) azaltmak suretiyle üreticiye dolaşım sermayesinden tasarruf sağlama olanağı veriyor. Bu olanak, vadeli piyasadan yararlananların başında gelen büyük girişimlerin (firmaların) sermaye kaynaklarını veya gücünü pekiştiriyor. Sermayenin böylece serbest kalan bölümü üretken sermayeye aktarılıyor.

Girişimlerdeki işbölümlemesinde belirleyici olan sadece teknolojik ilkeler değil, ticarî ilkelerdir de... O bakımdan, özellikle

59 *a.g.e.* s. 87. Bu gelişmeleri önceden gören Landesberger'in ifadesi şöyle: En büyük tahıl tüccarlarının vadeli ticarete katılmaması çok dikkate değer. Onlar kendi güvencelerini sağlıyorlar. O bakımdan vadeli ticaretin kaldırılması tahıl ticaretinin en büyük sermaye firmalarının elinde yoğunlaşması sonucunu getirecek. Bazı değerli kağıt tipleriyle yapılan vadeli ticaretin yasaklanması sonunda bu ticaretin büyük Alman bankalarının eline kalması da böyle oldu.

1 Yapağıyı harman-hallaç-tarama işiyle uğraşanlar -*y.ö.*

60 Borsa Anketleri, III. s. 3373, Offermann'ın açıklamaları.

hammaddelerin yarı-mamûl haline dönüştürüldüğü kısmi süreçler, bu süreçlerin kısmî üreticileri aynı anda önemli ticarî işlevler de yüklendiklerinden bağımsız hale gelirler. Bunlar ham maddelerini fiyat dalgalanmalarındaki rizikoyu paylaştıkları üretici veya ithalatçıdan alırlar. Eğer imalâtçı kendini bu riske karşı vadeli piyasanın desteği olmadan koruyabiliyorsa bu bağımsızlık fuzulî hale geliyor. O zaman hammaddelerin söz konusu işlenme sürecini de kendi işletmesi içinde yapabilir Ticarî işlemlerin safdışı kalması teknolojik bağımsızlığı gereksiz kılmaktadır. Böylece aradaki ticarî işlemlerin safdışı bırakılması eğilimi doğuyor.

Meta piyasası gerçi ticarî işlemleri arttırır gibi gözüküyor, ama belirttiğimiz gibi, bu alım-satımlar aslında ticarî işlemler olmayıp sadece spekülasyon biçimlerini ifade ediyorlar.

Gördüğümüz üzere, vadeli ticaret, banka sermayesinin meta ticaretine girmesini veya katılmasını sağlayan bir araçtı ve bu katılım, ister teminat ister *gecikme primi* (kontango) karşılığı olsun, ama kredi açmak suretiyle gerçekleşiyordu. Ancak banka büyük sermaye kaynaklarını ve piyasa üzerindeki gözlemlerini de kullanabiliyor ve bunu spekülasyona kendi hesabına, üstelik oldukça sağlam biçimde katılmak amacıyla yapıyor. Bankanın büyük bir vadeli işlem piyasasıyla geniş çaplı bağlantıları, ona piyasa üzerinde daha sağlam gözlemler sağladıktan başka, garantili *arbitraj* işlemlerine katılma fırsatını veriyor.

Arbitaj işleri geniş çapta yürütüldüğü için bankaya önemli kazançlar sağlar. Kontrol ettiği meta miktarı ne kadar fazla ve metaların arz edilen miktarını ne ölçüde etkileyebiliyorsa banka bu işlemleri o kadar rahatça yürütebilmektedir. Bankaların vadeli piyasada işlem gören metalar üzerindeki kontrolunu genişletme çabası buradan ileri geliyor. Banka metaları doğrudan doğruya üreticiden alıp öteki tüccarları safdışı bırakmaya çalışır. Metayı ya kendi hesabına satın alır ya da komisyon yöntemiyle iş görür. Bu son durumda, banka öbür tüccarlarla rekabet ederek çok küçük kazançlarla yetinmeyi göze alır, çünkü elinde ayrıca spekülatif kâr sağlama ve çok büyük kredileri kullandırma olanağı vardır. Banka ayrıca sanayiyle olan iş bağlantılarını kullanarak elindeki etkileme gücünü uygular, böylece tüccarın sanayiyle ilişkilerinde onun yerini alır. Banka bir kez meta sürümünü kontrol altına aldı mı, banka ile sanayi arasındaki karşılıklı ilişkiler yoğunlaşır. Banka metaların

fiyatlandırılmasıyla sadece spekülatör olarak ilgilenmez, kendisiyle çeşitli kredi ilişkileri olan girişimin çıkarları açısından bu fiyatlandırmanın yüksek tutulmasına çalışır. Ayrıca banka meta üzerinde elverdiğince geniş bir kontrol kurmak istediğinden elverdiğince çok firmayla bağlantı kurmayı arar ve çıkarları böylece bütün bir sanayi koluna yönelir. Bu sanayi kolunu depresyonlara karşı elverdiğince korumak bankanın çıkarınadır. Kartelleşmeyi hızlandırmak için nüfuzunu kullanacaktır. Bu kartelleşme bankanın (dünya piyasasındaki değil) iç piyasasındaki spekülatif etkinliği gerçi gereksiz kılacak, ama banka spekülasyondaki kayıplarını bu kez *kartel* kârlarına katılma yoluyla çok daha fazlasıyla gidere cektir. Bu gelişmeler, tarihsel faktörlerin, ister genel düzeyde, ister özelde, belli bir üretim kolunda olsun, güçlü ve çalışma kapasitesi yüksek bir toptancı ticaretin doğuşunu engellediği sırada meydana geldi. Örneğin, Avusturya'da bankalar ticaret yoluyla şeker sanayiine el attılar, petrol sanayiine girişleri ise o kadar başarılı olamadı, ama kendilerine iyice bağımlı kıldıkları bu sanayi kollarında kartelleşmenin teşvikçiliğini yaptılar. Vadeli ticaret, böylece genel eğilimi yansıtan öyle bir gelişmeye destek oldu ki bu gelişmeler sonunda bu kez vadeli ticaretin kendisini tasfiye eder şekilde doruğuna ulaştı.

Tekelci birleşmeler meta borsalarını kökünden tasfiye ediyor. Bu kendiliğinden belli bir olay, çünkü bu birleşik girişimler fiyatları uzun-vadeli olarak saptıyor, böylece fiyat dalgalanmalarından pay koparmayı olanaksız hale getiriyorlar. Ama "zamanın içine dağılım" elbette eskisi gibi sürüyor ve bu da olsa olsa ancak Prof. Ehrenberg gibi birini şaşırtabiliyor. Alman kömür (sanayicileri) sendikası ve çelik kombinaları Essen ve Düsseldorf'taki borsa rayiçlerini düpedüz nominal hale getirdiler.

> "Essen, kömür borsası böylece kömür sendikası binasından borsa binasına getirilip götürülen ve içinde kömür rayiçlerine ait listeler bulunan bir evrak çantasından başka bir şey değil. Düsseldorf borsası denen borsa da, sanayicinin birinin borsa yönetim kuruluna düzenli aralıklarla yolladığı bir "nâme" olmaktan öteye geçmiyor" (61).

Alkol alanındaki vadeli ticaretin durumu da buna benziyor:

61. *Berliner Tageblatt*, 19.10.1907.

"Merkez büronun yürüttüğü ticaretin (alkol satışlarını düzenlemekle ilgili) bir bölümü önemini yitirdi. Ve bir bölüm toptan ticarete artık sendikada yer kalmadı deniyor ki bu çok doğru. Bu bölüm aslında borsa işleriyle ilgili bölümdür. Komisyoncular ve üreticilerle doğrudan iş yapmayan tüccarlar sendikanın ortaya çıkmasıyla gereksiz hale gelip safdışı edilirler" (62).

Fiilî tüccarlar ispirto ve alkol sendikası tarafından sabit (30-40 Pfenning gibi) bir komisyonla çalışan komisyoncular olup çıktı ve sayıları da az çok sabit tutulmuşa benziyor. 1906'da bunlar 202 kişi idiler ve imalâtın yüzde 40'ını satıyorlardı.

Meta borsasındaki kazançlar ticarî kârlardan kaynaklandıkları ölçüde, bu kârlar borsa safdışı bırakıldığı zaman bu kez üreticilerin kendilerine düşüyor. Aynı durum, üretim süresi (kampanya süresi) ve tüketim süresi arasındaki farktan kaynaklanan kazançlar için de geçerlidir. Örneğin alkolün fiyatı yazın kışa oranla daha pahalıdır. Ürün kampanya bittikten sonra tüccarın eline geçer. Yaz fiyatları depolama giderlerinin, faiz kayıplarının vb. hesaba katılması yüzünden pahalı oluyor. Ama alkol damıtıcıları kampanyanın kapanmasından hemen sonra satış yapmak zorundalar. Meta arzı burada kaçınılmaz oluyor. Oysa tersine olarak, yazın üretim yapılmıyor. burada arzı arttırma olanağı yok. Ama tüccarların sermayesi, metayı elverişsiz bir zamanda elden çıkarmaya zorlanmayacak kadar güçlü. Tüccarın (ellerinde teminat veya kontango karşılığı banka kredisi de olanlar) sermaye kaynakları ile küçük üreticilerin sermaye kaynakları arasındaki fark fiyatlarda belirleyici bir rol oynamaktadır. Burada elbette, tüketicinin ödediği değil, tüccarın üreticiye ödediği fiyat söz konusudur. Bu koşullar bir üreticiler karteli tarafından tüccarın aleyhine, ama üreticinin yararına değiştirilebilir. İspirto/ alkol merkez satışları müdürü bay Stern açıkça vurguluyor: "Sendika damıtma kampanyası bittiğinde fiyatların damıtıcı yararına yükselmesine göz yumuyor, yani serbest spekülasyon piyasası..."

Tarım ürünleri alanındaki *kartelleşme* özellikle avantajlı —ki tarım üretici kooperatifleri çoğu kez kartel çekirdekleri ya da ufak çapta kartel rolünü oynuyor— çünkü tarımsal üretimde fiyat me-

62 Alman Kartel Anketlerinin Alman ispirto sanayiindeki birliklerle ilgili olarak giriştiği çelişkili tartışmalar ve ispirto satışları merkez düzenleme ofisi müdürü Bourzutschky'nin ifadeleri.

kanizması yoluyla kapitalist düzenleme yapmak çok tutarsız bir yoldur. Kapitalist toplumun anarşisi tarımsal üretimin doğal ve teknik koşullarıyla hemen hemen hiç bağdaşmaz. Sanayide elde ettiği başarıya karşılık kapitalizm akılcı sistem idealini tarımda gerçekleştiremez. Kapitalist fiyat mekanizmasıyla tarımsal üretimin doğal ve teknik koşulları arasındaki çelişki, fiyat değişmelerini süreklileştiren vadeli piyasanın varlığıyla keskinleşmiştir.

Aslında tüm kapitalist üretim tarzının suçu, fiyat hareketlerindeki çoğu kez dramatik —spekülasyonun yol açtığı ya da en azından kırbaçladığı— değişmeler yüzünden vadeli ticaretin üstüne yıkılıyor. Demagojiyle körüklendiğinde bu durum, tarımsal üreticiler arasında vadeli ticarete karşı şiddetli bir harekete kolayca yol açabilir [63].

Bir kartel ekonomik anarşiyi daraltacak güçte olduğu sürece,

63 Landesberger çok hatalı olarak şunları belirtiyor: "Tarım kesiminin vadeli ticarete karşı mücadelesinin nedenleri, bazı önemli ekonomik olgularda kendini gösteriyor. Tarım, üretimin mevsim ve yöre koşullarına öteki üretim kollarından çok daha fazla bağımlı olduğu bir üretim dalıdır. O nedenle üretim maliyetleri öteki kollara oranla çok daha az değişkenlik gösterir. Bunlar hep tarımda sermayenin bağlı, yani hareketsiz kalmasıyla, ipotek borçlarıyla, doğal koşulların getirdiği zorluklarla ilgilidir. Öteki üretim kollarının olumsuz konjonktürlere karşı kullandığı en önemli savunma silâhları ise, üretimdeki uzmanlaşma, işletmenin rasyonelleştirilme amacıyla geçici olarak genişletilmesi ya da donatılmasıdır. Konjonktürün kişilerden bağımsız hareketi, kişisel faktörü, yani üretim maliyetini başka hiç bir üretim kolunda böylesine ağırlıkla etkilemez. Ve konjonktür Orta-Avrupa tarımını onyıllardan beri olumsuz yönde etkiliyor... ve bu da aslında vadeli ticaretten kaynaklanmıyor. Çünkü konjonktürün dışına çıkmayan, gerek meta tedariki gerek dağıtımı açısından, kendi ekonomik sürecinin iki ucunda da konjonktüre yakalanan ticaret, konjonktürün kargaşasına artık yeni özgül bir işlevle çıkmak zorunda kalmıştır ve bu işlevi yürütecek organ da vadeli ticarettir. Bu ticaretin görevi dünya konjonktürünü, yani piyasa koşullarını ekonomik olarak elle tutulabilir duruma getirmek, elverdiğince açık biçimde sergilemektir. En gelişmiş, yanılgı ve kötüye kullanımdan arınmış biçimiyle vadeli ticaretin piyasa koşullarını düpedüz yansıtması gerekirdi. Nedir ki tarım üreticileri böyle bir aynada piyasa koşullarının kendileri için çoğu kez olumsuz olduğunu görecekler ve aynayı parçalamak isteyeceklerdir". Landesberger, a.g.e. s. 44.

Bir ülkede vadeli ticaret yasaklandığı zaman, sermayesi kuvvetli tüc-

tarımsal alandaki etkinliği de olumlu olur. Yıllık üretim miktarlarının doğanın koşullarına sıkı sıkıya bağlı olarak değişmesi, tarımın karakterinde vardır. Bu yıllık üretim miktarları fiyatı doğrudan doğruya etkiler. Ürün bolluğu fiyatları aşağı yukarı çekerken o yılki üretimi artırır. Bu düşük fiyatlar nedeniyle ertesi yıl üretilecek miktar daha sınırlı tutulur. Buna bir de hasat mevsiminin kötü geçmesi eklenirse, ürün yetmezliği, hatta kıtlığı doğar. Fiyatlar fırlar, tüketim büyük ölçüde azalır. Küçük çaplı dağınık üreticiliğin bu tür olaylar karşısında yapabileceği bir şey yoktur. Oysa kartelin fiyatların oluşturulması üzerindeki etkisi bununla kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Çünkü elinde zamanında stok yapma ve üretim planlaması yoluyla aşırı fiyat dalgalarını kırma olanakları vardır. Nedir ki kapitalist kartelin bu gücü, üretimi uygun biçimde kısıtlayarak fiyatları devamlı yüksek tutma yönünde kullanacağı bellidir, ama tarım üreticileri için fiyatlarda yine de istikrar sağlar.

Yukarda andığımız Stern adındaki müdür bey bakın ne diyor:

"Sendika, ürün fazlasını sınırsız olmasa bile, çok geniş ölçülerde depolayabilir. Aşırı fazlalık serbest piyasa fiyatlarını hemen düşürüyor, ama bu eğilim fiyatlar maliyetin altına düşünce birdenbire duruyor. Sendika ihracat fiyatlarıyla yurtiçi fiyatları farklı olarak saptayabilir. Eğer eldeki ürün fazlası dışarıya ihraç edilecek olursa piyasaya gelen bütün ürün miktarının fiyat düzeyi ihracat gelirlerine bağlı kalıyor. Örneğin 1893-94 mevsiminde 20 milyon litrelik (alkol) fazlası elde edildi. Bu, hiç de tehlikeli boyutlarda bir fazlalık değildi, ama o yılın fiyatlarını 31 mark gibi ortalama bir fiyata düşürmeye yetti. Eğer sendika o yıl ayrıca 10 milyon litre ihraç etse ve her 100 litrede 5 ila 8 mark zararı göze alsaydı —ki bu toplam ihracatta 500 ile 800 bin mark tutar— bütün damıtıcılar büyük zararlara girmekten kurtulurlardı. Çünkü tüm ürün miktarı için

---

carların vadeli ticarete bu kez başka bir ülkede başvuran spekülatörlerin bu aforozdan nasıl kurtuldukları herkesin malûmudur. Örneğin pamuklu bez sanayicisi Dr. Kuffler şöyle diyor: "Orta-Avrupa'nın pamuk ithalat merkezi olan Bremen'de vadeli ticaret yok, ama her işlem, yani Liverpol'da, New York'da olsun, yine de vadeli ticarete dayanıyor" (Avusturya İktisatçılar Derneği Konferans Raporları, bak. *Zeitschrift für Volkswirtschaft...*, cilt II, s. 83). Aynı şekilde Avusturya'da vadeli ticaretin yasaklanması spekülasyonun Budepeşte'ye kaymasıyla sonuçlandı.

fiyatın 5 mark daha yüksek olduğunu ve ihracattan 500-800 bin mark zarar edileceğini kabul edecek olursak, bütün 300 milyon litrelik ürün miktarının değeri 15 milyon mark artmış olacaktı.

Borsa stokları büyük ölçüde arttırma yoluna gitmedi, herhangi bir fazlalığı üretimi düşürerek dengeledi. Mevsim sonunda (her yılın 30 Eylül'ü) elde kalan fazlalık stoku serbest alkol piyasası süresince düzenli olarak hep 30 milyon dolaylarındaydı. Çoğu yıllar bunun altında kalıyor. Bir keresinde 9 milyon kadar aşağıya indi. Ama sadece bir kez, 1893-94'de 15 milyonluk bir düşüş oldu. Aşağı yukarı 10 milyon dolayındaki bu dalgalanmalar toplam üretimin yüzde 3 ile 5'ini oluşturuyor, ama bu bile fiyatları iyice aşağı bastırmaya yetiyor. Hatta bazı küçük çaptaki rekolte fazlalıkları bile spekülatörleri sinirlendiriyor. Borsadaki görünür denge aslında tedirginlik ve huzursuzluktan başka bir şey değil."

Bay Stern sonradan borsadaki dengelenmeden niçin hoşnut olmadığını şöyle açıklıyor: "Borsadaki dengelenme düşük fiyatlar düzeyinde gerçekleşiyor". Oysa borsanın işverenleri sayılan kartelleşmiş alkol üreticileri ve damıtıcıları dengenin sadece yüksek fiyatlar düzeyinde gerçekleşmesini istiyorlar (64).

Vadeli ticaretin savunucuları bu tür ticaretin bir de fiyatları daha kesin belirlemeye yarayan bir araç olduğunu ileri sürüyorlar. Vadeli piyasanın içinde çok sayıda eksperin yer aldığını, bunca uzmanın tahminlerinin azınlıktaki tahminlerinden daha doğru sayılması gerektiğini söylüyorlar. Ama tahıl tüccarı olma özelliği, insana gelecek yılki rekolteyi önceden kestirmek gibi mistik bir yetenek kazandırmaz. Böyle bir yetenek sayıları ister bir ister sonsuz olsun, hiç bir tahıl tüccarında yoktur. "Akıl daima birkaç kişide vardır" deyimi her halde —Eski Ahit'te belirtilen başka niteliklere sahip olsalar bile— borsadakiler için söylenmiş değildir. Bunlardan peygamberlik niteliği beklemek zordur. İspirto sendikası gibi, yurtiçi fiyat oluşturumuna doğrudan etkisi olan ve vadeli teklifleri çok daha kolay verebilecek durumda bulunan bir sendika bu işten hiç de isteyerek vazgeçmez. İspirto Sendikası yöneticisi bay Untuch şöyle diyor:

"Vadeli tekliflerle başımız hep dertte... Bize kalsa, bunlarda daha

64 Öte yandan bu durum, borsanın sözüm ona dengeyi zamanlama işlevini yerine getirmekte ne kadar yetersiz kaldığını gösteriyor.

tedbirli davranırız. Birisi bir ürün teklif ettiğinde, fiyatını normlaştırmak için önce elinde ne miktarda olduğunu bilmesi gerekir. Bu miktarı da elbette mevsim kapandıktan birkaç ay sonra bilebiliriz. Ama yanlış hesap yapmadığımıza o zaman bile emin olamayız, çünkü bütün mevsimlik üretimin az mı çok mu olacağının işareti ancak ilkbahar aylarına vardığımızda belli olur. Durumu bütünüyle ve açıkca kestiremediğiniz zaman böyle olur. Ama şunu söyleyeyim ki, bütün üretimi gözlemleyebilecek durumda olan ve rekoltenin 80'ini kontrol eden sendikanın elindeki bilgiler bir borsa işlemcisinin bildiklerinden daha sağlamdır."

Vadeli, yani gelecekteki, fiyatları bilmek istemenin nedeni, imalâtçı sanayinin teklif vermek istediği anda hammaddesinin fiyatlarını da bilmek zorunda olmasıdır. Hammadde mevsimi imalâtçı sanayinin ham madde sipariş zamanıyla çakışmıyorsa gelecekteki fiyatları, özellikle büyük dalgalanmalara uğrayan metaların fiyatlarını önceden bilmeye ihtiyaç vardır. Burada imalâtçı, riski ham madde satıcısı tüccara aktarır. Ancak sendikalar kendi güçlerini kullanarak bu riskten sıyrılmaya çalışırlar ve bunu, ya fiyatları istikrarlı (stabil) tutarak da vadeli fiyatları, kendilerini riziko altına sürüklemeyecek şekilde yüksek tutarak yaparlar. Bay Untucht bunu açıkça söylüyor:

"Önümüzdeki koşullar belirsiz olduğu için, tedbirli davrandık ve fiyatları düşük tutacak yerde, ne olur ne olmaz, yüksek tuttuk".

Sendikanın yayınladığı bir muhtırada şöyle deniliyor:

"Sendika kurulduktan sonraki ilk dört yılda vadeli teklifler her iş yılının başında tam vaktinde verildiği halde, 1904-05'den sonra üretimle ilgili gelişmeler konusunda bilgi sahibi olmadan hiçbir fiyat belirlemesi yapmama kararının neler konusunda bilgi sahibi olmadan hiç bir fiyat belirlemesi yapmama kararı aldık".

Alman Borsa Anketlerine göre, iş dünyası dışındaki komisyon üyeleri (özel danışman Wiener ve bağımsız muhafazâkar von Gamp) değerli kağıt ticaretini yasal, ama marjinal fiyat farklarına dayalı borsa işlemlerini yasadışı sayıyorlar. Oysa işadamları böyle bir ayrımı reddediyorlar. Anlaşılıyor ki birinciler, kullanım değerinin kapitalist işlemlerin birinden ötekine hiç fark etmediğini ve bu değerin olsa olsa hüzün verici kaçınılmaz bir ölçü olduğunu kavrayamıyorlar.

Tek başına marjinal işlemler aslında, kapitalist için sadece mü-

badele değerinin önem taşıdığını gösteren söylemlerin en belirginidir. Temeldeki kapitalist ruhun en meşru çocuğu aslında marjinal ticaretin ta kendisidir. Bu işlemler, değerin dünyevî görüşün biçiminin —yani kullanım değerinin— içinden soyutlanıp çıkarıldığı kendi başına bir ticaret biçimidir. Ekonomik nitelikteki bu "kendinden veya kendi başına şey" kapitalist-olmayan bilgikuramcılarına düpedüz transandant bir şey gibi görünüyor ve bunu öfkeye kapılıp dolandırıcılık diye niteliyorlarsa [65] bu çok doğaldır. Onlar her kapitalist işlemin ampirik gerçekliği ardında böyle transandant bir "kendinden-işlem"in yer aldığını ve bu işlemin ampirik gerçekliği tek başına yansıttığını görmüyorlar.

Burada dikkate değer olan nokta, kullanım değerini savunanların, borsayla temas eder etmez, kullanım-değeri kavramını unutuvermeleridir. İster *getiri senetleri* ister metalar ile yapılsın, işlemlerin gerçekliği açısından bu senetler veya metalar fiilen teslim edildiği anda hiç bir fark kalmaz. Onlar meta dolaşımının, toplumun (metabolizması-*yö.*) açısından bir yaşam koşulu olmasına karşılık, kağıt dolaşımının toplumun metabolizması açısından hiçbir önemi olmadığını görmezlikten geliyorlar.

Kullanım değeri karşısında alınan umursamaz tavrın hangi çılgınlıklara yol açtığını bir örnekle göstermek mümkün. Bir metanın mübadele edilebilir, dolayısıyla birbirleri arasında de-

65 Eksper bay Simon'un söyledikleri çok doğru: "Bütün ticarî girişimlerin temel nedeni fark oluşturma isteği, yani marjinal kazançtır". Öte yanda, Reichsbank başkanı Koch buna karşı çıkarak merkantil (ticarî) işlemlerde amacın, marjinal işlemlerden ayrı olarak, bir metayı bir elden başka bir ele aktarmak olduğunu söylerken meselenin tamamıyla dışına düşüyor. Bay Simon'un anlamadığı şey de bu, çünkü bu iki tür işlem arasındaki fark, kârın kategorik anlamıyla birinde ortalama kâr ötekisinde ise marjinal kâr olarak gerçekleşmesidir. Burjuva ekonomisi, ekonomik davranışlardaki toplumsal işlevleri, davranan kişinin gerekçeleriyle özdeş tutar. Oysa kişilerin bu gerekçelerin ardındaki nedenlerden haberleri bile yoktur. O bakımdan burjuva ekonomisi, ekonomik sorunların özgül niteliğini göremez, yani ekonomik davranışların aralarındaki şu toplumsal yaşamı mümkün kılan ve bambaşka gerekçelerin sonuçları olarak gerçekleşen işlevsel bağımlılığı açıklayamaz. Böyle olunca, kapitalist üretimdeki öznelerin gerekçelerini bu gerekli işlevler çerçevesinde kavrayabilmekten yoksun kalır.

ğiştirilebilir halde olması için belirli ve saptanmış koşul veya standartlara uygun olması, belli bir özgül ağırlığı olması, renginin, kokusunun vb. belirli olması gerekiyor. Meta böylece teslim edilmeye elverişli ve hazır "tip" ya da marka oluşturuyor. Hamburg'ta vadeli kahve ticaretinde uygulanan "tip" oldukça düşük kalitedeydi. İyi kaliteli tipler siyah fasulye, taş vb. karıştırılarak kötüleştiriliyordu. Berlin'de uygulanan tip daha kaliteliydi. Hamburg'da kahvenin içine karıştırılan yabancı maddeler Berlin'de tek tek ayıklanıyor, kahve ancak ondan sonra satışa hazır duruma getiriliyordu. Üretken olmayan kapitalist harcamaların tipik bir örneğiydi bu... [66]. Ama daha da ilginç var. Hamburg'da bir şebeke oluşturulmuştu. Satışa hazır metanın sıkıntısı çekiliyordu. Satılmak istenenler de sadece taş vb. maddelerle karıştırılmıştı. Böyle olunca iyi kaliteli mal için fiyat farkı isteniyordu. Başka bir deyişle, iyi kaliteli kahve isterseniz "ceza"sını (ya da ceremesini-*y.ö.*) ödemek zorundaydınız. Besbelli ki bu, kapitalist mantık açısından tutarlı bir uygulamadır. Çünkü alıcı, aynı şebeke üyesi için kulanım değeri değil, yalnızca mübadele değeri söz konusudur. Tüm ekonomik faaliyetin amacı da kullanım değeri üretmek ya da arz etmek değil, sadece kâr sağlamaktır [67].

Kapitalist üretim tarzının savunucuları, bu tarza özgü tikel olayların zorunluluğunu kanıtlamaya çalışırken, kapitalist üretimden kaynaklanan özgül ekonomik, dolayısıyla tarihsel biçimleri —bu biçimlerin geçiciliğine rağmen— daima zorunlu olan teknik içerikleriyle özdeş sayıyorlar ve bu yanlış özdeşleştirmeden yola çıkarak söz konusu biçimlerin zorunlu olduğu sonucunu çıkarıyorlar.

Aynı savunucular böylece her toplumsal çalışma sürecinin yukarda kontrol edilmesi gerektiğini vurgulayarak sonunda üretim araçları üzerindeki *özel mülkiyet*'ten kaynaklanan kapitalist kontrolun, dolayısıyla özel mülkiyetin gerekirliğini amaçlamış oluyorlar. Bu amaçladır ki, ticareti özgül bir dolaşım faaliyeti olarak değil, malların tüketicilere dağıtımı olarak yorumluyorlar. İşte *Ehrenberg* de bunu yapıyor [68], ticareti mekân boyunca yapılan, spe-

66 Borsa Anketleri, II, s. 2079.

67 Borsa Anketleri, s. 2135. Tahıl ve ispirto konusundaki benzer örnekleri ilerki sayfalarda veriyoruz. Örneğin tam-ispirto yerine rektifiye-ispirto satılamaz.

68 "Ticaret ve spekülasyon, ilk üretim ve ham-madde işleyen sanayiler

külasyonu da zaman boyunca yapılan bir dağıtım olarak tanımlıyor. Ve dağıtımın, teknik gelişmenin belli bir aşamasından sonra artık daima ve elbette zorunlu hale gelmesi yüzünden, ticaret ve spekülasyon da kaçınılmaz hale geliyor, bunları safdışı etmek de olanaksızlaşıyor, bir ütopya oluyormuş.

Şimdi bir de "zorunlu" ile "üretken" kavramlarını özdeş sayacak olursak, Ehrenberg'in vardığı gülünç sonuca, yani spekülasyonun tıpkı tarım gibi bir üretim olduğu sonucuna varmış oluruz. Niçin olmasın, toprak da hisse senedi gibi aynı şekilde para getirmiyor mu?! Bu arada ticareti de ulaştırmacılıkla ve malları ambalajlama ve ayırma işiyle karıştırıp spekülasyonu da istiflemeyle eş tutarız, olur biter. Bunlar teknolojisi gelişmiş her üretim tarzında gerekli işlemler değil mi?!

Oysa Ehrenberg değil de, daha ciddiye alınması gereken Prof. Lexis [69] gibi ferasetli biri vadeli ticaret konusuna gelince karmakarışık söylemler kullanıyor. Çünkü o da, gerçek meta ticaretinden farklı olarak, piyasadaki meta ticaretinin de özgül biçimde bir ekonomik faaliyet olduğunu göremiyor. Spekülasyonun oynadığı özgül rolü kavrayamıyor ve vadeli ticareti gerçek bir ticaret diye tanımlayıp bir zorunluluk gibi göstermeye çabalıyor.

Onunla karşı düşüncede olan *Gamp*'ın artık işi kolaydır. Vadeli ticaretin metalar dolaşırken, bunların üreticiden tüketiciye dağıtımına hiç katkısı olmayan bir yığın devir işlemine yol açtığını gösterebiliriz. Lexis vadeli ticaretin alıcı bulmayı kolaylaştırdığını

---

gibi, özel üretim türleridir: Ticaret, doğada ekonomik mallar açısından raslanan yerel kıtlığı aşmayı amaçlayan bir üretim türüdür. Buna karşılık, spekülasyon malların zaman içinde ortaya çıkan kıtlığını aşmaya çalışır. Özel kişilerin ekonomik faaliyeti açısından ticaret yöresel, spekülasyon ise zamansal fiyat farklarından yararlanır."

"Borsadaki tahminler, borsada dolaşan doğru veya yanlış haberlere dayanarak fiyatları etkiler. Bu haberler fiilileşmiş ya da henüz fiilileşmemiş olup beklenen olaylarla ilgilidir. Borsadaki tahminler, beklenen olayları bunların kendi menzili ölçüsünde önceden kestirir (iskonto eder). Tahmin yaparken (metayı-*y.ö.*) gelecek için stoklamak üzere düşük fiyattlar gözetilir. Gelecekteki stoklara şimdikiler kadar tasarruf edebilmek için ise yüksek fiyat amaçlanır. Borsa ancak böyle üretken olabilir, yoksa olamaz". Richard Ehrenberg, Devlet Bilimleri Elsözlüğü'ne yazılan "Borsa Sistemi" adlı madde.

69 Borsa Anketleri, II, s. 3523.

söyler. Bu doğrudur, ama bu "alıcı" genelde tüketicinin kendisi değil, başka bir "satıcı"dır, yani spekülatördür. Ancak ticaretin, hele vadeli "ticaret"in ve bu doğrultudaki sepekülasyonun kökenini dağıtım işlevlerine olan mutlak ihtiyaca bağlamak yanlıştır. Ticaret sadece kapitalist bir toplumdaki dağıtım ihtiyacını karşılamaktadır, üstelik kapitalist toplumun kendi içinde bile geçici bir ihtiyaçtır, çünkü ticaretin sendikalar ve tröstlerce safdışı bırakılması bunu açıkca gösteriyor. Hele ticareti "üretken" olarak niteleyenler, yani kârı "fiilîleştiren" değil de, kâr "üretken" bir faaliyet olarak görenler hepten açmaz içindeler. Lexis, ticarî giderlerdeki tasarrufu kartelleşmeye özgü bir yarar olarak görüyor, oysa buradaki yarar aslında ticarî işlemlerin kayıp veya zarar üretmesinden, yani üretken olmamalarından kaynaklanıyor.

Vadeli ticaretin gerekirliğine dönecek olursak, bunun karakteristiklerini aslında şöyle sıralayabiliriz: (1) Sanayicilere ve tüccarlara, yani üretken kapitalistlere[k] sermayelerinin dolaşım süresini sıfıra düşürme olanağını sağlaması ve onları böylece dolaşım sırasındaki fiyat dalgalanmalarına karşı koruması, bunların yükünü, özgül işlevleri bu dalgalarla yarışmak olan spekülatörlere aktarması, (2) ticarî işlemlerin bir bölümünü üstlenerek parasal (banka) sermayeye ticarî sermayenin yerini alma olanağı tanıması, işlemlerin bu bölümü için ortalama kâr değil, faiz alınması, sanayici kârının (girişimci kârı) aradaki fark kadar yükselmesi ve (3) yukardaki ikinci karakteristikle bağlantılı olarak, vadeli ticaret, parasal sermayeye bu parasal karakterini yitirmeden, ticarî sermayeye dönüşme, dolayısıyla banka sermayesine de ticaret ve sanayi üzerindeki egemenliğini yayma fırsatını vermekte ve üretken sermayenin giderek büyüyen bir bölümünü banka kontrolu altındaki parasal sermaye kılığına bürünmeye zorlamaktadır.

k Ticaretin, biraz yukarıda "üretken olmadığı"nı savunan Hilferding'in —önceleri kabul ettiği üzere— burada ticaret yapanı "üretken" kapitalist sayması, bizce sadece "biçimsel" bir çelişki sayılmalıdır -*y.ö.*

10. Altbölüm: Banka Sermayesi ve Banka Kârı

Sermayenin mobilizasyonu (hareketlenmesi/akıcılaşması) bankalara yeni bir etkinlik alanı açmaktadır: Hisse senetleri çıkartımı ve spekülasyon... Kuramsal açıdan bakarsak, bu etkinliklerin bir tek veya birçok bankadaki ödeme ve kredi işlevleriyle bağlantılı olup olmamasının hiçbir önemi yok. Önemli olan işlevlerin ekonomik düzlemdeki farklılığıdır. Son yıllardaki gelişmeler, söz konusu işlevlerin, ister bir tek girişim çapında, ister faaliyetleri aynı kapitalistler grubunca birbirleriyle tamamlanan girişimler çapında olsun, her yerde giderek aynı çerçeve içinde yürütüldüğünü gösteriyor. Bu birleşik çerçevelenmeye yol açan moment, eninde sonunda sermayenin bütün bu işlevlerde, özgül veya dar anlamıyla bir parasal sermaye, yani yatırım halinde bağlandığı durumdan yine para olarak çekilip alınan bir *ödünç sermaye* olarak ortaya çıkmasıdır. Hatta bu birleşik çerçeve bir tek girişimin çapında sağlanmasa bile, bütün bu değişik işlevleri yerine getiren de kısmen yine aynı parasal sermayedir ve bunu, bir girişimin emrinden ötekisinin emrine verilmek suretiyle yapar.

Banka sermayesinin nereden kazanç sağladığı ve banka kazancı (kâr) ile bankanın —gerek kendi öz gerekse emrindeki— sermayesi arasındaki ilişkinin nasıl yapılandığını araştırmak, ancak bu farklı işlevlerin analizini yaptıktan sonra mümkün olabilmiştir.

Bildiğimiz gibi, kâr üretimden (ilkin virtüel bir gerçeklik, yani henüz fiilîleşmemiş olarak ve sonradan dolaşım süreçinde fiilîleşmek, fiilî gerçeklik haline gelmek üzere -*y.ö.*) kaynaklanıyor. Ve dolaşım sırasında fiilîleşiyor. Yine aynı şekilde biliyoruz ki dolaşım işlemlerinin, meta alım ve satımlarının yürütülmesi için bir ek sermaye gerekiyor. Bu işlemlerin bir bölümünü sanayicilerden alıp üstlenen tüccarlardır ve söz konusu işlemler bölümü, toplumsal sermayenin bir bölümünün bağımsız bir işlevi haline gelmektedir. Toplumsal sermayenin bu bölümü (ticarî) *metasal işlem sermayesi*dir. Tüccarın kullandığı sermaye, sanayicilerin üretim sürecinde ürettikleri kârın bir bölümünden başka bir şey olmayan *ortalama* bir kâr bırakır ki bu, aksi takdirde sanayicinin payına düşecek olan kârın, kesri yani orantılı bir parçasıdır [70]. Dolaşıma ge-

70 Alıntılar için bak, *Kapital III*, 1. Bölüm, 4. Altbölüm: Meta ser-

lince, o da bir dizi malî işlemleri gerektirmektir. Rezerv fonların ayırımı. ödemelerin hazırlanma ve havalesi, hesaplardan yapılan ödeme ve tahsilat v.b. Bu muhasebe işlemleri, dolaşım harcamalarından sayılan emekten tasarruf etmek ve bu işler için gereken sermaye miktarını azaltmak amacıyla merkezîleştirilebilir. Böyle bir odaklaşma gerçekleştirildikten sonra bu işlerin yürütülmesi için artık daha küçük bir sermayeye ihtiyaç olacaktır.

> "Sanayi sermayesinin, dolayısıyla ticari sermayenin dolaşım süreci içinde paranın yaptığı salt teknik hareketler —burada ticaî sermayeyi de katıyoruz, çünkü ticarî sermaye sanayi sermayesinin dolaşım hareketinde onun bir bölümü olarak hareket ediyor— evet, bu hareketler, kendi işlevinden başka bir iş görmeyen özel türden bir sermayenin böyle bağımsız bir işlevi veya hareketi şeklinde özerkleştiği zaman, bu sermayeyi *parasal işlem sermayesi* (malî sermaye-Geldhandlungskapital) haline getirir. Bu durumda sanayi sermayesinin *ve d*e ticarî sermayenin (ıneta-işlemsel sermaye, Warenhandlungskapital -*K.M.)* bir parçası, artık yalnızca para biçiminde, yani genelliğiyle parasal bir sermaye olarak kalmaz, aynı zamanda, yalnızca bu teknik işlevleri yapmakla sınırlı parasal bir sermaye olarak çalışır. Toplam sosyal sermayeden sıyrılıp farklılaşan bu parça —sermaye böylece parasal sermayenin belli bir bölüm halinde özerkleşiyor, çünkü onun tüm sanayi ve ticaret kapitalistleri sınıfının bu (malî, parasal -*y.ö.*) işlemleri yürütmesini sağlayan bağımsız bir kapitalist işlevi vardır. Ticaret (metasal işlem) sermayesi durumunda olduğu gibi, finans (malî) sermayesi durumunda da, sanayi sermayesinin bir (parasal) bölümü, dolaşım sürecindeki işlevi gereği, sanayi sermayesinin geri kalan bölümünden sıyrılır ve geri kalan bütün bu sermaye için yeniden-üretim süreçine özgü işlemleri yerine getirir. Bu (özel görevli -*y.ö.*) parasal sermayenin hareketi de bu yüzden yeniden -üretim sürecinde çalışan sanayi sermayesinin özerkleşmiş bölümünün hareketinden başka bir şey değildir" [71].
>
> "Parasal ticareti burada ele aldığımız düz biçimi, yani kredi sistemine bulaşmamış olan parasal ticaret, metaların dolaşımındaki belli bir safhanın sadece tekniğiyle... yani paranın dolaşımıyla ve

mayesinin ve parasal sermayenin meta işlemleri sermayesine ve para işlemleri sermayesine dönüşümü.

71 Marx, *Kapital III*, s. 327.

paranın bundan kaynaklanan değişik işlevleriyle ilişkilidir... Para tüccarlarının iş gördüğü parasal sermaye yığını, tüccar ve sanayicinin dolaşım sürecinde yer alan parasal sermayeleridir. Ve para tüccarlarının yürüttükleri işlemler de sadece ticaret ve sanayi kapitalistlerinin yürüttükleri işlemlerdir. Açıkça bellidir ki para tüccarlarının kârları artık-değerden alınan bir kesintiden oluşuyor, çünkü onlar (alacak şeklinde fiilîleştirmemiş bile olsa) daima fiilîleşmiş değerlerle işlem görürler" [72].

Bankalar, bankacılığın gelişmesine paralel olarak muhasebe işlerini üstlendiler. İşlemlerin teknik yapısı ve hacmi elbette bunun için gerekli sermaye miktarını da belirliyor. Tüccarlar kendi ticarî sermayeleri üzerinden, sanayiciler kendi üretken sermayeleri üzerinden nasıl ortalama kâr sağlıyorlarsa aynı şekilde bankalar da bu ortalama kârı söz konusu sermaye üzerinden sağlıyor [73]. Banka sermayesinde, bu sermayenin sağladığı kârın ortalama kârı kategorik anlamda temsil ettiği biricik bölüm de budur. Banka sermayesinin geri kalanı üzerinden sağlanan kâr temelinden farklıdır.

Kredi-veren olarak banka, elinde öz ve dış sermaye olarak mevcut bütün sermayeyle çalışır. Bankanın brutto kârı (kazanç) ödünç verdiği sermaye üzerinden aldığı faizden oluşuyor. Netto kâr ise —giderler çıktıktan sonra— bunlara ödenen faizler ile bankanın depozitolara ödediği faizler arasındaki farktan meydana geliyor. Ancak bu kâr kategorik (dar) anlamıyla bir kâr değil ve kârın düzeyini ortalama kâr oranı belirlemiyor. Netto kâr herhangi bir para kapitalistinin kârı gibi faizden kaynaklanıyor. Bankanın kredi dolaşımında oynadığı aracılık rolü, kendisine öbür para kapitalistlerinde olduğu gibi sadece özsermayesinden değil, borçlularından istediği faize oranla daha düşük faiz ödediği alacaklılarının sermayesinden de kâr elde etmesine imkân veriyor. Bu faiz, uygulamadaki toplumsal ortalama kârdan alınan bir kesinti ya da bu kârın bir bölümünü temsil ediyor. Ancak bu kazancın, tüccar

72 *a.g.e.* s. 334.

73 Aşağıdaki hesap şeması sorunu somutlaştırıyor: Üretim sermayesi 1000 olsun ve 200 kadar kâr bıraksın. Meta işlemleri sermayesi, abartarak söyleyelim, 400 ve parasal işlem sermayesi 100 olsun. Kâr toptan sermayeyi oluşturan 1500 üzerine dağılır. O nedenle ortalama kâr yüzde 15 düzeyindedir. Toplam kâr 200'den sanayiciye 150 düşer, tüccara 40, para tüccarlarına ise 10.

sermayesinin ve para tüccarının sermayesinin kazancı tersine, ortalama kârı belirlemekte herhangi bir etkisi olmuyor.

Faiz düzeyi, banka sermayesinin sadece bir bölümünü oluşturduğu ödünç sermayelerin arz ve talebine genellikle bağımlı kalıyor. Brutto kârı belirleyen ise, faizin düzeyidir. Parasal sermayeyi kendilerine elverdiğince büyük miktarlarda çekebilmek için bankalar ellerindeki depozitolara faiz öderler. Bankanın tasarufundaki parasal sermaye hacmi —öteki koşullar aynı kaldığı takdirde— bu depozitolara ödediği faizin düzeyine bağlıdır. Bankaların depozitolar ardında tutuştuğu bu rekabet onları elverdiğince yüksek faizler ödemeye zorluyor. Alacaklı (kredi-veren) olarak aldıkları faizle borçlu olarak (depozito/mevduat sahiplerine -*y.ö.*) ödedikleri faizler arasındaki fark bankaların netto kârını oluşturuyor.

Bu süreci şöyle özetleyebiliriz: Birincisi, faiz oranı ödünç verilen sermayenin arz ve talebine göre saptanmakta ve bu oran, bankaların, ellerindeki öz ve dış (mevduat) kaynaklı paraları ödünç vermekle sağlayacakları brutto kârı belirlemektedir. Bankanın kendi öz kaynakları ve müşteri depozitoları arasındaki oran faiz oranıyla veya brutto kâr miktarıyla ilgili değildir. Elbette, depozit paraların sadece bir bölümü bankanın fiilen tasarrufunda iken, öbür bölümü *rezerv* olarak ayrılır, ama faiz getirmeyen bu bölüm, toplam depozitoya oranla çok küçüktür. Bankalar arası depozito rekabeti, onların bu depozitolara ödeyecekleri faiz oranlarını belirlemektedir ve brutto kâr ile giderler verildiğinde de netto kâr işte bu oranlara bağlı kalmaktadır.

Görülüyor ki önerilenler arasında bankanın özsermayesi yer almıyor, çünkü bankanın kârları özsermayeye değil, ellerindeki ödünç verilecek sermayeye bağlıdır. Demek ki temel veri bu kârın düzeyidir ve özsermaye miktarı da bu düzeye göre ayarlanmalıdır. Bankalar, ellerindeki ödünç verilecek sermayeyi ancak bu kârın elverdiği ölçüde kendi özsermayeleri haline getirebilirler. Ama sermaye için, banka ötekilerinden farksız bir yatırım yeri sayılır. Sermaye böyle bir yatırım kesimine, ancak orada sanayi veya ticaret kesiminde bulduğu değerlenme olanaklarını aynen bulduğu zaman yönelir. Yoksa bu kesimden başka bir yere kaçar. Öte yanda bankanın kârı bir veri olarak saptanmıştır. Bankanın özsermayesi artık o şekilde belirlenmelidir ki özsermayeye göre hesaplanan kâr bu sermayeden elde edilecek ortalama kâra eşit olsun. Diyelim ki, bir

bankanın tasarufunda 100 milyon marklık bir ödünçleme sermayesi var ve bundan 5 milyon brutto kâr, 2 milyon netto kâr sağlıyor. Kâr oranının yüzde 20 olduğu kabul edersek, bu durumda özsermayenin 10 milyon (%20.10=2 -*y.ö.*) olması gerekir. Demek ki geri kalan 90 milyonun müşterilerden depozit olarak gelmesi yetiyor. Bu durum, banka anonim şirketleri kurulurken ya da sermaye artırır iken, banka sermayesi girişimci (sanayici) kârı üretmeyip sadece faiz topladığı halde, nasıl olup da kurucu kârı koparmaya fırsat kaldığını açıklıyor.

Banka kârı ortalama kâr oranına eşit olup hissedarlar sadece faiz aldıkları zaman kurucu hissedarlar için de (durup dururken -*y.ö.*) *kurucu kârı* alma fırsatı doğuyor. Bankaların para piyasasında ağırlığı varsa o zaman kurucu kârının hepsini ya da bir bölümünü kendisi toparlayabilir dolayısıyla rezervlerini de güçlendirmiş olur. Rezervler, bankanın doğal olarak özsermayesidir, ama muhasebe açısından kâr daha küçük olan nominal sermayeye göre dağıtılır. Rezervler bankaya ayrıca sermayesinin büyük bölümünü sanayiye yatırma olanağı da sağlar.

Bankanın özsermayesi ile dış, yani depozitolanmış sermayesi arasında ayrım yapmanın bankanın kârı açısından önem taşımaması ve özsermaye miktarıyla bu sermayenin depozito şeklinde çektiği dış sermaye arasında sabit bir oranın olmayışı, ilkin bankaya ait özsermaye miktarının keyfi bir düzeyde olabileceği izlenimi yaratıyor.Ve özsermayeyi. kârı ortalama kâra eşitleyecek şekilde seçme olanağını sağlıyor. Banka sistemi ileri bir gelişme aşamasına varıp ödünç verilebilecek serbest sermaye bankalarda toplandığı zaman, yeni bir banka kurmak iyice zorlaşır, çünkü kendisine dışardan yeteri kadar ödünç sermaye bulamaz, ya da bunu, ancak öbür bütün bankalarla yoğun bir rekabeti göze aldıktan sonra bulabilir ki, burada başarı şansının pek yüksek olduğu söylenemez.

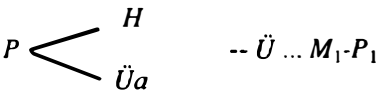
Demek ki banka sermayesi, sadece sanayi sermayesinden değil, aynı zamanda ticaret ve parasal işlem (Geldhandlungskapital) sermayesinden de apayrıdır. Bu son iki sermaye kesiminde sermayenin hacmi teknik olarak verilmiştir, yani üretim ve dolaşım süreçlerinin nesnel koşullarıyla belirlenmiştir.

Sanayi sermayesinin hacmi. üretim sürecindeki genel gelişmeye. mevcut üretim araçlarının ölçüsüne bağlıdır. Doğal kay-

naklar ve bunları kullanma olanakları ve çalışan nüfus da bu ölçüye dahildir. Sanayi sermayesinin kullanma tarzı ve çalışan nüfusun sömürülme derecesi, sanayi, ticaret ve *parasal işlem* (veya paraişlemsel) sermayesine (finans kapitale-*y.ö.*) benzer şekillerde dağıtılan kârın miktarını belirler. Bu son iki sermaye kesiminde gereken sermayeyi ise yine dolaşım sürecinin teknik koşulları belirliyor. Dolaşım sadece *kâr* üretmeyip gider de ürettiğinden bu kesimde harcanan sermayeyi "*minimuma*" indirme *eğilimi* vardır. Buna karşılık, banka sermayesi, ister *özsermaye* ister *depozitolanmış, yani dış sermaye* olsun, ödünç verilecek bir sermayeden başka bir şey değildir ve bu şekilde aslında üretken sermayenin parasal biçimini temsil eder. Burada önemli olan şey, bu (banka-) sermayenin büyük bölümüyle salt biçimsel bir varlık taşıdığı, yani yalnızca bir muhasebe birimi rolünü oynadığıdır.

Banka kârı ile özsermaye miktarı arasındaki ilişkiye benzer bir ilişkiye, senet emisyonundan ve spekülatif faaliyetten kaynaklanan karlarda da görüyoruz. Kuruculuk ya da emisyondan gelen kazançlar ne kâr ne de faiz sayılır, bunlar sermayeleşmiş girişimci gelirleridir, sanayi sermayesinin *fiktif sermaye*ye dönüşmesinden kaynaklanır. Emisyondan gelen kazançların düzeyini ilkin ortalama kâr oranı, sonra da faiz oranı belirlemektedir. Ortalama kâr eksi faiz, girişimci kârını belirlerken, bu kâr, uygulamadaki faiz oranında sermayeleşen kurucu kârını temsil eder. Kurucu kârı banka özsermayesinin hacmine hiçbir şekilde bağımlı değildir. Sanayi sermayesinin fiktif sermayeye dönüşebilmesi sadece ödünç verilebilecek sermayenin hacmine bağlıdır ki bu *ödünçleme sermayesi* de, faiz-getiren bir sermaye olma özelliğini koruyacak üretken sermaye haline gelmeye hazırdır. *Hisse senetlerine* yatırım yapabilmek için elde yeteri kadar sermaye olmalıdır. Ancak burada şöyle bir ayrım söz konusudur:

Önceden mevcut sanayi sermayesinin hisseli sermayeye dönüştürümü ancak hisselerin borsada dolaşması için gereken miktardaki parayı bağlar ve bu durum da, hisselerin uzun-vadeli yatırım olarak "sağlam ellerde" kalıp kalmamasına ya da spekülatif kağıtlar şeklinde hızla el değiştirip değiştirmemesine bağlıdır. Ya da şöyle olabilir: Sermaye hisselerinin arzı yeni bir girişimin kurulması veya mevcut girişimin genişletilmesi anlamına gelir. O zaman ilkin

şeklindeki *devir sürecini* [1] gerçekleştirmek, sonra hisse senetlerinin dolaşımını gerçekleştirmek için yeterli ihtiyaç vardır. Ödünçlenecek mevcut sermayenin miktarı, aynı zamanda, hem kapitalistleşmenin kritik faktörü sayılan faiz oranını hem de dolayısıyla, emisyondan gelen kârın hacmini belirler. Emisyon kârı, o bakımdan bankanın özsermaye miktarına bağımlı değildir. Ama emisyon kârları toplamı özsermayeden gelen ortalama kâr oranına uzun vadede eşit olmalıdır. Öte yandan, banka kredi durumunu ve güvencesini arttırmak için özsermayesini güçlendirme eğilimine girer.

Spekülatif kazançlarda da durum buna benzer. Bankanın spekülasyona katılması bankaların elindeki sermayenin özsermaye ve dış (depozito)-sermaye gibi ikiye bölünmesine değil, toplam sermaye miktarına bağlıdır. Ancak önceden de biliyoruz ki, gerek kredi faaliyetinden gerekse finansman ve spekülasyonlardan dolayı birtakım odaklaşma eğilimleri belirlemektedir ve bu eğilimlere paralel olarak, sermayenin elverdiğince büyük bir bölümünü özsermaye halinde tutma çabası başgösterir. Çünkü özsermaye ödünç verilen sermaye gibi her an geri istenebilecek türden bir sermaye değildir. O bakımdan sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi daha güvenceli olmaktadır. Özellikle şirket kurmak, parasal sermayeyi, sanayiye uzun veya kısa süre için, bu sermaye hisse senedi satma yoluyla yeniden bankaya dönünceye kadar bağlamak anlamına geliyor. Aynı şekilde özsermayeyi büyültmek de, sanayi girişimlerine giderek daha geniş ölçülerde ve daha uzun süreyle katılmak, meta ve değerli kağıt spekülasyonlarını daha yakından etkilemek anlamına geliyor. Böyle olunca, banka faizlerden ve emisyondan gelen kazançlar ölçüsünde sermayesini durmadan arttırmaya yöneliyor.

Arttırılmış sermayeyi gereği gibi değerlendirme zorunluluğu bir yana, banka dış (depozit) sermayeyi özsermayeye dönüştürmeye istediği gibi karar veremez. Banka özsermayesini onu

1 P: para. H: hisseler, Üa: üretim araçları, Ü: üretim, M: meta anlamına geliyor - *y.ö.*

sanayiye yatırmak, senet emisyonundan kâr sağlamak ve sanayinin kontrolunu eline geçirmek amacıyla büyültmek ister. Öyle ya, bankanın biricik işlevi ödeme kredileri vermek olsaydı, özsermayeyi belli bir sınırın ötesinde genişletmeye hiç gerek kalmazdı, çünkü bu durumda depozito-sermayenin ötesindeki paraların kullanımı kritik bir faktör oluşturur ve banka, elinde ödeme aracı olarak hazır bulunması gereken sermaye üzerindeki faizden başka hiçbir kazanç sağlayamaz. Bankanın elindeki toplam ödünçleme sermayesinin büyük bölümünü özsermaye olarak tutup büyük çapta bir sermayeyi sanayiye kendi hesabına yatırabilmesi söz konusu değildir. Aslında bunun tam tersi oluyor. Ödünç verilecek mevcut sermayenin bir bölümüne ödeme aracı (dolaşım kredisi) olarak ihtiyaç olduğundan, sanayiye yatırım (sermaye kredisi) olarak öbür bölümü kullanılıyor. Mevcut ödünçleme sermayesinin dolaşım kredisi ile sanayi kredisi arasında bölüştürülmesinin kendi nesnel nedenleri vardır. Ve bu nedenler, üretim ve dolaşım süreçlerinin güncel durumundan kaynaklanır. Bu nedensel sınırlar esnek bile olsa, bankalar banka sermayesini parasal biçimde tutmak, yani ödeme güçlerini tehlikeye atmak istemiyorlarsa bu sınırları gözardı edemezler. Öte yandan mevcut ödünçleme sermayesini bölüştürmek, hangi bölümün özsermaye, hangi bölümün dışsermaye olduğuna bağlı değildir.

Banka sanayiye bağlamak üzere, özsermayesini arttırmak ister. Ve bankanın kendi özsermayesine dönüştürebileceği dış sermaye miktarının sınırlarını, mevcut toplam sermayenin, sermaye yatırımı olarak kullanılabilecek olan bölümü çizer. Bankanın ödünçleme sermayesini, giderek artan ölçülerde özsermayeye dönüştürme hareketi de işte bu sınırların berisinde gerçekleşebilir. O bakımdan banka öz sermayesinin hacmi, bankanın isteğine bağlı olmadığı gibi, artan sermayeyi yatırma fırsatlarına da bağlı değildir.

Banka sermayesinin arttırılması ilkin düpedüz hukuksal bir işlem olup ekonomik işlevlerinde bir değişiklik anlamına gelmez. Parasal sermaye biçiminde bulundurması gereken sermayesini, banka ancak dış-sermayesini kendi öz-sermayesi haline dönüştürmekle arttırabilir. Gelişmiş para sisteminde tasarruf edilecek tüm paralar bankalarda toplandığı için, bankanın sermaye arttırması ilkin, elindeki mevcut depozitoların bir bölümünün, örneğin

hisse senedi çıkartma yoluyla, bankanın sermayesi haline getirilmesinden başka bir şey değildir.

Dış-parasal sermayenin öz-parasal sermayeye böylece dönüştürülmesi, parasal sermayenin arz ve talebinde elbette hiçbir değişiklik meydana getirmez, dolayısıyla faiz oranını da etkilemez [74].

Sanayi sermayesinin arttırılması ise, öteki koşullar aynı kaldığı sürece, kâr meblağının artması sonucunu doğurur, çünkü sanayi sermayesi üretim sürecinde çalışmakta ve artı-değer yaratmaktadır. Oysa banka, sermayesini arttırmakla (bankanın) elde ettiği toplam faiz meblağı elbette ki değişmez. Çünkü faiz meblağı, talep aynı kaldığı sürece, ödünç verilecek sermayenin arzına bağlıdır ki bu sermaye, kendisinin bankalarla özel kişiler arasında dağılımındaki değişmelerden, yani *mülkiyet* değişikliğinden etkilenmez. Etkilenen veya değişen şey, bankanın sadece netto kâr hesabıdır ve bu kârın yüzdesi bankanın özsermayesini artırma oranından daha geride kalır.

Sanayi, ticaret ve parasal işlem sermayeleri, toplumsal sermayenin belirli bölümleridir. Ve bunların aralarında verilen bir anda daima belirli bir ilişki olmak zorundadır. Soyut olarak düşünüldüğünde, tüm toplumsal sermayenin bankalardaki sermayeye eşit olması lâzım. Çünkü banka sermayesi sadece bankaların tasarrufuna bırakılmış sermaye demektir. Ve bütün sermayelerin bankalardan geçmesini önleyecek hiçbir engel yoktur. Bu banka sermayesinin en büyük bölümü doğal olarak *fiktiftir*, yani aslında üretken olarak çalışan sermayenin sadece parasal ifadesidir ya da artı-değer üzerinde sermayenin hak iddiasıdır. O bakımdan, banka sermayesini arttırmak sanayi sermayesini arttırmanın tersine, *kazanç* arttırmanın önkoşulu demek değildir. Çünkü banka açısından kazanç daha baştan verilmiş bir faktördür.

Banka özsermayesini ancak kazanç (kârı) arttığı zaman arttırır, çünkü arttırılmış sermaye banka sermayesine, başka riskler altına girmeden, sanayi sermayesi haline daha geniş çapta dönüşme fırsatı vermektedir. Sanayiye kredi sağlamak, hisse senedi çıkartma ve bunlara sahip olma yoluyla sanayi girişimcilerine ka-

74 O nedenle bir banknot bankasının, örneğin Alman Reichsbank'ının özsermayesini arttırmakla faiz oranlarında düşüş sağlayacağını beklemek çocukca bir düşüncedir.

tılmak, bütün bunlar bankayı özsermayesini arttırmaya zorluyor. Ve İngiltere'deki düz depozit bankaların tutumu bunu kanıtlıyor. Gerçekten de bu bankalar, çevirdikleri dev meblağlara rağmen, sermayelerini arttırmayıp çok yüksek temettüler dağıtıyorlar. O bakımdan bankaların sermayesindeki giriş veya çıkışları, sanki faiz oranını değiştirerek bankaların kârını etkiliyormuş gibi düşünmemek gerekir. Değişen şey aslında, kârın banka özsermayesinin büyüklük veya küçüklüğüne göre dağıtılışındaki farklılıktır.

Bu arada, banka sermayesindeki artışın hisseli sermaye, yani *fiktif sermaye* biçiminde veya düzleminde yapılmakta oluşu belli bir önem taşıyor.

Paranın fiktif sermayeye dönüşmesi kapitalist bireyin parakapitalisti ya da ödünç-veren kapitalist olarak oynadığı rolde hiçbir değişikliğe yol açmamaktadır. Bunu önceden görmüştük. Şimdi fiktif sermayeye dönüşmüş olan para, bankanın sermayesi olarak kalıyor ve böylece ekonomik anlamda *parasal sermaye* rolünü oynuyor. İşte bu banka sermayesinin bir bölümü bu kez sanayi sermayesi haline gelmekte ve bu dönüşüm iki yoldan gerçekleşmektedir:

Sanayi girişimine kredi sağlama yolu (yani girişime ödünç sermaye verme) ya da girişimin hisse senetleri devralma yolu, ki banka sermayesinin hacmi buna artık imkân verdiğinden, senetlere sürekli olarak sahip çıkabiliyor.

Bu son durumda banka sermayesindeki artış, ilkin parasal sermayeyi banka sermayesine, sonra da bunu sanayi sermayesine dönüştürmekle oluyor. Özel para kapitalistleri paralarını sanayi senetlerine doğrudan yatıracakları yerde banka senetlerine yatırmış oluyorlar. Ve banka da onların paralarını, sanayi senetleri satın alarak sanayi sermayesine (kendi adına-*y.ö.*) dönüştürüyor. Aradaki fark, bankanın bu işlemlerde sadece aracı rolü oynamakla kalmayıp ayrıca banka sermayesinin sahibi olarak, sanayi girişiminin de ortak-sahiplerinden biri haline gelmesidir. Bankanın sahip olduğu bu mülkiyet hakkı *hisse sahibi* bireylerin *mülkiyet hakkı*'ndan çok farklı sonuçlar doğuruyor. En başta özel kişilerin elindeki parasal sermayeyi olabildiğince büyük kapsamda banka sermayesine ve ilk önce bunu sanayi sermayesine dönüştürme eğilimi doğuyor. Bu süreç içinde de *fiktif sermaye* kendini iki katına çıkarmış oluyor. Parasal sermaye fiktif olarak banka senetlerinden oluşan sermaye

halini almıştır, ama aslında bankanın mülkiyetine geçmektedir. Öte yanda, aynı banka sermayesi fiktif olarak sanayi senetleri haline gelmiştir, ama aslında üretken sermayenin öğelerine, üretim araçlarına ve işgücüne aktarılmaktadır.

Büyük dış (depozito) sermaye ile çalışan bankaların temettü politikasında, sanayi girişimcilerinin bir politikalarına oranla daha çok istikrara gerek vardır. Hele bu depozitolar, temettülerdeki istikrar gibi dış belirtilere dayanarak yönetimin iyiliğine ya da kötülüğüne karar veren ve sallantılı bir temettü politikası karşısında depozitolarını geri çekebilen çevrelerin paraları ise, bu istikrar o zaman çok daha önem kazanıyor. Ancak bu durum, kapitalist-olmayan çevrelerin depozitoları açısından söz konusu olur.

Sanayi girişimleri ise kendi temettü politikalarında bu kadar bağımlı değillerdir. Bunun birinci nedeni, girişimin ödeme durumundan kredi-verenlerin iyice haberli olmalarıdır. İkincisi, girişimin daima başvurduğu ödeme kredisinin, ürettiği metalarla karşılanması zorunluluğudur. Çünkü başka kredilere, bankaların yaptığı gibi, öyle sık sık değil, ancak uzun zaman aralıklarında başvurabilirler.

İşte sanayi girişimlerine özgü bu politika bağımsızlığı, onlara hisse fiyatlarını, dolayısıyla "işin içindekiler"in borsadaki *spekülatif* kazançlarını etkileme olanağını sağladığı gibi, konjonktürel dalgalara ve birikim sürecinin gereklerine daha kolayca uyum sağlama fırsatını da veriyor. Gerek bu dalgalanmalar gerekse uyumlaşma, sanayi girişimi açısından bankalara oranla daha büyük önem taşıyor.

Öte yanda, bankalar temettü politikalarında, sanayi girişimlerine oranla daha rahatça istikrar sağlayabilirler. Çünkü konjoktürel dalgalanmalar banka kârlarını sanayi kârlarını etkilediği kadar yoğun ve tek-yönlü etkilemez. Neden derseniz, ilkin banka kârının büyük bir bölümü, faiz oranının mutlak düzeyine o kadar bağımlı değildir, daha çok ödünç verilen ile ödünç alınan (depozit -*y.ö.*) sermaye üzerindeki faizler arası farka bağlıdır. Bu fark, özellikle bankacılıktaki *odaklaşma* oldukça gelişmiş bulunduğu zaman, faizin mutlak düzeyindeki dalgalanmalardan daha *stabil,* yani istikrarlıdır. Ayrıca konjoktürel dalgalar boyunca yaralı olduğu kadar yararsız momentler de vardır, yani birbirleriyle kısmen de olsa denkleşen karşıt momentler söz konusudur. En yararlı olan dönem,

faiz oranının yavaş bir yükselişi ve sanayide sermaye ihtiyacının (talebinin) artışı şeklinde beliren ve dolayısıyla *hisse senedi çıkarma* eğiliminin canlandığı ve kuruculuk kârlarının yükseldiği, kısacası refah dönemidir.

Bunlara paralel olarak bankalar ayrıca muhasebe kazançları, ticaret (ödeme) kredileri ve borsa spekülasyonlarından büyük kârlar sağlarlar. Konjonktürün doruğuna varıldığında hem faiz oranı hem de alınan ve verilen faizler arasındaki fark da büyür. Buna karşılık, senet çıkarma faaliyeti ve *kuruculuk kârları* azalmaya yüz tutar. Sanayinin sermaye ihtiyacı hisse senedi veya tahvil çıkarmaktan çok banka borçlarıyla karşılanır, *değerli kağıt* spekülasyonu ise, bunalım evresine gelinmeden biraz önce yüksek faiz oranlarıyla frenlenir. *Depresyon*'a girildiği ve faiz oranının dip noktasına ulaştığı ilk evre, sabit-faizli kağıtlar çıkarmak açısından, en elverişli zamandır. Bankaların aldığı devlet ve belediye bonolarından vb. edindiği kârlar hızla artar. Aynı şekilde ellerindeki sabit-faizli kağıtların artık şimdi yükselmiş olan rayiç üzerinden satışları da bankalara ayrıca kazanç sağlıyor. Sanayinin önceden yapmış olduğu borçların bir bölümü hisse ve tahvil sermayesine dönüştürülür, çünkü para piyasası artık akıcı hale gelmekte, sermaye senetleri çıkartımına yeni kazanç kapıları açmaktadır. Bütün bu faktörler, arz edilen krediler üzerindeki faizlerden gelen küçük çaplı gelirleri üç aşağı beş yukarı denk getirirler.

Bankalar aralarında sürdürdükleri rekabeti sadece kendi özsermayeleri ile değil, ellerindeki tüm sermayeyle yürütürler. Para piyasasındaki rekabet aslında meta piyasasında olduğundan temelli olarak farklıdır. En önemli fark ilkin, para piyasasındaki sermayenin para biçiminde olması, meta piyasasındaki sermayenin ise henüz *metasal sermayeden parasal sermayeye dönüşmek zorunda olmasıdır*. Ama bu zorunluluğun içinde söz konusu dünüşümün başarısızlığa uğrama olasılığı, metasal sermayenin değer yitirmesi, dolayısıyla kâr getirecek yerde zarara uğrama olasılığı da vardır. Meta rekabetinde sermayenin değerlenmesi değil, fiilîleştirilmesi söz konusuydu. Parasal sermayenin rekabetinde ise sermaye bir kez fiilîleşip garantilenmiş olduğu için, onun sadece *değerlenme* derecesi, yani *faiz* düzeyi söz konusudur.

Nedir ki faiz, rakiplerin her birine pek az hareket alanı bırakacak şekilde belirleniyor. Burada belirleyici olan şey, merkezî

finans (para ticareti -*y.ö.*) kuruluşlarının iskonto politikasıdır ve bu politika, dışardaki söz konusu rakiplerin durumlarını belirler, onlara sadece belirli ve dar sınırları içinde hareket etme olanağını tanır. Bu durum ilkin, özellikle bankaların dar anlamdaki kredi işlemleri (kredi verme ve alma, yani aktif ve pasifler) için önem taşıyor, ama bu alandaki rekabet göreceli olarak zayıftır. Hareket alanı ne kadar darsa işlerin salt nicel hacmi o ölçüde ağır basar. Ama bu alan çok büyükse banka komisyon giderlerini düşürüp depozito faizlerini yükseltebilir. Bu koşullar aynı büyüklükteki girişimler için aşağı yukarı aynıdır. Üstelik küçüklere oranla büyük girişimlerin kredi işlerinden ayrıca (ekstra) kâr toparlamalarına olanak yoktur, ama zarardan kaçınma ve rizikoyu dağıtmaktaki esneklik ve işlemlerde daha ekonomik davranmak açısından kârlı çıkarlar. Öte yanda, rekabetçi mücadelede önemli rol oynayan ve sanayideki patentli teknik yenileştirmelerden kaynaklanan ekstra kâr burada hiç rol oynamaz.

Girişimlerin hisse senedi çıkartma yoluyla finansmanından rekabet, kredi sağlama alanındaki rekabetten daha büyük rol oynamaktadır. *Kuruculuk kârının* hacmi rakiplerin düşük teklif vermesine geniş olanaklar tanıyor. Ama hareket alanı burada da çok geniş değil. Burada bankaların önerdiği koşullardan çok sanayinin önceden verilmiş olan kredilerle bağımlılaşmışlık derecesi rol oynuyor.

Sanayide rekabetin teknik ve ekonomik yanlarını birbirinden ayırmak gerekir. Oysa bankalarda teknik farklılıklar çok ufak bir rol oynuyor, çünkü aynı tipten bankalar aynı teknikleri kullanıyorlar (farklı tip bankalar birbirleriyle zaten doğrudan rekabet etmiyorlar) Burada sadece ekonomik bir fark söz konusudur ki o da, düpedüz nicel bir farklılıktır, yani rakip sermayelerin büyüklüğüne dayanır.

İşte rekabetin bu çok özgül karakteridir ki bankalara birbirleriyle, böyle değişik yollardan kâh rekabet etme kâh işbirliği olanağını sağlıyor. Buna benzer bir durumu sanayide aynı büyüklükteki girişimlerde görüyoruz, yani zaman zaman özel bazı iş konularında, örneğin verilecek tekliflerde anlaşmak gibi.. Ama bu tür anlaşmalar sanayide çoğu kez *kartelleşme*'nin ipuçları, yani rekabeti ortadan kaldırma, dolayısıyla sürekli bir işbirliği eğilimi sayılıyor.

Genel faiz oranı kredi sağlama alanındaki rekabete bir engel oluşturuyorsa ortalama kâr oranı da ödemeler trafiği açısından bir sınır oluşturuyor. Burada yapılan işlerin hacmi komisyon düzeyini belirlemekte kritik bir ölçü sayılıyor ve büyük bankaların yararına oluyor.

Profesyonel bankacılığın maksimal güvence ilkesi bankaların rekabete daha baştan yüz çevirmesine yol açar. Sanayide rekabetin kartelleşme yoluyla dışlanmasından yana olduklarından "sürekli kazanç" amacı bankaların rekabetten daha çok işlerine geliyor. Bankaların gelirleri kâr sayılmaz. Ama bu gelirlerin toplamı, bankanın sermayesine oranlanacak olursa bu oranın *ortalama kâr* oranına eşit olması gerekir. Söz konusu oran kâr ortalamasından daha küçük ise sermaye bankadan kaçmaya başlar, büyükse ortaya yeni bankalar çıkar. Banka sermayesi hep para biçiminde olduğundan ya da büyük bölümü paraya her an kolayca dönüşebildiğinden kazanç veya gelirlerin ortalama kâr eşitlenmesi çabucak mümkün olur.

İşte bu nedenlerden ötürü banka sermayesinde "aşırı üretim" söz konusu olmaz. Bankanın özsermayesindeki aşırı bir artma sermayenin kaçmasına ve başka bir yerde yatırılmasına yol açar. Ama sanayi kesiminde gördüğümüz gibi, sermayenin değer yitirerek vb. bankanın iflâsına neden olmaz. Banka iflâsı sanayideki aşırı üretimin ya da aşırı spekülasyonun sonucudur ve parasal biçimdeki banka sermayesinin kıtlığından kaynaklanır ki bu da, banka sermayesinin para olarak derhal fiilî hale getirilemeyecek biçimde bağlı kalmasından ileri gelir.

Banka sisteminin gelişmesi, banka ve sanayi arası bağların giderek içiçe geçmesiyle birlikte bir yanda bankalar arası rekabeti giderek dışlama eğilimi güçlenirken, bir yandan da tüm sermayeyi *parasal sermaye* biçiminde yoğunlaştırıp odaklaştırma ve de bunu ilkin üretken kapitalistlerin emrine bankalar aracılığıyla sunma eğilimi artar. Bu eğilim sürecek olursa sonunda bir tek ya da bir grup banka bütün parasal sermayenin kontrolunu eline geçirecektir. Böyle bir "merkez bankası" o zaman toplumdaki bütün üretim faaliyetleri üzerinde kontrolu da eline geçirmiş olur (75).

75 Bankacılık sistemi "aslında üretim araçlarının, mevcut toplumsal aşama düzeyinde genel bir muhasebe ve dağıtım biçimidir... Bu sistem,

Kredi işlemlerinde ise nesnel ilişkiler kişisel ilişkilerle yanyana yürümektedir. Kredi, toplumda para, kaba bir deyişle, "güven" gibi öteki ekonomik kategorilere özgü maddesel ilişkilere karşılık, doğrudan kişisel (toplumun üyeleri arasında -*y.ö.*) bir ilişki olarak gözükmektedir. Ve olgunluğuna erişmiş bir şekliyle kredi kapitalizme karşıt, yani ters düşüyor. Anarşiye karşıt bir örgütlenmeyi ve kontrolu temsil ediyor. O bakımdan sosyalizmden kaynaklanıyor, ama kapitalist topluma uygulanmaktadır. Kredi sistemi bu yüzden kapitalizmle uyumlu hale getirilmiş ama dalavereci sosyalizmdir. Başkalarının parasını azınlığın kullanımı için toplumsallaştırıyor. İlk başlarda kredi şövalyelerine birdenbire şaşalı ufuklar açıyor: Kapitalist üretim —özel mülkiyet— artık surlarını örmüşe benziyor. Toplumun tüm üretici güçleri kişilerin emrine verilmiştir sanki. Oysa bu emirler, bu ufuklar gözlerini dağlıyor kişilerin, onlar da başkalarının gözlerini oyarcasına...

Kredi sisteminin ilk öncüleri kapitalizmin *Law* ve *Pereire* gibi romantikleriydi, ama uyanık kapitalist onları çok geçmeden tepeleyiverdi. Ve Saccard'ı ezdi geçti Gunderman [m].

---

toplumda mevcut, hatta potansiyel tüm sermayeyi, fiilen mevcut yatırıma bağlanmadığı sürece, üstelik (bu sermayeyi) ne ödünç-verenin ne de kullananın onun gerçek sahibi ya da üreticisi olmadığı halde, sanayici ve tüccar kapitalistlerin tasarrufuna sunmaktadır. Böylece sermayenin özel (mülkiyet-y.ö.) karakterini kaldırır ve sermayenin kendisinin ortadan kalkışını temsil (ya da ifade) eder...

Sonunda hiç kuşkuya gerek yok ki, kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından ortaklaşa emeğe dayanan üretim tarzına geçerken, güçlü bir kaldıraç hizmetini görecektir, ama sadece üretim tarzında meydana gelen öteki büyük organik altüst-oluşlar çerçevesindeki bir öğe olarak. Öte yanda kredi ve bankacılık sisteminin mucizevî gücüyle ilgili olarak kimi sosyalistlerin beslediği hayaller (yanılsamalar), kapitalist üretim tarzına ve onun biçimlerinden biri sayılan kredi sistemine ilişkin koyu bir bilgisizlikten kaynaklanıyor. Üretim araçlarının (kapitalist banka sistemi yoluyla, topraktaki özel mülkiyet de dahil-*y.ö.*) sermayeye dönüştürülmesi (bankalarca sermaye olarak dağıtılması-*y.ö.*) son bulduğu zaman, kredinin de (böyle bir dağıtım nesnesi olarak-*y.ö.*) hiç bir anlamı kalmaz... Ama kapitalist üretim tarzı yaşadığı sürece, bu tarza özgü biçimlerden biri olarak faiz-getiren sermaye de yaşar ve bu kredi sistemlerinin temelini oluşturur...", Marx, *Kapital III*, s. 620.

m *E. Zola*'nın L'argent (para) adlı öyküsünün kahramanları.

BİRİNCİ KİTABIN SONU

FİNANS KAPİTAL

Rudolf Hilferding

BİRİNCİ KİTAP

FİNANS KAPİTAL 1910'da ilk kez yayınlandığında herkes bu eseri Marksist ekonomi kuramına büyük ve özgün bir katkı olarak niteledi. Otto Bauer ve Kautsky'e göre bu kitap KAPİTAL'in bir devamıydı. Lenin ve Bukharin ise emperyalizm teorilerini onun analizlerine dayandırdılar. Marksistler dışında Schumpeter gibi ekonomi kuramcıları da bu yapıtın önemini vurguladı. Yayınlanışından 85 yıl sonra da olsa, güncelliğini hala koruyan bu klasiği düşünür **Yılmaz Öner**'in usta çevirisiyle Türkçeye kazandırdığımız için kıvançlıyız.

Finans Kapital
2 789010 019759
belge yayınları